

Orð og tunga

23

Ritstjóri – Editor

Helga Hilmisdóttir
Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum
The Árni Magnússon Institute for Icelandic Studies
<http://www.arnastofnun.is/>
helga.hilmisdottir@arnastofnun.is

Ráðgefandi ritnefnd – Editorial Board

Anna Helga Hannesdóttir, Gautaborgarháskóla – University of Gothenburg
Ari Páll Kristinsson, Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum
– The Árni Magnússon Institute for Icelandic Studies
Ágústa Þorbergsdóttir, Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum
– The Árni Magnússon Institute for Icelandic Studies
Ásta Svavarsdóttir, Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum
– The Árni Magnússon Institute for Icelandic Studies
Camilla Wide, Turkuháskóla – University of Turku
Erla Erlendsdóttir, Háskóla Íslands – University of Iceland
Finnur Friðriksson, Háskólanum á Akureyri – University of Akureyri
Guðrún Kvaran, prófessor emerítus – professor emeritus
Gunnar Ólafur Hansson, Háskólanum í Bresku Kólumbíu, Vancouver
– The University of British Columbia, Vancouver
Kristján Árnason, prófessor emerítus – professor emeritus
Liisa Theilgaard, Kaupmannahafnarháskóla – University of Copenhagen
Margrét Jónsdóttir, Háskóla Íslands – University of Iceland
Silvie Cinková, Karlsháskóla, Prag – Charles University in Prague
Svavar Sigmundsson, rannsóknarprófessor emerítus – research professor emeritus
Veturliði G. Óskarsson, Uppsalaháskóla – Uppsala University
Zakaris Svabo Hansen, Fróðskaparsetri Færeyja – University of the Faroe Islands
Þorsteinn G. Indriðason, Björgvinjarháskóla – University of Bergen

Orð og tunga er ritrýnt tímarit sem Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum gefur út árlega. Birtar eru fræðilegar greinar, á íslensku og ensku, sem lúta að máli og málfræði. Sérstök áhersla er lögð á greinar um orðfræði, orðabókfræði, nafnfræði, íðorðfræði og málræktarfræði. Greinarnar eru ritrýndar af a.m.k. tveimur ónefndum sérfræðingum auk ritstjóra. Auk hinna fræðilegu greina er hluti tímaritsins helgaður ritdómum og smágreinum.

Orð og tunga is a peer-reviewed journal, published annually by The Árni Magnússon Institute for Icelandic Studies. It contains articles in Icelandic and English on language and linguistics, in particular on lexicology, lexicography, onomastics, terminology, and language policy and planning studies. The articles are peer-reviewed by at least two anonymous reviewers besides the editor. In addition to peer-reviewed articles, *Orð og tunga* contains a small section with book reviews and shorter papers.

Orð og tunga

23

Ritstjóri

Helga Hilmisdóttir

Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum

Reykjavík 2021

© Höfundar og Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum, 2021.

Öll réttindi áskilin.

Bók þessa má eigi afrita með neinum hætti, svo sem ljósmyndun, prentun, hljóðritun eða á annan sambærilegan hátt, að hluta eða í heild, án skriflegs leyfis höfunda og útgefanda.

ISSN 1022-4610
eISSN 2547-7218

<https://doi.org/10.33112/ordogtungu.23>

Umbrot: Bessi Aðalsteinsson.
Prófarkalestur: Svanhildur María Gunnarsdóttir.
Hönnun kápu: Björg Vilhjálmsdóttir.
Prentun og bókband: PrentmetOddi ehf.

Efnisyfirlit

Formáli ritstjóra	vii
Þemagreinar:	
Ari Páll Kristinsson: Innri breytileiki og málsnið. Athugun á mismunandi textum eins málnotanda	1
Ásta Svavarsdóttir: Málþróun og samfélagsbreytingar á síðari hluta 19. aldar: Málnotkun í fjölskyldubréfum . . .	35
Aðrar greinar:	
Þorsteinn G. Indriðason: Af hverju góðlátlegur en ekki *góðleglátur?	69
Ágústa Þorbergsdóttir: Staða íslensku á sviði fjármála	111
Smágreinar:	
Svavar Sigmundsson: Gælunöfn í ættartölusafnríti	137
Jóhannes B. Sigtryggsson: Um skástrík	145
Málfregnir:	
Jóhannes B. Sigtryggsson: Íslensk stafsetningarorðabók	153
Halldóra Jónsdóttir og Þórdís Úlfarsdóttir: Stafræn gerð Blöndalsorðabókar	161
Emily Lethbridge: Nafnið.is	167
Ritfregnir	169

Formáli ritstjóra

Kallað var eftir greinum í 23. hefti *Orðs og tungu* í skugga kórónuveirufaraldurs vorið 2020. Að þessu sinni var ákveðið að kalla sérstaklega eftir greinum er varða tilbrigði í íslensku. Í ágúst 2019 var 11. norræna mállýskuráðstefnan haldin í Háskóla Íslands og voru á ráðstefnunni fluttir fjölmargir áhugaverðir fyrirlestrar um fjölbreytileika íslenskrar tungu. Fyrirlesarar og höfundar veggspjalda voru hvattir sérstaklega til að senda inn greinar í *Orð og tungu* til að gefa lesendum innsýn í nýjustu rannsóknir á þessu sviði.

Að þessu sinni birtast fjórar ritrýndar greinar, tvær sem falla að þema heftisins, tilbrigði í íslensku, og tvær sem snúa að öðrum umfjöllunarefnum. Greinarnar í ritrýnda hlutanum fjalla um innri og ytri breytileika fyrr og nú, viðskeytaraðir og íðorðastarf. Auk þess geymir heftið tvær fróðlegar smágreinar um nöfn og greinarmerkjanotkun og þrjá pistla undir liðnum Málfrægir sem snúa að nýjungum frá Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum, auk ritfregna þar sem kynntar eru nýjar bækur um íslensku og önnur tungumál.

Tvær greinar um tilbrigði bárust tímaritinu og mynda þær þemahluta heftisins. **Ari Páll Kristinsson** skoðar í sinni grein innri breytileika í íslensku nútímamáli. Í greininni ber hann saman málnotkun sama einstaklings í vefpistlum sem fjalla um borgarpólitík, í færslum á Twitter og í sjónvarpsviðtölum við þjóðþekkta Íslendinga. Niðurstaða Ara Páls er sú að innri breytileiki tengist ekki aðeins málaðstæðum og eðli mismunandi textategunda, heldur einnig þeirri mynd sem málnotandinn vill birta af sér í mismunandi miðlum og hlutverkum.

Í seinni greininni í þemahluta heftisins fjallar **Ásta Svavarsdóttir** um tilbrigði í sendibréfum íslenskrar fjölskyldu á 19. öld. Í greininni skoðar Ásta tvær breytur í gögnunum, annars vegar beygingu sagnarinnar *hafa* og hins vegar notkun aðkomuorða. Tilbrigðin skoðar hún með tilliti til bakgrunnsbreyta eins og búsetu og menntun bréfitara.

Hvað varðar beygingu sagnarinnar *hafa* sýna gögnin skýr merki þess að tilbrigðin gætu að einhverju leyti stafað af áhrifum málstöðlunar á 19. öld en einnig er ýmislegt sem bendir til þess að eldri myndin *hefi/hefir* hafi lifað lengur á Norðurlandi. Notkun aðkomuorða tengist hins vegar helst kunnáttu í erlendum málum og tengslum við útlönd. Ásta kemst að þeirri niðurstöðu að ýmsir ytri þættir hafi áhrif á málnotkun einstaklinga og að þessa ytri þætti megi að einhverju leyti tengja við áhrifamiklar samfélagsbreytingar á 19. öld eins og t.d. þéttbýlismyndun og aukna menntun.

Tvær aðrar greinar utan þemans eru birtar í ritinu. Í grein **Þorsteins G. Indriðasonar** segir frá viðskeytaröðum í íslensku. Meðal annars veltir hann fyrir sér hvað stjórnir því hvaða viðskeytaraðir séu mögulegar og hverjar ekki. Helstu niðurstöður hans eru þær að sum viðskeyti eigi auðvelt með að standa í öðru sæti í viðskeytaröð á meðan önnur geta aðeins staðið í fyrsta sæti. Nær útilokað virðist að snúa viðskeytaröðum við í íslensku.

Í síðustu grein ritrýnda hluta heftisins skrifar **Ágústa Þorbergsdóttir** um íðorð á sviði fjármála. Í greininni kynnir hún niðurstöður viðhorfskönnunar fagfólks á fjármálasviði. Niðurstöður könnunarinnar leiddu í ljós að yfirgnæfandi meirihluti svarenda telur það skipta mjög miklu eða fremur miklu máli að til séu íslensk íðorð. Einnig kom fram að mikil þörf er á að bæta þau orðasöfn sem til eru þar sem hraðar samfélagsbreytingar hafi þær afleiðingar að þau úreldast hratt. Kallað var eftir að byggður sé upp traustur og samræmdur íðorðagrunnur um fjármál og eru meginniðurstöður höfundar þær að vert sé að leita nýrra leiða við utanumhald íðorða á þessu sviði, m.a. með aðstoð tölvutækni.

Eins og áður sagði birtast í heftinu tvær fróðlegar smágreinar sem hafa ekki verið ritrýndar. Fyrri greinin er eftir **Svavar Sigmundsson** og fjallar um gælunöfn í ættartölusafnríti séra Þórðar Jónssonar í Hítardal sem er frá 1645–1660. Í annarri greininni heldur **Jóhannes B. Sigtryggsson** áfram yfirferð sinni yfir greinarmerki í íslensku ritmáli. Að þessu sinni fer hann yfir helstu atriði er varða skástrík.

Undir liðnum Málfrægnir er svo fjallað um þrjár nýjar vefsíður á vegum Stofnunar Árna Magnússonar í íslenskum fræðum. Fyrst ber að nefna nýja vefsíðu *Íslenskrar stafsetningarorðabókar* undir ritstjórn Jóhannesar B. Sigtryggssonar. Stafsetningarorðabók hefur verið til á prenti frá 2016 og hefur verið aðgengileg í rafrænu formi á vefgáttinni *málið.is*. Í öðru lagi er um að ræða stafræna gerð orðabókar Sigfúsar Blöndal sem var opnuð í byrjun árs 2021. Þriðja og síðasta verkið er svo

vefsíðan *nafnið.is* sem er vefsíða á vegum nafnfræðisviðs Stofnunar Árna Magnússonar í íslenskum fræðum. Vefsíðan veitir almenningi aðgang að örnefnasafni stofnunarinnar og var hún formlega opnuð í desember 2020.

Tímaritið *Orð og tunga* hefur nú verið aðgengilegt á vefnum frá því haustið 2019 en engin áform eru um að hætta útgáfu þess á prenti. Áhugasamir lesendur geta því náð sér í eintök í bókabúðum eða pantað áskrift hjá Bóksölu stúdenta. Síðastliðið sumar var gert átak í því að færa eldri hefti inn á vefsíðu tímaritsins (*orðogtungu.arnastofnun.is*). Mér til aðstoðar við þetta verk var Birgitta Björg Guðmarsdóttir, nemi í íslensku við Háskóla Íslands. Kann ég henni bestu þakkir fyrir þá miklu vinnu sem hún lagði í verkefnið.

Ég þakka höfundum greina í 23. hefti *Orðs og tungu* fyrir gott og gjöfult samstarf. Eins og tíðkast hjá mörgum fræðilegum tímaritum fylgir *Orð og tunga* þeirri reglu að ritrýnar njóta nafnleyndar. Ég get því ekki nefnt þá með nafni sem tóku að sér að leggja fræðilegt mat á greinarnar sem bárust en sendi þeim hér með þakklætiskveðjur fyrir ómetanlegt framlag. Þá þakka ég þeim sem sitja í ráðgefandi ritstjórn tímaritsins fyrir þeirra störf. Bessi Aðalsteinsson fær bestu þakkir fyrir að annast enn sem fyrr umbrot og samskipti við prentsmiðju og kápuhönnuð, Emily Lethbridge fyrir að lesa yfir útdrætti á ensku og Svanhildi Maríu Gunnarsdóttur fyrir prófarkalestur.

Helga Hilmisdóttir ritstjóri

Ari Páll Kristinsson

Innri breytileiki og málsnið. Athugun á mismunandi textum eins málnotanda

1 Inngangur

Í greininni er sagt frá lítilli rannsókn á því hvernig einn og sami málnotandi beitir máli sínu á mismunandi hátt eftir aðstæðum og málsniði.¹ Markmið athugunarinnar var að safna gögnum um málsniðsbundinn innri breytileika² í máli eins íslenskumælandi málnotanda þegar hann færir sig frá einu miðlunarformi til annars, og í framhaldinu að skýra breytileikann og túlka hvað í honum felst. Athugunin er sem sé framlag til rannsókna á innri breytileika meðal íslenskra málnotenda og veitir innsýn í það hvernig tiltekinn einstaklingur nýtir málnotkunarhæfni sína til að laga orðaval og formþætti að mismunandi málaðstæðum og eigin markmiðum.

Efniviður er sóttur í ritaða og talaða texta þjóðþekktts karlmanns, Gísla Marteins Baldurssonar³, í þremur mismunandi miðlum: tísti, vefpistlum og sem sjónvarpsmaður í tveggja manna samtölum. Í samanburðarskyni var hugað annars vegar að orðaforða og hins vegar að ýmsum setningarlegum fyrirbærum og orðræðueinkennum í öllum þremur textategundunum. Við greiningu á efniviðnum sést

¹ Bestu þakkir til ritstjóra og ónafngreindra ritrýna fyrir vandaðan yfirlestur og góðar ábendingar.

² Með *innri breytileika* (e. *intra-speaker variation*) er átt við tilbrigði í máli einstaklings.

³ Rétt er að fram komi að hann hefur verið látinn vita af rannsókninni.

allskýr munur á nokkrum þáttum í málnotkun hans eftir því sem hann færir sig milli málaðstæðna og textategundanna þriggja.

Efniviður í rannsókninni sem sagt er frá hér á eftir er ekki mikill að vöxtum en greining á honum á erindi við lesendur *Orðs og tungu* vegna þess að ekki er mikið um athuganir á mismunandi málsniðum í íslensku og ef frá eru taldar stílrannsóknir á sviði bókmennta hefur lítið verið hugað að innri breytileika frá þessu sjónarhorni. Þá má benda á að tíst (Twitter) er fremur nýlegur miðill⁴ sem gefur sérstakt tilefni til að taka einmitt tíst Gísla Marteins með í samanburðinn.

Gísli Marteinn Baldursson, f. 1972, hefur gegnt mismunandi hlutverkum á ferli sínum, m.a. sem þáttastjórnandi í sjónvarpi, stjórn-málamaður, álitsgjafi um þjóðmál og áhugamaður um bætt borgarlíf og betri borgarsamgöngur.⁵ Athugunin er því á vissan hátt einnig framlag bæði til rannsókna á málnotkun í fjölmiðlum og í stjórnmálum. Gísli Marteinn er ekki síst heppilegt viðfangsefni vegna hins fjölbreytta sniðs sem textar hans bjóða upp á til samanburðar: tíst, vefpistlar og sjónvarpsþáttasamtöl. Textar Gísla Marteins Baldurssonar eru auðveldlega aðgengilegir þar sem þeir hafa verið birtir/fluttir á opinberum vettvangi. Einnig hentar efniviðurinn vel m.a. vegna þess að textarnir eru í stórum dráttum frá sama tíma í lífi málnotandans og fjalla að hluta til um sömu efni.

Safnað var efni, valið af handahófi, sem Gísli Marteinn hefur látið frá sér fara á þrenns konar vettvangi eða miðlum, á árunum 2015–2018. Í heild er textasafnið ekki stórt, liðlega 10 þúsund orð, og skiptist svo:

Textategund	Tegund miðils	Fjöldi orða
tíst	ritað mál (hámark 280 slög í senn)	4.500
vefpistlar	ritað mál	4.500
sjónvarpsspjall	samtöl, klippt	1.100

Tafla 1. Tegundir og umfang efniviðar í athugun á textum Gísla Marteins Baldurssonar.

⁴ Twitter kom fram á sjónarsviðið 2006 en málfræðilegar rannsóknir á tístum á ensku urðu fljótlega mjög fjölskrúðugar, sjá t.a.m. yfirlit hjá Gillen og Merchant (2013).

⁵ Athuganir á málfari tiltekinna einstaklinga úr opinberu lífi eru vel þekkt og viðurkennd leið í (félags)málvísindum. Meðal viðfangsefna má nefna stjórnmálamenn á borð við Tony Blair (Fairclough 2000, Pearce 2001), Söruh Palin (Purnell, Raimy og Salmons 2009), Ed Milliband (Kirkham og Moore 2016), Helga Hrafn Gunnarsson (Lilja Björk Stefánsdóttir 2016) og Steingrím J. Sigfússon (Lilja Björk Stefánsdóttir og Anton Karl Ingason 2018), sjónvarpsmanninn David Attenborough (McKenzie 2017) og Elisabetu Englandsdrottningu (Harrington 2006).

Vefpistlarnir fjalla mestmegnis um borgarmál, byggingar, umferð og fleira slíkt, stundum með skýrum pólitískum undirtóni. Tístin eru að nokkru leyti á sömu slóðum efnislega en þar að auki er vikið að ýmsu öðru, pólitík og skoðanakönnunum, dægurmenningu svo sem kvikmyndum, söngvakeppni og íþróttauðslitum og fjölmiðlum, m.a. að þáttum Gísla Marteins sjálfs. Sjónvarpsþættirnir tveir, *Þú ert hér*, eru eins konar portrettviðtöl við tvo þekktu einstaklinga í menningarlífinu (einn viðmælanda í hvorum þætti), Þórarín Eldjárn og Margréti Kristínu Blöndal (Möggu Stínu). Um er að ræða ritstýrt (klíppt) sjónvarpsefni, þ.e. ekki sent út beint.

Efnisskipan greinarinnar er þannig að 2. kafli setur viðfangsefnið í almennara samhengi þar sem rakið er hvernig breytileika í málnotkun má skoða í ljósi félagslegra bakgrunnspáttá, eftir málfræðilegu umhverfi og eftir þeim málaðstæðum sem um ræðir hverju sinni og þeirri félagslegu merkingu sem felst í tjáningunni. Þá er fjallað um málnotkunarhæfni sem hluta málkunnáttunnar, um málsniðshugtakið og um nokkrar hugmyndir sem settar hafa verið fram til glöggvunar á því hvernig málnotendur nýta málnotkunarhæfni sína til að bregða fyrir sig mismunandi málsniðum. Í 3. kafla segir síðan frá athugun á innri breytileika í þremur mismunandi tegundum rit- og taltexta í meðförum Gísla Marteins Baldurssonar. Í undirköflum 3.1–3.3 er sagt frá niðurstöðum um hin mismunandi málsniðseinkenni textanna og þær ræddar. Í 4. kafla er efnið tekið saman og greining niðurstaðna sett í víðara samhengi.

2 Tilbrigði í íslensku og málsnið

2.1 Tilbrigði af ýmsum toga

Í íslensku er sem kunnugt er svolítill breytileiki eftir félagslegum bakgrunni. Sá breytileiki stendur þó tæpast undir nafni sem mállýskumunur í þeim skilningi sem lagður hefur verið í mállýskuhugtakið í nágrannalöndunum; betur ætti við að tala hreinlega um breytileika eða um tilbrigði eins og nú er gert í vaxandi mæli.

Tilbrigði í framburði og orðavali eru eflaust þekktust enda eru þar alloft á ferð fyrirbæri sem almennir málnotendur heyra glögg og taka eftir ef munur er á tali viðmælanda og þeirra sjálfra. Í því sambandi má t.d. nefna raddaðan framburð eða vestfirskan einhljóðaframburð og að hinu leytinu tiltekin orð, á borð við *eldhússbekkur* eða *mæra*.

Framburðaratriði nutu lengi vel mestrar athygli rannsakenda, einkum í svonefndum mállýskurannsóknum Björns Guðfinnssonar (1946) á fimmta áratugnum og framburðarrannsóknum undir stjórn Höskuldur Práinssonar og Kristjáns Árnasonar (1992 o.v.) á þeim níunda.

Á síðari árum hafa verið gerðar umfangsmiklar athuganir á breytileika í íslenskri setningagerð og sýnt hefur verið fram á breytileika eftir aldri, menntun og búsetu – og þá ekki aðeins hvað varðar „gamla kunningja“ á borð við þágufallshneigð (sjá t.a.m. Jóhannes Gísla Jónsson og Þórhall Eyþórsson 2003, Þórhall Eyþórsson 2017, sbr. Ástu Svavarsdóttur, Gísla Pálsson og Þórólf Þórlindsson 1984) og fáein fleiri setningarleg fyrirbæri sem hafa fengið nokkra athygli í almennri umræðu í samfélaginu, svo sem notkun á *vera að* með nafnhætti (Höskuldur Práinsson og Theódóra A. Torfadóttir 2015, Theódóra A. Torfadóttir 2017) eða svonefnda nýja þolmynd (Höskuldur Práinsson, Sigríður Sigurjónsdóttir, Hlíf Árnadóttir og Þórhallur Eyþórsson 2015, Sigríður Sigurjónsdóttir 2017), heldur einnig ýmis önnur atriði sem ætla má að málnotendur almennt velti sjaldnar fyrir sér, t.d. því hvort sögn er í öðru eða þriðja sæti í aukasetningum (sbr. Höskuldur Práinsson og Ásgrím Angantýsson 2015) ellegar ýmis fallmörkunarfyrirbæri önnur en þau er varða þágufallshneigð (sbr. Höskuldur Práinsson, Þórhall Eyþórsson, Ástu Svavarsdóttur og Þórunni Blöndal 2015).

Auk rannsókna sem leita tengsla milli breytilegrar málnotkunar fólks og hefðbundinna félagslegra bakgrunnspátta (búsetu, aldurs, kyns o.s.frv.) hafa athuganir sýnt breytileika í íslensku málfari og orðavali eftir textategundum og ytri aðstæðum, m.ö.o. eftir mál-sniði, eins og nánar er rætt hér á eftir. Þar má nefna skýran mun á notkun aðkomuorða⁶ á borð við t.a.m. *dánlóða* eða *djónkfúd*, sem eru hlutfallslega fátíðari í textum sem eru í formlegri kantinum, meira undirbúnir og gjarna ritaðir, í samanburði við texta sem eru óformlegri, minna undirbúnir, hversdagslegri og gjarna talaðir (sbr. t.a.m. Ástu Svavarsdóttur, Paatola og Sandøy 2010). Fram kom í viðtölum Hönnu Óladóttur (2009) við 24 íslenska málnotendur það almenna mat að formlegar aðstæður og textar kalli á að sneiða hjá aðkomuorðum og þá einkum þeim sem teljast lítt eða ekki aðlöguð. Athugun á mati fólks á því hvaða málsnið hæfði mismunandi textategundum (Ari Páll Kristinsson og Hilmarsson-Dunn 2013, 2015) leiddi í ljós

⁶ Hugtakið *aðkomuorð* er haft um orðaforða sem fenginn er úr erlendum málum. Aðkomuorðum er síðan skipt í *tökuorð*, þ.e. orð sem eru aðlöguð viðkomandi máli (hér íslensku) að mestu eða öllu leyti, og *framandorð*, þ.e. aðkomuorð sem notuð eru því sem næst í hrárrí erlendri mynd.

að slík orð þættu ekki henta ritstýrðum rituðum textum á borð við kennslubækur, skýrslur og dagblöð en hluta þátttakenda þótti þau vel geta átt heima í óformlegri textategundum á borð við færslur á Facebook og persónulegt blogg. Loks má nefna rannsókn Ara Páls Kristinssonar (2009) sem sýndi margháttaðan mun á málsniði í útvarpsfréttum annars vegar og dægurmálaþáttum í útvarpi hins vegar.

Breytileiki og tilbrigði í íslensku sem oftast hafa verið athuguð í textum eða öðrum könnunum, svo sem með dómum málnotenda um setningar og orðalag, hafa helst snúið að minni eða stærri hópum málnotenda í senn. Full ástæða er hins vegar til að gefa innri breytileika einstakra málnotenda meiri gaum, sbr. kafla 2.2.

2.2 Athuganir á innri breytileika

Athuganir af því tagi sem nefndar eru í 2.1 veita yfirlit yfir málnotkun fólks í minni og stærri hópum, sem flokka má nánar, meðal annars eftir félagslegum bakgrunnþáttum. En jafnframt þeim hafa rannsóknir á tilbrigðum í íslensku einnig dregið fram að þar má finna ákveðinn innri breytileika.

Í athugunum Björns Guðfinnssonar á fimmta áratug síðustu aldar var t.a.m. skráður svonefndur blandaður framburður fólks. Þar kom t.d. fram að um 8% barna í Reykjavík báru /p, t, k/ milli sérhljóða stundum fram [p^h], [t^h], [k^h] og stundum [p], [t], [k] og segir Björn í því sambandi að ýmsir fullorðnir linnmeltir málnotendur í Reykjavík séu að reyna að tileinka sér harðmæli og leitist jafnframt við að beina framburði barna sinna í þá átt (Björn Guðfinnsson 1946:159). Hér er sem sé ekki aðeins heimild um innri breytileika í framburði reykviskra barna heldur jafnframt tilgáta til skýringar á a.m.k. hluta slíkra tilvika, þ.e. að harðmæli hafi beinlínis verið haldið að börnum og væri þá gert ráð fyrir að þau hafi brugðið því fyrir sig annað slagið þótt þeim væri það annars ekki nærtækast í daglegu tali.

Í gögnum sem safnað var í RÍN-rannsóknum Höskuldar Þráinssonar og Kristjáns Árnasonar á níunda áratug síðustu aldar voru einnig skráð margvísleg dæmi um blandaðan framburð. Fram kom t.d. að 21% húsviskra ungmenna (10–20 ára) bar /ngl/ stundum fram [ŋkl] og stundum [ŋl] (Kristján Árnason 2005:377).

Þá er það ekki síður athyglisvert að í framburðarprófum RÍN hafði framburðurinn [tn] og [tl] „reynst talsvert algengari“ en [rtn] og [rtl] þegar spjallað var við fólk og það látið lýsa myndum en

síðarnefndu tilbrigðin voru algengari þegar texti var lesinn af blaði og getur Kristján í þessu sambandi um stílsmun eða gildismun á framburðarabrigðunum tveimur (Kristján Árnason 2005:386). Má af þessu sjá hvernig sami málnotandi kann að bregða fyrir sig mismunandi tilbrigðum eftir samskiptaaðstæðum – og rétt er að gefa því gaum hér að málaðstæðurnar sem lýst er (spjall/upplestur) eiga sér hliðstæðu í kvarða Labovs (1972) sem nánar verður lýst hér á eftir.

Lilja Björk Stefánsdóttir (2016) bar saman tiltekin framburðareinkenni í máli eins karlmanns, Helga Hrafn Gunnarssonar, annars vegar í fremur óformlegu sjónvarpssamtali 2005, þar sem eingöngu venjulegur algengur reykvískur framburður kom fyrir hjá honum, og hins vegar í þingræðum hans frá 2013 og 2014. Helgi Hrafn var kjörinn á þing 2013. En í þingræðu 2014 kemur fram nýmæli í framburði hans sem hvorki bar á 2005 né 2013. Nú var hann stundum harðmæltur (*breytingar, netinu*) en stundum þó ekki (*Píratar, hóta*). Lilja Björk (2016:21) telur að þetta sýni „viðleitni til að tala gott og vandað mál“. Í þingræðu 2014 notar hann að auki vestfirskan einhljóðaframburð í *fanga, langt* en annars tvíhljóðaframburð (*fangelsismál, fangelsisrefsingar*). Lilja Björk (2016:21) telur greinilegt að harðmælið og einhljóðaframburðurinn sýni meðvitaða viðleitni þessa málnotanda til að breyta máli sínu.

Lilja Björk Stefánsdóttir og Anton Karl Ingason (2018) könnuðu stílfærslu í þingræðum Steingríms J. Sigfússonar á árunum 1990–2013. Fram kom að þetta tilbrigði í setningagerð var breytilegt í þingræðum hans frá einu tímabili til annars á þeim hluta stjórn málaferilsins sem var kannaður. Þótt rannsóknin hafi einkum beinst að breytingum í máli þessa einstaklings út frá aldurs skeiðum hans og stöðu skiptir hún einnig máli fyrir viðfangsefni þessarar greinar vegna þess að stílfærsla er fremur ritmálslegt einkenni og tengist formlegu máli, eins og Lilja Björk og Anton Ingi (2018:1) benda á. Meðal áhugaverðra niðurstaðna Lilju Bjarkar og Antons Inga er að notkun Steingríms á stílfærslu virtist haldast í hendur við mismikið hlutverk hans á hverjum tíma í stjórn málum og landstjórninni. Þannig fjölgaði dæmum um stílfærslu til muna þegar Steingrímur varð fjármálaráðherra í kjölfar efnahagshrunsins 2008. Lilja Björk og Anton Ingi túlka niðurstöðurnar með málmarkaðshugtakinu (í útfærslu Sankoffs og Laberge 1978) á þann hátt að aukinnar notkunar stílfærslu hefði einmitt mátt vænta vegna mjög mikils málmarkaðsgildis Steingríms á þeim tíma: „Sigfusson’s linguistic market value is extremely high in this period“ (Lilja Björk Stefánsdóttir og Anton Karl Ingason 2018:8).

Hjá Ástu Svavarsdóttur (2013:97) kemur fram að í yfirlitskönnun um setningar með breytilegu frumlagsfalli bendi dómár málnotenda skýrt til þess að sami einstaklingur geti samþykkt bæði þolfall og þágufall á sama frumlagi og með sömu sögn „eða m.ö.o. að sumir málnotendur geti ýmist sagt *mig vantar* eða *mér vantar* eða a.m.k. sætt sig við hvort tveggja“. Þegar sérkönnun var gerð á raunverulegri málnotkun í svolitlu úrtaki fengust nánari upplýsingar, þar á meðal dæmi um einstakling sem notaði sögnina *langa* 20 sinnum, þar af 19 sinnum með þolfallsfrumlagi (*mig, þig*) en einu sinni með þágufallsfrumlagi, *mér* (Ásta Svavarsdóttir 2013:106). Þarna má því sjá staðfest notkunardæmi frá sama málnotanda um mismunandi frumlagsfall með sama sagnorði og sömu persónu og tölu frumlags.

Dæmin um breytilegan framburð á *rtn/rtl* (Kristján Árnason 2005:386), dæmin um harðmæli og vestfirskan einhljóðaframburð Helga Hrafn Gunnarssonar í ræðustól Alþingis (Lilja Björk Stefánsdóttir 2016) og sveiflurnar í tíðni stílfærslna í þingræðum Steingríms J. Sigfússonar í sömu pontu (Lilja Björk Stefánsdóttir og Anton Karl Ingason 2018), benda til áhrifa umhverfis og málaðstæðna á innri breytileika og undirstrika félagslega merkingu málbeitingarinnar.

Sennilega er það oftast meðvitað þegar málnotandi tekur á full-orðinsaldri upp á því að beita fremur fágætum framburðaratriðum á borð við vestfirskan einhljóðaframburð, t.d. í þingræðum. Margar athuganir hafa raunar bent til þess að einmitt framburðareinkenni í málsamfélögum víða um heim séu vel til þess fallin að koma til skila kerfisbundinni og sértækri félagslegri merkingu (Garrett 2010:116).

Innri breytileiki kann að ráðast af eðlisólíkum þáttum sem til hægðarauka mætti nefna innri og ytri þætti. Í rannsóknum sem byggjast á gögnum um raunverulega málnotkun og rannsóknum sem styðjast við dómasetningar getur tekist að leiða í ljós innri breytileika þar sem málkerfi þátttakandans virðist bjóða upp á tilbrigðin án þess að valkostirnir séu endilega skilyrtir af ytri þáttum. Í rannsóknum á dómum málnotenda – hvort þeir samþykki eða ekki tiltekna setningarformgerðir, fallnotkun o.s.frv. – er gjarna stuðst við tilbúna dæmasetningar án þess að texta- og samskiptalegt samhengi sé tilgreint ýkja nákvæmlega og raunar getur verið torvelt að átta sig á hvaða málaðstæður hver þátttakandi sér helst fyrir sér þegar dómurinn fellur.

Ytri þættir hljóta hins vegar að teljast nærtækari heldur en innri þættir sem skýring á innri breytileika ef sýna má fram á að innri breytileikinn birtist í beinu samhengi við mismunandi málaðstæður

og textategundir. Hvað varðar breytilegt frumlagsfall má í þessu sambandi nefna rannsókn Finns Friðrikssonar (2004:177–178) þar sem þágufallshneigðar varð ekki vart í rituðum textum tiltekings hóps en á hinn bóginn kom hún fram í 14% dæma í töluðu máli hjá hinum sömu málnotendum. Hér blasir við að muninn eigi ekki að skýra sem tilviljun óháð miðli (tali/ritun) heldur hafi textategund, samskiptaaðstæður, undirbúningur, viðhorf og viðleitni málnotenda til að birta ákveðna mynd af sér í tilteknu samhengi, þ.e. atriði utan við málkerfið í þröngum skilningi, haft þau áhrif á hluta þátttakendanna að þeir sneiða a.m.k. stundum hjá þágufallsfrumlagi í ritun. Formleg og óformleg málstýring kann að hafa skilað sér í því að einhver hluti þátttakendanna hafi tileinkað sér að vera á varðbergi í vissum mál-aðstæðum, m.a. við ritun og til að sýna sig í „viðeigandi“ hlutverki, þ.e. búi við þá skilyrðingu að tilteknar ópersónulegar sagnir ræsi aðgæslu með falli frumlagsins, í stað þess að frumlagsfallið ráðist, óáreitt, af ómeðvitaðri virkni málkerfis þeirra.

Eins og áður var nefnt hefur verið sýnt fram á að málfræðilegt umhverfi – persóna og tala frumlags – hefur sín áhrif á dreifingu hvað varðar innri breytileika við val frumlagsfalls. Rannsókn Ástu Svavarsdóttur (2013:102) leiddi í ljós að þolfallsfrumlögin *mig* og *þig* með ópersónulegu sögnunum í könnun hennar voru hlutfallslega miklu algengari en þegar um var að ræða 3. persónu fornöfn eða aðra nafnliði. Sams konar niðurstöður er að finna í rannsókn Irisar Eddu Nowenstein (2012:19), þ.e. að þágufallshneigðar gæti síst í 1. persónu eintölu.

Þessi munur einkennir ekki aðeins mál fullorðinna. Rannsókn Irisar Eddu á gögnum úr máltöku barna sýnir sama mynstur, sem sé að þolfall var langalgengast hjá börnunum einmitt með 1. p. et. (Iris Edda Nowenstein 2014:56). Iris Edda (2014:67) ályktar að innri breytileikinn virðist „eiga rætur sínar að rekja til máltökunnar og vera þar af leiðandi hluti af málkunnáttunni, frekar en að endurspeglar meðvitaðar leiðréttingar sem [séu] í raun lærd hegðun“.

Samt sem áður er það mat Irisar Eddu (2014:74) að „ekki [sé] ástæða til þess að afneita algjörlega áhrifum félagsmálfræðilegs gildis þágufallshneigðar, sérstaklega þar sem þekkt er að fullorðið fólk „leiðrétti“ mál sitt að einhverju leyti út frá félagsmálfræðilegum breytum“. Þær leiðréttingar á eigin málfari sem Iris Edda víkur þarna að koma einmitt vel heim og saman við umræðuna hér á undan um áhrif ytri þátta á innri breytileika í notkun frumlagsfalls.

Í 3. kafla hér á eftir er sagt frá lítilli athugun á breytilegu málfari

eins málnotanda og má segja að þar sé ákveðinn skyldleiki við rannsóknir Lilju Bjarkar (2016), Lilju Bjarkar og Antons Inga (2018), Ástu (2013) og Irisar Eddu (2012, 2014), þ.e. rannsóknin lýtur að innri breytileika í íslensku. Í athuguninni sem hér er sagt frá er megin-útgangspunkturinn hvorki málfræðilegt umhverfi einstakra breytna í hefðbundnum skilningi, né heldur hefðbundnir félagslegir bakgrunnspættir og uppruni málnotenda, heldur er horft fyrst og fremst á breytileika í máli einstaklingsins í ljósi hinna mismunandi aðstæðna og textategunda sem um ræðir og félagslegrar merkingar sem felst í málnotkun hans í mismunandi samhengi.

2.3 Málsnið og málnotkunarhæfni

2.3.1 Um málsniðshugtakið og beitingu ólíkra málsniða

Áður en lengra er haldið er rétt að fara nokkrum orðum um hvaða skilning má leggja í hugtakið *málsnið* enda er viðfangsefni greinarinnar að skoða breytilegt málsnið tiltekins málnotanda. Hugtakið samsvarar því sem á ensku hefur ýmist verið nefnt *style* eða *register*. Douglas Biber, sem hefur um árabíll rannsakað breytilega málnotkun í mismunandi textategundum, hefur notað orðið *register* um málbrigði skilgreind út frá málaðstæðum og eftir einkennandi málfræðipáttum og orðanotkun.⁷ Þá er heitið *register* líklega oftast en *style* t.a.m. haft um einkennandi málnotkun tiltekinnar starfsstétta. Þrátt fyrir vissan mun á blæ og notkun virðast orðin *style* og *register* oft notuð nánast sem samheiti. Með báðum þessum heitum er átt við kunnulegar málnotkunartegundir í málmenningunni, ásamt þeim félagsmálvísindalegu ferlum sem festa tegundirnar í sessi og gera kleift að nýta þær og endurskapa við notkun.⁸ Í ensku fræðimáli er líkast til orðið algengara að finna heitið *style* en *register*. Það tengist jafnframt breyttum rannsóknaráherslum og kenningum innan félagslegra málvísinda þar sem skoðaðir eru ýmsir fleiri þættir í táknafræði mannlegrar hegðunar en málnotkunin ein og sér (sjá t.a.m. Eckert 2012).

⁷ Sbr. Biber (2006:11): „situationally-defined varieties described for their characteristic lexico-grammatical features“.

⁸ Sbr. Mortensen, Coupland og Thøgersen (2017:20 nmgr. 2): „both terms provide shortform reference to culturally recognizable modes of language use and to the sociolinguistic processes through which they are consolidated and then exploited and reshaped in usage“.

Komin er heilmikil hefð fyrir rannsóknnum á því hvernig ýmis einkenni máls og málnotkunar birtast á ólíkan hátt við mismunandi aðstæður. Málform, t.a.m. orðaval, framburður eða setningagerð, eru þá gjarna skilgreind nokkuð nákvæmlega sem breytur, og síðan er hin mismunandi tíðni tilbrigðanna tengd við ytri aðstæður málnotkunarinnar, formleika, textategundir o.fl. Stundum er aðeins ein eða fáeinir breytur til athugunar hverju sinni, og í sumum rannsóknnum eru hinir ytri þættir skilgreindir eingöngu í fremur grófum dráttum (t.d. „hversdagslegt“ annars vegar og „formlegt“ hins vegar). Í öðrum tilfellum er um að ræða viðamiklar rannsóknir, á stærri málheildum; reynt að skoða fjölmargar setningarlegar og orðfræðilegar breytur í senn og kanna tíðni tilbrigðanna í mörgum textategundum í samanburðarskyni.

Biber (1988:67; 1995) hafði t.a.m. 23 textategundir undir í rannsóknnum sínum á efniviði sem nam hátt í milljón lesmálsaða. Sem dæmi um íslenska rannsókn þar sem stuðst var við nálgun í þessum anda má nefna Ara Pál Kristinsson (2009:30–31) í athugun á máleinkennum útvarpsfréttu og dægurmálaefnis í útvarpi; þar var gengið út frá því að málsnið mætti skilgreina sem mengi máleinkenna sem fylgdu greinilegu mynstri eftir textategund, samskiptaaðstæðum og undirbúningstíma. Byggt var m.a. á nálgun sem beitt hafði verið í rannsóknnum á norsku útvarpsmáli (Vagle 1991) en útfærsla athugunarinnar studdist m.a. við rannsóknir Bibers og féлага og þær aðferðir sem lýst er t.a.m. hjá Biber, Conrad og Reppen (1998) þar sem margar málbreytur eru skilgreindar og mismikil tíðni þeirra athuguð og borin saman í mismunandi textum. Þessi aðferðafræði er engan veginn úrelt og hefur t.a.m. verið beitt í nýlegri rannsókn á tístum á ensku þar sem 96.000 tístum var slegið saman í gagnasafn og það síðan borið saman við annað gagnasafn (Coates 2016).

Segja má að málsniðshugtakið sé fremur haft sem greiningartæki en skýringartæki í hinni hefðbundnu nálgun sem lýst hefur verið hér á undan. En undanfarna áratugi hafa rannsakendur beint athygli sinni í meira mæli að sjálfsmynd málnotenda, frumvirkni þeirra (e. *speaker agency*) og hvata til að reyna að hafa áhrif á þá félagslegu merkingu sem felst í málhegðuninni og þar með málsniðinu, sbr. t.a.m. Eckert (2000, 2012, 2019) eða Schilling-Estes (2002:388–394). Þá er undirstrikað að málnotendur velja sér – fremur en að þeir láti velja handa sér – tilteknar leiðir í málnotkun. Í raun og veru er hér um að ræða útvíkkun á viðfangsefni hinna hefðbundnari málsniðsrannsókna (sbr. umræðu hér á undan um hugtakið *style* í víðari skilningi)

ásamt dýpri fræðilegri túlkun á þeim empírísku niðurstöðum sem samanburður á formþáttum leiðir í ljós.

Í þessu sambandi má nefna sem dæmi rannsókn á því hvernig ungir einstaklingar í efri lögum samfélagsins í alþjóðlega fjármála-geiranum í Peking beita tilteknum hljóðkerfisþáttum til að skapa sér nýtt heimsborgaralegra málbrigði þannig að annar og nýr fram-
burður greini þá frá málnotkun opinberu starfsmannanna í borginni (Zhang 2005). Þá má einnig nefna rannsókn Podesva (2007) sem dæmi en þar er viðfangsefnið innri breytileiki. Sýnt er hvernig un-
gur karlmaður, Heath, beitir falsetturödd eða hærri grunntíðni (F0) raddar sinnar kerfisbundið á mismunandi hátt, m.a. eftir því hvort hann er t.d. í grillveislu eða annars staðar, þannig að félagsleg merking máleinkennisins samræmist hlutverkinu (e. *persona*) sem hann byggir upp og er hluti af sjálfsmýnd hans sem samkynhneigðs karlmanns. Sem dæmi um íslenskar rannsóknir sem leggja áherslu á frumvirkni málnotandans þegar niðurstöður eru túlkaðar má nefna áður nefnda greiningu Lilju Bjarkar Stefánsdóttur og Antons Karls Ingasonar (2018) á stílfærslu í máli Steingríms J. Sigfússonar.

Í stuttu máli má segja að rannsóknir á málsniði hafi orðið víðtækari í þeim skilningi að ekki sé látið nægja að skoða málsnið sem tiltekin afmörkuð málform sem tengist tilteknum afmörkuðum aðstæðum, heldur sé undirstrikað hvernig málsnið taki þátt í því með öðrum táknerfum sem málnotandinn hrærist í, t.a.m. með fatnaði og fasi, að skapa og sýna sjálfsmýnd eða það hlutverk (e. *persona*) sem einstaklingurinn byggir upp (Eckert 2019:4).

Athuganir á málsniðum veita sem sé ekki aðeins upplýsingar um hvaða breytileiki kemur til greina í tilteknu tungumáli og í tilteknu samhengi heldur líka hvernig málnotendur nýta mismunandi mál-
snið til að skilgreina eða staðsetja sjálfa sig gagnvart umhverfinu. Athugunum á tilteknum máleinkennum í ákveðnum aðstæðum má þannig fylgja eftir með því að huga að afstöðu eða afstöðuleysi mál-
notenda gagnvart eigin málnotkun og annarra, hvort tilbrigði í máli eru þeim meðvituð eða ómeðvituð, ráða í túlkun þeirra á félagslegri merkingu samskiptanna og hvernig málbeitingin tengist öðrum þátt-
um í fari þeirra.

Málnotendur geta á augabragði skipt um málsnið ef svo ber und-
ir. Aðstæður, miðill og félagsleg merking samskiptanna og tjáning-
arinnar getur stýrt (og skýrt) breytileika í málhegðun, og af því að málnotendur geta sífellt lent í nýjum málaðstæðum og eru ávallt að staðsetja sig í samhenginu hverju sinni verður að líta svo á að

hæfileikinn til að skipta um eða aðlaga málsniðið (m.ö.o.: málnotkun-arhæfnin) sé eitt mikilvægasta einkennið á málnotkun fólks.

Hvað varðar skýringar fræðimanna á því hvernig og hvers vegna einstakir málnotendur bregða fyrir sig mismunandi málsniðum má segja að skýringanna hafi aðallega verið leitað með tvenns konar mismunandi nálgun og er það í samræmi við þær mismunandi rannsóknaráherslur og útfærslur á málsniðshugtakinu sem ræddar voru hér á undan.

Framan af var mest lagt upp úr þeirri hugmynd að málhegðun fólks geti verið mikið til fyrirjáanleg í ljósi ytri aðstæðna hverju sinni, þ.e. að val á máleinkennum/málsniði væri í raun og veru háð ýmsum hömlum sem ríkjandi viðmið um viðkomandi samskiptaaðstæður setja málnotendum. Nærtækast er að benda á frumkvöðulinn Labov (1972, sbr. einnig 2001) sem fulltrúa þessarar meginhugmyndar en margir aðrir hafa í grunninn svipaðan útgangspunkt, t.a.m. Finegan og Biber (1994, 2001), Biber (1995) o.fl. Á seinni árum hefur verið horft frekar á sjálfan málnotandann í hverju tilviki og hvað geti búið að baki breytileika í málnotkun hans annað en beinar ytri skorður sem aðstæður setja og viðteknar hefðir samfélagsins. Þetta á við um málnotkun almennt en einnig í sambandi við rannsóknir á málfari í talmiðlum sérstaklega (Androutsopoulos 2017:240).

Labov (1972) setti fram eins konar kvarða – hversdagslegt samtal, formlegt samtal, upplestur á a. samfelldum texta, b. orðalista, c. lágmarkspörum – þar sem málsnið væri talið breytast kerfisbundið í takt við málaðstæðurnar. Hann gengur út frá því að fólk veiti málnotkuninni mismikla athygli (e. *attention to speech*, 1972:99, 208) eftir því hvar málaðstæðurnar standa í hverju tilfelli miðað við þennan kvarða. Enda þótt Labov segi seinna (2001:87) að kvarðinn hafi fyrst og fremst verið hugsaður sem greiningartæki handa félagsmálfræðingum til að skrá breytileika í viðtölum við málnotendur hefur hann þó verið nýttur til að útskýra vissa meginrætti í því hvernig fólk skiptir milli málsniða.

Í hugmyndum Finegans og Bibers (1994, 2001) um breytileg málsnið er miðað við að þau ráðist af því hvaða samskiptahömlur (e. *communicative constraints*) fylgi þeim málaðstæðum sem um ræðir hverju sinni (1994:339 o.v.). Líkani þeirra er ætlað að skýra málsnið út frá því hve mikið viðkomandi texti væri undirbúinn (e. *planning*), tilgangi hans (e. *purpose*) og loks hvort og þá hve mikið megi ætla að þeir sem taka þátt í samtali skilji samhengið með sama hætti (e. *shared context*, 2001:244–251).

Bell (1984, 2001) setti fram hugtakið *audience design* til skýringar á því hvenær og hvernig einstakir málnotendur fara milli breytilegra málsniða. Þar er gengið út frá því að valið ráðist fyrst og fremst af því hvaða hugmynd málnotandi gerir sér um viðmælanda sinn, eða ef um fjölmiðlafólk er að ræða, hverja það telur vera að hlusta á sig (eða lesa texta sinn). Hugtak Bells má e.t.v. þýða sem *hlustendamiðun*.

Hugmyndin spratt upp úr athugunum Bells á málnotkun útvarpsmanna og annars fjölmiðlafólks en hana má vel yfirfæra á víðara samhengi. Rauði þráðurinn er sá að fólk skipti um málsnið fyrst og fremst eftir því hver viðmælandinn er (eða er talinn vera) og að það atriði stýri málnotkuninni mest, hafi jafnvel meiri áhrif en sjálft umræðuefnið. Bell (1984:171) sýndi fram á hvernig fjórir nýsjálenskir útvarpsmenn breyttu tilteknu framburðareinkenni (röddun á /t/ milli sérhljóða) en hljóðfræðilegt birtingarform hljóðansins réðst greinilega af því á hvaða útvarpsrás mælendurnir unnu hverju sinni; væri rásin ætluð eldri eða „þroskaðri“ hlustendum var framburðurinn annar en ef útvarpsefnið var miðað við miklu yngra fólk eða enn aðra félagshópa. Auk þess sem fólk miði við viðmælendur sem slíka geti það einnig haft í huga einhverja hópa, misstóra, sem eigi þann sess í vitund málnotandans að hafa áhrif á málnotkun hans. Þar geti t.a.m. verið um að ræða þjóð, þjóðarbrot eða fólk á tilteknum landsvæðum og það sé mögulega hluti af mótun sjálfsmyndar viðkomandi málnotanda að vilja tengjast þeim hópi eða hópum (Bell 1984, 2001). Í endurbættum hugmyndum Bells (2001) í ljósi yngri viðhorfa er lögð enn ríkari áhersla á slíka þætti. sbr. það sem hér á undan var nefnt um eigin (frum)virkni málnotenda.

Hugmyndin um hlustendamiðun til að skýra málsniðsval fólks, við aðstæður þar sem viðmælandi er ekki nálægur, samræmist að einhverju leyti „aðlögun í tali“ (e. *speech accommodation, speaker design*). Hvort heldur aðlögunin er kennd við málnotandann í samtali augliti til auglitis (sbr. *speaker design*), eða við fjarstadda hlustendur (sbr. *audience design*) eru málsniðin annað og meira en hrein vörpun út frá mismiklu formleikastigi eða öðrum þáttum í málaðstæðum. Málsnið er aðlagð og mótað í meðförum málnotandans og það ferli kann að vera að einhverju leyti meðvitað, hvort sem meginhvatin er að koma til móts við hlustendur/viðmælendur eða að sýna málnotandann sjálfan í tilteknu ljósi (Coupland, Thøgersen og Mortensen 2016:30).

2.3.2 Málfræðihæfni og málnotkunarhæfni

Í umfjöllun um málkunnáttu og hugrænar forsendur breytileika í máli hefur tíðkast að gera greinarmun á málfræðihæfni (sbr. e. *grammatical competence*, *I-language*, Chomsky 2000:26 o.v.) og málnotkunarhæfni (sbr. e. *competence for use*, Hymes 1972[1971]:279; *pragmatic competence*, Chomsky 1980:92, 224–225; Chomsky 2000:26; *communicative competence*, Chomsky 1986:48, Biber 1988:8, Milroy og Milroy 1991:100, Chambers 2002a:8–12; *sociolinguistic competence*, Chambers 2002b:121–123). Ganga má út frá því að hið síðarnefnda, málnotkunarhæfnin, geri fólki kleift að tileinka sér hvenær og hvernig hin mismunandi tilbrigði í málnotkun birtast eða geta birst.⁹ Mætti jafnvel kalla það ferli málhegðunartöku (sbr. „acquisition of normative linguistic practice“ Foley 1997:357). Fólk tileinkar sér þó ekki einungis viðteknar venjur um breytilega málhegðun eftir aðstæðum heldur lærist því jafnframt hvernig og hvenær það getur breytt út frá þeim með eigin frumvirkni.

Málnotendur grípa til málnotkunarhæfni sinnar þegar þeir velja orð, setningaformgerðir og annað eftir því sem þeir telja henta best í ólíkum aðstæðum hverju sinni. Eftir því sem málnotendur kynnast fleiri og fjölbreyttari málaðstæðum og textategundum öðlast þeir smátt og smátt næmari tilfinningu fyrir því hvað hentar á hverjum stað og hverri stund, hvort heldur er í rituðu eða töluðu máli (sbr. máleyrahugtak Höskuldur Þráinssonar 2016); þeir tileinka sér breytileg málsnið og öðlast færni í að beita þeim, og víkja út af þeim ef svo ber undir, og jafnframt aukið sjálfstraust við að leggja mat á eigin málnotkun og annarra og átta sig á félagslegri merkingu breytileikans.

Mikilvægt er að ítreka og hafa í huga að málnotendur beita máli sínu ekki endilega í samræmi við menningarlega samþykkt viðmið um hvað telst eiga við í tilteknum málaðstæðum. Þeir kjósa jafnvel

⁹ Höskuldur Þráinsson (2014, 2016) bendir á að málnotendur búa ekki aðeins yfir því sem kalla megi grunnmáltilfinningu heldur einnig eins konar framhalds- eða viðbótartilfinningu. Með grunntilfinningu er vísað til þeirrar kunnáttu „sem gerir okkur kleift að tala málið og skilja það, jafnvel þótt hún geti verið svolítið breytileg frá einum einstaklingi til annars“ (Höskuldur Þráinsson 2016:152). En með hinu síðarnefnda er aftur á móti átt við hæfileikann til að meta hvaða málnotkun er við hæfi, hvað fer vel í máli, hvað eigi við í tilteknu málsniði. „Þessa tilfinningu mætti kannski kalla **framhaldstilfinningu** eða **viðbótartilfinningu** og hana má þjálfá og bæta. Það er t.d. gert í skólum og við það geta menn öðlast betra eða næmara **máleyra**“ (Höskuldur Þráinsson 2016:153; leturbr. HP). Sjálfur hæfileikinn til að þjálfá og bæta þá viðbótartilfinningu sem Höskuldur nefnir er hér nefndur málnotkunarhæfni.

meðvitað¹⁰ að fylgja þeim ekki, sbr. umræðuna hér á undan um frumvirkni málnotenda, sjálfsmynd, hlutverk og viðleitni til að endurskoða eftir eigin höfði ríkjandi hugmyndir um félagslega merkingu tjáningarinnar.

3 Athugun á málnotkun Gísla Marteins Baldurssonar í þremur mismunandi textategundum

3.1 Tíst

Twitter kom fram á sjónarsviðið 2006 og varð fljótt vinsæll og útbreiddur samfélagsmiðill. Hvert tíst gat framan af verið allt að 140 slög en það var rýmkað í 280 slög frá og með 7. nóvember 2017.¹¹

Stundum bætir fólk við framhaldstístum ef því liggur meira á hjarta og einnig eru svartíst gjarna notuð í miðlinum, þ.e. viðbrögð við tístum annarra. Rétt er að taka fram að engin slík svartíst eru með í efniviðnum sem hér er greindur; tíst Gísla Marteins Baldurssonar sem hér eru til umfjöllunar eiga það sameiginlegt með vefpistlunum að vera einstefnumiðlun fremur en liður í beinum samskiptum.

Dæmi um tíst Gísla Marteins má sjá í (1)–(14).

- (1) STÓRFRÉTT! Sjötti kallinn við Laugaveg kvartar undan göngu-götu. Hann ætti að vera nógu gamall til að muna að fyrir 15 árum var gatan sögð dauð, ekkert fólk og engin uppbygging. Núna er troðið af fólki, svakaleg uppbygging og frábær stemning.

¹⁰ Málnotandi sem reynir að temja sér orðalagið *öll velkomin* í tilteknum aðstæðum og samhengi, í stað *allir velkomnir* sem honum hefur annars verið tamt áratugum saman, hlýtur að teljast gott dæmi um að málbeitingin sé honum meðvituð í umræddum aðstæðum. Hin (meðvitaða) málnotkun í ákveðnu samhengi tengist þá afstöðu hans, sjálfsmynd og þeim hugmyndum sem hann vill að aðrir geri sér um hann. Í endurbættum hugmyndum Spolskys (2018, sbr. eldri hugmyndir hans 2004 og 2009), til greiningar á málstefnu sem fyrirbæri, er lögð áhersla á það sem hann nefnir e. *self-management*, þ.e. „eigin málstýringu“ (Ari Páll Kristinsson 2019:141). Þá er auglýsilega gert ráð fyrir skýrri meðvitund málnotandans um eigin málhegðun og færni hans til að stýra málbeitingu sinni í ákveðnum aðstæðum markvisst í þann farveg sem samræmist málafstöðu hans.

¹¹ Í tilkynningu sem Twitter birti ári síðar, 30. október 2018, kom fram að breytingin hefði haft afar lítil áhrif á meðallengd tísta á miðlinum; þrátt fyrir rýmkunina voru aðeins 12% tísta lengri en upphaflega hámarkið, 140 slög, og aðeins 5% fóru upp fyrir 190 tákni (Perez 2018). Flestir notendur virtust sem sé oft halda sig við mjög knappt form.

- (2) Algjörlega magnað að @HeraHilmar sé bara að bera þessa mynd uppi! Mikið vona ég að þetta verði sjúkleg mynd og Hera verði á allra vörum.
- (3) Áður en einhver tryllist, er sennilega rétt að taka fram að ég er að djóka.
- (4) Ef Íslenska þjóðfylkingin kæmist á þing og valdasjúkir flokkar myndu gera þingmann þeirra að þingforseta gegn því að hann styddi þá í ríkisstjórn — GLÆTAN að við sem þjóð yrðum móðguð ef danskir þingmenn mótmæltu því að hann ávarpaði þing þeirra.
- (5) Hér er vídeó af nýja Metróinu í Köben. Því var auðvitað mótmælt af gamaldags ráðamönnum þar. Traminu í Edinborg var mótmælt af íhaldinu.
- (6) Hot take: Það eru ekki fyrirspurnir Björns Levy sem eru vandaamálið, heldur léleg svörin við þeim.
- (7) Koma sohh! Áfram Ísland!
- (8) Með mjög litlum peningum, en hugmyndaauðgi og dass af húmor hefur hún komið Miðflokknum og hugmyndum hans vel á framfæri.
- (9) Þegar ég byrjaði í borgarmálum var enginn hjólastígur í Reykjavík, en fljótlega var lagður litli 100m búturinn á Laugavegi milli Snorrabrautar og Barónsstígs.
- (10) Ótrúlegur árangur.
- (11) Góða skemmtun!
- (12) Halldór í Fbl í dag. Naglinn beint á höfuðið.
- (13) Þægilegt fyrir Miðflokkinn að hafa sinn fulltrúa í húsnæðis- og samgöngumálum með hlutleysis yfirbragð í Samtökum iðnaðarins.
- (14) Þvílík veisla að vera með @Jon_Gnarr og @BergurEbbi að greina þetta á rúv.

Gögn úr tístum Gísla Marteins hafa að geyma setningarleg einkenni og orðaval sem eldri athuganir benda til að einkenni lítt undirbúið mál sem flutt er án fullskrifaðs handrits. Um talmálsleg einkenni í íslensku má almennt vísa til flokkunar hjá Isenmann (2014:75–81), og

um dæmi sjá t.a.m. Ara Pál Kristinsson (2009:135–153), Elvu Dögg Melsteð (2004) og Þórunni Blöndal 2005b:684–685). Fram koma í tístunum talmálsleg einkenni á borð við framandorð og orðasambönd úr ensku, sem og upphrópanir, einnig slangurkennt orðaval á köflum. Mætti greina málsniðið sem persónulegt og óformlegt (sjá um þau hugtök Ara Pál Kristinsson 2009:64 o.v., sbr. Biber, Conrad og Reppen 1998:148 og Þórunni Blöndal 2005a:28–30) og það einkennist af nálægð (e. *involvement*, sbr. Chafe 1982, einnig Biber 1988:128; og í íslensku samhengi sjá Ara Pál Kristinsson 2009:64 o.v.).

Sem dæmi um talmálslegt orðaval má taka annars vegar notkun aðkomuorða, sem ýmist eru tökuorð (t.a.m. *djóka, aktívisti, dass af e-u, droppa við, peppaður*) eða framandorð (*Hot take, basic, podcast*), og hins vegar notkun „álíslenskra“ orða og orðasambanda með skýran talmálslegan og óformlegan blæ (*GLÆTAN, sjúkleg mynd, troðið af fólki, Þessi sjóðheiti ungi maður*).

Hvað varðar setningarleg atriði má benda á útvíkkaða notkun á *vera að* með nafnhætti (*að @HeraHilmar sé bara að bera þessa mynd uppi, koma miklu betur út en kannanir eru að sýna*) en hin víkkaða notkun á dvalarhorfinu er heldur talmálsmeigin í íslensku, a.m.k. enn sem komið er.

Segðir eru ýmist með eða án sagna í persónuháttum. Í (9) er t.d. segð með þremur setningum, þremur persónubeygðum sögnum. Dæmi um segðir án sagnar í persónuhætti sjást í (1), (2), (6), (7) og (10)–(14).

Setningar og segðir í efniviðnum, stuttar sem langar og hvort sem þær bera tilvísunarmerkingu eða ekki, voru taldar saman og greindar eftir því hvort þær innihalda sögn í persónuhætti eða ekki. Greindur var u.þ.b. helmingur tístanna (2.200 lesmálsorð), u.þ.b. helmingur vefpistlanna (2.200 lesmálsorð), og allt sem Gísli Marteinn segir sjálfur í sjónvarpsspáttunum (um 1.100 lesmálsorð). Sjá *Töflu 2*.

Textategund (lesmálsorð)	Tíst (2.200)	Vefpistlar (2.200)	Sjónvarpsspjall (1.100)
Segðir og setningar (N)	(301)	(282)	(277)
%	100%	100%	100%
með so. í ph. (N)	(265)	(281)	(162)
%	88,04%	99,65%	58,48%
án so. í ph. (N)	(36)	(1)	(115)
%	11,96%	0,35%	41,52%

Tafla 2. Segðir og setningar, í hluta efniviðarins, greindar eftir því hvort þær hafa að geyma sagnir í persónuhætti eða ekki.

Tafla 2 sýnir að í tístunum skiptist 301 dæmi um segðir og setningar þannig að 36 dæmi voru um segðir án sagnar í persónuhætti en 265 með sögn í persónuhætti. Í vefpistlum skiptust 282 dæmi þannig að 281 voru setningar með sögn í persónuhætti en aðeins ein segð án sagnar í persónuhætti; var þar um að ræða fyrirsögn. Það var m.ö.o. nær óþekkt í vefpistlum að segðir geymdu ekki sögn í persónuhætti. Í tístum kom þetta aftur á móti fyrir í um 12% tilfella. Kíkvaðratspróf sýnir að hér er marktækur munur á vefpistlum og tístum, $p < .00001$. Enda þótt bæði í tístum og vefpistlum sé um ritað mál og einstefnumiðlun að ræða er þannig skýr munur á stíl textategundanna tveggja að þessu leyti.

Í *Naglinn beint á höfuðið* í (12) virðist vera um að ræða liðfella þolmyndarformgerð með orðasambandinu *hitta naglann á höfuðið* þar sem bæði hjálparsögn og aðalsögn er sleppt (*naglinn* [er hittur] *beint á höfuðið*).

Persónubeygðum sagnorðum er stundum sleppt í tístunum eins og fram hefur komið. Í íslenskum rittextum gegnir mjög oft líku máli um fyrirsagnir, t.d. í dagblöðum og veffréttum, sbr. dæmi Þórunnar Blöndal (2005b) um dagblaðsfyrirsögnina *Hundi bjargað af þaki*. Eins og Þórunn Blöndal (2005b:678) bendir á kann texti úr setningabrotum, aðallega nafnliðum, í viðeigandi umhverfi, að koma mikilli merkingu til skila til lesandans. Fyrirsagna- eða skeytastíllinn sem framkallast þegar sögnum í persónuháttum er sleppt kann að henta vel með hliðsjón af tæknilegu takmörkununum á lengd tístanna.

Tíst Gísla Marteins eru alls ekki alltaf í þeim skeyta- eða fyrirsagnastíl sem sjá má í dæmi (12) og víðar. Oftast minna þau helst á stutta búta innan úr lengri pistli. Setningar og málsgreinar koma þá „fullskapaðar“ án tómrar liða eða niðurfellinga. Dæmi:

(15) Það er meira og minna allt rangt sem hann segir í þessu viðtali.

Hér „hefði verið“ hægt að stytta í t.d. *Meira og minna allt rangt hjá honum í þessu viðtali*.

Það að láta persónubeygðar sagnir lönd og leið er því alls ekki einlitt stílbrigði þessa málnotanda í tístum heldur bregður hann því fyrir sig þegar svo ber undir. Í því felst enn frekari innri breytileiki.

Í tístum Gísla Marteins Baldurssonar sem hér voru skoðuð birtist snjall og orðheppinn maður en stundum hvass í tali um menn og þau málefni sem hann ber fyrir brjósti. Hlutverkið (e. *persona*) sem

hann byggir upp í tístunum er því einhvers konar blanda¹² af vinsæla sjónvarpsmanninum sem við kynnumst m.a. í sjónvarpsþáttunum (sjá í 3.3) og ástríðufulla borgarmálasérfræðingnum sem birtist í vefpistlunum (sjá í 3.2.).

3.2 Vefpistlar (blogg)

Vefpistlar Gísla Marteins fjalla oft um borgarskipulag og byggingar, umferðarmál og borgarstjórnarpólitik. Tístin fjalla einnig að hluta til um þessi málefni en að auki býsna oft um ýmsa aðra hluti eins og fram kom í 3.1. Munurinn á tístum og vefpistlum er því í senn málsniðslegur (sjá nánar hér á eftir) og efnislegur (á heildina litið, nokkur skörun er í efnisvalinu). Vefpistlarnir geyma setningar með sögnum í persónuháttum, og málgreinar eru gjarna margsamsettar. Textanum vindur röklega fram.

Dæmi úr vefpistlum má sjá í (16–18).

- (16) Við verðum að gera þá kröfu til okkar besta fólks sem situr á Alþingi og í ríkisstjórn að það sýni framtíð höfuðborgarsvæðisins áhuga og taki þátt í því með sveitarstjórnarfólki að fara þá leið sem er hagkvæmust og best fyrir alla, sama hvaða samgöngumáta þeir kjósa.
- (17) Það er vont fyrir alla að rangfærslum sé haldið á lofti í opinberri umræðu. Nú hefur í nokkra daga hver étið upp eftir öðrum að Borgarlínan sé á einhverskonar óburðugu frumstigi sem geri það ómögulegt að ræða um hana. Sömuleiðis er því haldið fram að ekkert sveitarfélag hafi sett pening í hana. Báðar þessar fullyrðingar eru einfaldlega rangar, einsog allir geta auðveldlega sannreynt og til dæmis kom fram í morgunútvarpi Rásar 2 í morgun.
- (18) Rannsóknir sýna að flestir borgarþúar vilja búa vestan Elliðaáa. Raunar er það svo, sýna kannanir, að fleiri búa austan Elliðaáa en vilja það.

Í (19)–(20) má sjá dæmi um að sama eða náskyld umræðuefni er meðhöndlað með mismunandi stílbrögðum í vefpistlum og tístum. Dæmi (19) er úr vefpistli.

¹² Þessa athugun á ég að þakka ónefndum ritryni.

- (19) Fólk er með öðrum orðum að óska eftir „aðför að einkabílnum“. Sumir óska bara eftir aðförinni fyrir framan húsið sitt. Aðrir vilja aðför í allri götunni sinni, jafnvel hverfinu – en allir sem hugsa málið sjá að það gengur ekki upp að ætla bara að keyra hægt í sinni götu, en gefa í botn í götum allra hinna.

Þetta má bera saman við tístið (20) sem fjallar um sama málefnið, sem sé „aðförina“.

- (20) Við fórum líka að heyra um hina ógurlegu #aðförin sem byrjaði sem alvöru kvartanir bílakarla um að í gangi væri aðför gegn einkabílnum, sem var nógu absúrd hugmynd til að snúast upp í grín — enda er bíllinn á rauðum dregli í Rvk eftir áratuga aðför að ÖLLUM ÖÐRUM samgöngumátum.

Í samanburði við (19) vekur notkun hástafa í tístinu (20) athygli, sem og vísun í tíst með myllumerkinu, enn fremur tökuorðið *absúrd*. Þótt tístið (20) sé efnislega náskyld bútnum úr vefpistli (19) er auðmerkjanlegur munur á orðavali, stíl og frágangi.

Vefpistlarnir bera með sér hefðbundnari ritmálslegan undirbúning en tístin og er nánast alltaf um að ræða setningar með sögn í persónuhætti sem tengjast röklega í stærri málsgreinar eins og almennt gerist t.a.m. í greinum í dagblöðum. Eins og fram hefur komið innihalda allar segðir í vefpistlunum (að undanskilinni einni fyrirsögn) sögn í persónuhætti, sjá *Töflu 2*. Hvað það varðar er því marktækur munur ($p < .00001$) á vefpistlum og tístum eins og rakið var í 3.1.

Orðaval vefpistlanna minnir á heildina litið einnig á almennt dagblaðamál; þar eru ekki dæmi um óaðlöguð framandorð á borð við þau sem finna má í tístunum. Eina undantekningin frá því síðastnefnda er sýnd í (21).

- (21) Þessi aðferð hefur verið kölluð „predict and provide“ sem mætti íslenska sem spáð og skaffað.

Hér er enskt orðasamband í vefpistlinum, kynnt til sögunnar sem íðorð í borgarskipulagi, tryggilega afmarkað með gæsalöppum eins og tíðkast í dagblöðum og vönduðu ritmáli þegar gripið er til erlendra orða inni í íslenskum texta. Þar að auki fylgir íslensk þýðing í næstu andrá.

Nokkrum sinnum ber á fremur talmálslegum orðaforða (*að setja pening í e-ð, gefa í botn*) en á heildina litið er slíkt ekki sérlega einkennandi fyrir vefpistlana. Þó má í því sambandi einnig nefna viss

atviksorð sem stundum eru notuð til áherslu svipað og tíðkast í talmáli en síður í almennu ritmáli, sbr. *fáránlega* í (22).

(22) Í öðru lagi er Starhaginn *fáránlega* breiður.

Hvað varðar orðaforða má loks minnst á notkun sagnarinnar *plana* (23) sem er vel aðlagð aðkomuorð með langa hefð í íslensku en eigi að síður væntanlega einhvers staðar á gráu svæði milli dæmigerðs talmáls og vandaðs ritmáls í íslensku.

(23) Því ef við plönum borg eingöngu fyrir bíla, þá verður hún óhagkvæm og óþægileg fyrir alla.

Notuð eru ýmis mælskubrögð eins og tíðkast í rökfærsluskrifum, t.a.m. að endursegja og túlka sjónarmið talsmanna andstæðrar skoðunar þannig að þau birtist í óheppilegu ljósi og að talsmennirnir virðist úr takti við samfélagið. Þá eru líkingar notaðar til að auka áhrif textans. Slíkt hefur mátt sjá í nokkrum undanfarandi dæma en til viðbótar má huga að dæmum (24)–(25).

(24) Frekar en að setja sig inn í málin slá þeir fram órökstuddum frösom um að enginn viti hvað Borgarlína sé. Það er bara rangt. Það má vel vera að þeir viti ekki hvað Borgarlína er og væri það ekki í fyrsta skiptið sem stjórnmalamenn ruglast á sjálfum sér og þjóðinni. En tugþúsundir íbúa höfuðborgarsvæðisins vita bara mjög vel hvað Borgarlína er og kusu í unnvörpum flokka til valda sem styðja Borgarlínu.

(25) Það er ekkert nýtt í þessu. Þessi söngur hefur verið sunginn aftur og aftur í gegnum tíðina. En sem betur fer vitum við betur núna og vitum að söngurinn er falskur.

Í vefpistlunum birtist lesendum stjórnmalamaðurinn og borgarmálasérfræðingurinn Gísli Marteinn Baldursson sem liggur ekki á skoðunum sínum og rökstyður þær kröftuglega og með ákveðnu orðfæri. Uppbygging textans er rökleg og stundum er vísað í heimildir í anda fræðilegra skrifa. Með orðfæri félagsmálvísindanna má segja að Gísli Marteinn sé í þessum vefpistlum að byggja upp og setja fram hlutverk (e. *persona*) sem ritfær og rökfastur stjórnmalamaður eða baráttumaður fyrir ákveðnum málstað.

3.3 Handritslaus samtöl í sjónvarpsþætti

Talaða texta má greina í þrennt: Venjuleg samtöl þar sem einn talar við annan; eintal af ýmsu tagi þar sem talað er til annarra, t.d. ræður í þingsal eða útvarpserindi (þ.e. áheyrendur eru ýmist nærri eða fjarstaddir); og loks sambland af þessu hvoru tveggja, þar sem einn talar við annan en einnig, og reyndar fyrst og fremst, til þriðja aðila (þ.e. fjarstaddir verða vitni að samtali); sjá nánar hjá Ara Páli Kristinssyni (2009:80 o.v.). Hið síðastnefnda er á ferðinni í sjónvarpsþáttum Gísla Marteins Baldurssonar á RÚV, *Þú ert hér*. Í öðrum þættinum var rætt við Þórarin Eldjárn en í hinum við Margréti Kristínu Blöndal, Möggu Stínu.

Þar sem viðfangsefni þessarar athugunar er innri breytileiki – samanburður á textum Gísla Marteins í mismunandi aðstæðum og textategundum – er hér aðeins fengist við það sem hann segir sjálfur í samtölunum tveimur. Framlag viðmælendanna tveggja er hér í bakgrunni enda þótt þeir séu vitaskuld lykilþættir í aðstæðunum með sínum áhrifum á það hvað málnotandinn segir, hvernig og hvenær hann kemur inn í samtölin o.s.frv. Hér skal því undirstrikað að ætlunin var ekki að vinna úr efninu á forsendum hefðbundinnar samræðugreiningar (sbr. t.a.m. það sem Þóra Björk Hjartardóttir 2020 gerir í rannsókn sinni á 25 dæmum um smáyrðið *hvað* í máli mismunandi einstaklinga í samtölum).

Enda þótt viðmælendur Gísla Marteins komist vel á flug á köflum og séu að sjálfsögðu fyrirferðarmeiri í sjónvarpsþáttunum var samt sem áður allnokkurn efnivið (1.100 orð) að hafa úr máli Gísla Marteins sjálfs í þáttunum tveimur. Efniviðurinn var annars áþekkur að heildarumfangi og bloggið og tístin (sbr. 3.1. og 3.2.). Raunar kom í ljós, og ekki óvænt, þegar við fyrstu atlögu að greiningu á efninu, að samtalsparturinn var verulega frábrugðinn hinum textategundunum. Þannig fæst góð mynd af málnotkun Gísla Marteins í þessum tilteknu samtalsaðstæðum, til að bera saman við tístin og vefpistlana, þótt efnið nemi aðeins 1.100 orðum. Í raun var því óþarft í þessari athugun að greina fleiri sjónvarpsþáttasamtöl til að fá meiri efnivið í samanburðinn.

Sjónvarpsþættirnir nefndust sem sé *Þú ert hér* og voru kynntir þannig í dagskrá RÚV að Gísli Marteinn ætti „stefnumót við ýmsa viðmælendur á stöðum sem hafa haft afgerandi og mótandi áhrif á líf þeirra“. Annars vegar er Þórarinn Eldjárn; Gísli Marteinn ræðir við hann í og við hús Þjóðminjasafnsins þar sem hann bjó með foreldrum og systkinum fram til forsetakjörsins 1968. Umræðuefnin eru ýmisleg

en foreldrar Þórarins og uppvöxtur hans í safninu er helsta þemað. Þátturinn var sendur út 5. apríl 2015. Hins vegar er Margrét Kristín Blöndal, Magga Stína, sem er best þekkt sem tónlistarmaður. Þátturinn hefst við heimili Möggu Stínu og síðan fara þau saman í sund í Vesturbæjarlauginni og spjalla um heima og geima, m.a. sundiðkun og sundlaugina. Þátturinn var sendur út 29. mars 2015.

Dæmum (26)–(33) er ætlað að veita innsýn í efniviðinn, orð Gísla Marteins í sjónvarpsþáttunum tveimur.

- (26) Ég er reyndar að pæla hvort við hérna af því við ætlum að fara í sund af því ég sá þessar myndir hérna hjá þér.
- (27) Ef ég hugsa til baka þú ert hérna þangað til þú ert átján ára.
- (28) Bíddu var hún keppti hún á Ólympíuleikum eða hvernig var hún sunddrottning?
- (29) Heyrðu það var gaman að eyða þessum dagsparti með þér hérna.
- (30) En hérna þú ert tónlistarmaður.
- (31) Og þú ert hér svolítið eins og eins og hérna lítill prins eins og þú búir í kastala.
- (32) Færðu eitthvað nostalgíukast við að koma hingað inn?
- (33) Nei akkúrat.

Í samtölunum tveimur fylgir Gísli Marteinn hvergi skrifuðu handriti frá orði til orðs. Sjónvarpssamtölin eru eigi að síður ritstýrt efni að því leyti til að þau eru klippt til fyrir útsendingu. Raunar er flæðið í samtölunum einkar eðlilegt og þau virka afslöppuð og fjörleg.

Gísli Marteinn virðist njóta sín vel og heldur viðmælendum sínum skemmtilega við efnið án þess að trana sér mikið fram. Hann er örlátur á endurgjöf (sjá t.a.m. Þórunni Blöndal 2004:126 o.áfr. um það hugtak og hlutverk endurgjafar í samtölum) sem gefur til kynna virka hlustun og áhuga á því sem viðmælandinn segir. Það leiðir til þess að stuttar segðir (t.a.m. *já, einmitt, já ókei, er það?, nei akkúrat*) eru einkennandi fyrir framlag hans til samtalanna.

Auk fyrrnefndrar endurgjafar má nefna fleiri dæmigerð samtals-einkenni. Svólítið er um endurtekningar (t.d. *eins og eins og*) og hikyrði¹³

¹³ Er hér farið eftir greiningu Ara Páls Kristinssonar (2009:138–145) og smáyrðum (orðræðuögnum) skipt eftir hlutverki sínu í hikyrði, háttaryrði og tengiyrði.

(t.d. *hérna*), sbr. (31). Áður hefur verið sýnt fram á að í íslensku fer hik og endurtekningar einmitt gjarna saman í talmiðlum þegar talað er án handrits (Ari Páll Kristinsson 2009:144, sbr. einnig það sem Þóra Björk Hjartardóttir 2020:9 segir um „tafs“ og hik í þeim samtölum sem hún greinir).

Finna má dæmi um háttaryrði (e. *modal particles*) sem hafa það hlutverk að gefa til kynna afstöðu málnotanda til þeirra upplýsinga sem felast í orðum hans. Dæmi er (34).

(34) Já þetta er bara mjög fallett.

Smáyrðið *bara* setur hér fullyrðinguna *þetta er mjög fallett* í ákveðið ljós. Slíkt hefur verið talið meðal dæmigerðra einkenna talmáls (sjá t.d. Ara Pál Kristinsson 2009:138–145 og Þórunni Blöndal 2005a:26).

Gísli Marteinn notar *heyrðu* (sjö dæmi), *bíddu* (þrjú dæmi) og *en hérna* (eitt dæmi) sem tengiyrði en það heiti má nota um segðir á lotuskiptum sem marka inngang að nýju umræðuefni, boða að komið er með nýtt sjónarhorn á fyrra umræðuefni og beina samtalinu inn á aðra braut (Ari Páll Kristinsson 2009:141–143).

Dæmi eru um *eitthvað* með hvorugkynsnafnorði (*eitthvað nostalgíukast, eitthvað barnagjald, eitthvað fiskabúr*) þar sem hefðbundnar leiðbeiningar um vandað íslenskt ritmál mæla með *eitthvert*. Því miður kom breytan *eitthvað/eitthvert* með hk.no. ekki fyrir í efniviðnum úr samanburðartextategundunum, þannig að ekki er unnt að segja hvort tilbrigðanna Gísli Marteinn hefði valið í þeim ritunaraðstæðum.

Fyrir koma dæmi um sérstaka orðaröð í samtölunum, t.a.m. *eða ertu að hugsa ekki um neitt þegar þú ert hérna*, og um eins konar lagfæringar í segðarlök eða innskot til að skerpa á því sem vísað er til, t.a.m. *Fannst þér það sorglegt að sjá þetta hverfa svona þennan gamla tíma*.

Eins og vænta mátti geyma samtölin afar mörg dæmi t.a.m. um óloknað setningar ef svo má segja (*Varstu ...?*) og segðir án geranda/frumlags og án nokkurs sagnorðs (*Mjög gott, Bara handan við hornið, Beint frá bónda, Nema Laxness*).

Fram kom í köflunum um tíst og vefpistla að þar var marktækur munur milli þeirra textategunda þegar kannað var hve algengt væri að segðir væru án sagnar í persónuhætti; þessa einkennis varð nánast ekki vart í vefpistlum en kom hins vegar fram í um 12% allra segða í tístum. Það liggur í eðli samtala að segðir án sagnar í persónuhætti eru geysilega algengar t.a.m. vegna endurgjafar o.fl. og samspils mælanda og viðmælanda þar sem samtalið er samvinna og gjarna stutt milli lotuskipta. Þannig er samanburður við rituðu textategundirnar

hvað varðar tíðni sagna í persónuháttum á vissan hátt eins og að bera saman epli og appelsínur. Þetta er þó lýsandi fyrir eðlismuninn á tegundunum. Segðir Gísli Marteins í sjónvarpssamtölunum skiptast þannig að um 58% þeirra innihalda sagnir í persónuhætti en um 42% gera það ekki; sjá *Töflu 2*. Sé þetta borið saman við tístin (og leiðrétt fyrir stærð gagnasafnanna) sést, eins og við mátti búast, að hlutfall segða án sagna í persónuhætti er miklu hærra í máli Gísli Marteins í samtölunum heldur en tístum hans ($p < .00001$).

Þá má nefna að í samtölunum eru segðir Gísli Marteins að meðaltali nærfeilt helmingi styttri en í samanburðartextunum, í orðum talið (þ.e. fjöldi segða í hlutfalli við lesmálsorð í heild) eða um 4 orð að jafnaði. Í vefpistlunum er meðallengd segða 7,8 orð og í tístum 7,3 orð.

Þessi formseinkenni undirstrika að Gísli Marteinn heldur ekki langar ræður eða tranar sér fram í samtölunum; stuttar segðir endurspeglar mikla endurgjöf og aðra samtalstækni sem hann beitir til að halda viðmælendunum við efnið og sýna orðum þeirra áhuga.

Loks einkennast sjónvarpssamtölin að nokkru leyti af orðavali sem væntanlega teldist fremur talmálslegt – *nostalgíukast*, *æðislegt*.

Hið síðastnefnda minnir raunar á orðaforðann sem Gísli Marteinn bregður stundum fyrir sig í tístum, sbr. umræðu í 3.1. Þó vekur hér athygli að í sjónvarpssamtölunum sneiðir hann jafnan hjá framand-orðum, lítt aðlöguðum. Að því leyti til minnir orðavalið í samtölunum fremur á vefpistla hans. Vera má að þetta skýrist af einhvers konar málvöndunarviðleitni hans eða skýrri meðvitund um að „slettur“ eigi ekki erindi í málsnið sjónvarpsviðtala á RÚV, sbr. máleýrahugtakið hjá Höskuldi Þráinssyni (2014, 2016) og þá hlustendamiðun (e. *audience design*) sem Bell (1984, 2001) hefur gert grein fyrir eins og rakið var í 2.3.1.

Í sjónvarpsviðtölunum birtist okkur fjölmiðlamaðurinn Gísli Marteinn sem hefur lag á að finna skemmtilega og áhugaverða viðmælendur. Gísli Marteinn tranar sér ekki fram í samtölunum tveimur heldur ýtir glaðlega undir viðmælendurna. Hann notar óspart endurgjöf og þegar hann skynjar að tímabært sé að færa talið að nýju umræðuefni eða sjónarhorni gerir hann það. Hann sneiðir hér hjá umdeildum pólitískum málum, sem eru uppi á borðinu í tístum hans og vefpistlum, og við sjáum mælandann í hlutverki þess sem heldur sig til hlés og lætur viðmælendurna fá sviðið.

4 Lokaorð

Eins og rakið var í 2. kafla hér á undan beittir fólk mismunandi stíl frá einum málaðstæðum til annarra og nýtir mismunandi málsnið jafnframt til að skilgreina sig gagnvart umhverfinu. Samanburðurinn á þremur textategundum í meðförum Gísla Marteins Baldurssonar í 3. kafla hefur sýnt dæmi um þetta og þar með hvernig innri breytileiki getur komið fram í máli hans.

Málnotkun er ekki eingöngu vélræn vörpun af aðstæðum og textategund heldur eru málnotendur virkir gerendur og laga málsniðið að eigin vild og þeirri mynd sem þeir (kjósa að) hafa af sjálfum sér og vilja að aðrir sjái. Íslendingar þekkja Gísla Martein Baldursson einkum sem sjónvarpsmann en hann er einnig fyrrverandi stjórnmaðmur og er áhugamaður um betra líf og umhverfi borgarbúa, bættu umferðarmenningu og fleira. Samanburður á tístum, vefpistlum og tali í sjónvarpssamtölum leiðir í ljós skýr dæmi þess hjá Gísla Marteinum hvernig innri breytileikinn tengist ekki aðeins málaðstæðum og eðli hinna mismunandi textategunda heldur einnig þeirri mynd sem málnotandinn birtir af sér í mismunandi miðlum og hlutverkum. Tístin, vefpistlarnir og sjónvarpsþættirnir sýna þannig hvernig sami málnotandi getur auðveldlega byggt upp og kynnt til sögunnar þrenns konar hlutverk (e. *persona*) í félagsmálvísindalegum skilningi (sbr. t.a.m. Mortensen, Coupland og Thøgersen 2017:2).

Í tístunum ber nokkuð á því sem kalla má talmálslegt orðaval. Þar er ýmist á ferðinni „alíslenskur“ orðaforði og orðasambönd, eða þá framandorð sem birtast án (áberandi) aðlögunar að íslenskum ritvenjum. Svólítið ber á eins konar skeytastíl eða fyrirsagnastíl, og kom í ljós að um 12% segða í tístum Gísla Marteins hafa ekki að geyma sagnir í persónuháttum. Með orðavalinu og stílnum má vera að Gísli Marteinum lagi málsniðið að ímynduðum lesendahópi í yngri kantinum sem hann vill höfða til, sbr. hugtak Bells (1984, 2001) um hlustendamiðun, sbr. umræðu í 2.3.1.

Ólíkt tístunum geyma vefpistlarnir engin raunveruleg dæmi um framandorð. Í eina skiptið sem enska kemur fyrir eru notaðar gæsalaппir og íslensk þýðing fylgir. Annað talmálslegt eða slangurkennt orðaval kemur nokkrum sinnum fyrir en er alls ekki eins áberandi og í tístunum. Setningar eru jafnan með sögn í persónuhætti og án liðfellinga. Vefpistlarnir eru því í raun áþekkir því sem almennt tíðkast í opinberu eða ritstýrðu ritmáli, t.a.m. í dagblöðum, hvort heldur horft er til orðaforða eða formgerða. Vefpistlana skrifar Gísli

Marteinn í hlutverki stjórnámálamanns og baráttumanns um ákveðin málefni og virðist sem slíkur leitast við að sneiða hjá óvönduðu mál-fari. Þannig má álykta að hann taki að þessu leyti mið af almennum viðmiðum samfélagsins t.a.m. um að framandorð eigi ekki heima í textum þeirra sem vilja láta taka sig alvarlega í formlegri umræðu, m.a. stjórnámálanna. Hér má hafa til skýringar hugtak Bells (1984, 2001) um hlustendamiðun, eins og nefnt var í 2.3.1.

Í samtölunum eru vitaskuld önnur lögmal á ferðinni en í tístum og vefpistlum að því er varðar formgerðir ýmiss konar, enda er hér um að ræða mælt mál en ekki ritað, en ekki síst þar sem nú koma til skjalanna lotuskipti og annað samspil mælanda og viðmælanda. Í ljósi markmiðs athugunarinnar voru hér aðeins skoðuð og tilgreind bein dæmi um orðaforða og málfræðiatríði í máli þáttastjórnandans sjálfs. Eins og vænta mátti má finna endurgjöf í ríkum mæli, upphröp-anir, hikorð, endurtekningar og að í setningar „vanti“ einhvern hefð-bundinn stofnhluta, ef svo má segja. Þá má nefna að Gísli Marteinn byrjar lotur sínar inni í samtölum ítrekað á tengiyrðum á borð við *heyrdðu, bíddu, en hérna*. Hann sneiðir mikið til hjá því að nota lítt aðlöguð framandorð og slangur er ekki heldur áberandi. Þannig er greinilegt að enda þótt um talað mál sé að ræða geymir það ekki hið algenga einkenni hversdagslegs talmáls sem eru „slettur“ og slangur. Þættirnir voru unnir handa RÚV og má geta þess til að meðvitað eða ómeðvitað hafi Gísli Marteinn sett sig í spor dæmigerðra áhorfenda og e.t.v. samfélagsins í heild (sbr. hlustendamiðunarhugtak Bells 1984, 2001 hér á undan) og það ýti undir að hann leitist hér við að fylgja opinberum málvöndunarviðmiðum um orðaval.

Ganga má út frá því að það sé svonefnd málnotkunarhæfni (e. *sociolinguistic competence*) sem nýtist Gísla Marteini við að meta hvers konar máleinkenni eigi við í hinum mismunandi textategundum hverju sinni og að velja í samræmi við það annars vegar milli ýmissa tiltækra eininga úr orðasafni sínu og hins vegar á milli mismunandi formgerða sem hann hefur vald á – enda þótt ekki sé ljóst að hve miklu leyti slík síun eða val á orðum og formgerðum sé meðvitað ferli í innri breytileikanum.

Gísli Marteinn setur jafnframt mark sitt á félagslega merkingu tjáningarinnar og hann byggir í textunum upp mismunandi hlutverk (e. *persona*) eða myndir af málnotandanum (sbr. Eckert 2019); vefpistlarnir sýna Gísla Marteinn rökfastan stjórnámálamann, sjónvarps-þáttastjórnandinn Gísli Marteinn er glaður og örlátur í samtali og laðar fyrst og fremst fram það sem viðmælandinn hefur áhugavert að

segja, en tístarinn Gísli Marteinn dregur á vissan hátt dóm af hvoru tveggja, með fjörlegum athugasemdum um málefni sem honum eru gjarna greinilega hjartfólgin, og tíst hans bera að hluta til – en alls ekki alltaf – allt önnur formseinkenni en vefpistlarnir.

Heimildir

- Androutsopoulos, Jannis. 2017. Style, change, and media: A postscript. Í: Janus Mortensen, Nikolas Coupland og Jacob Thøgersen (ritstj.). *Style, Mediation, and Change. Sociolinguistic Perspectives on Talking Media*, bls. 239–250. Oxford: Oxford University Press.
- Ari Páll Kristinsson. 2009. „Í fréttum er þetta helst.“ *Rannsókn á einkennum íslensks úttvarpsmáls*. Doktorsritgerð við Háskóla Íslands. Reykjavík. <https://skemman.is/handle/1946/7732>.
- Ari Páll Kristinsson. 2019. Um greiningu á málstöðlun og málstefnu. Haugen, Ammon og Spolsky í íslensku samhengi. *Orð og tunga* 21:129–151.
- Ari Páll Kristinsson og Amanda Hilmarsson-Dunn. 2013. Evaluation of different registers in Icelandic written media. Í: Tore Kristiansen og Stefan Grondelaers (ritstj.). *Language (De)standardisation in Late Modern Europe: Experimental Studies*, bls. 331–354. Ósló: Novus.
- Ari Páll Kristinsson og Amanda Hilmarsson-Dunn. 2015. Implications of language contact: Evaluating the appropriateness of borrowings in written Icelandic. Í: Martin Hilpert, Janet Duke, Christine Mertzluft, Jan-Ola Östman og Michael Rießler (ritstj.). *New Trends in Nordic and General Linguistics*, bls. 55–67. Berlín, München, Boston: De Gruyter Mouton.
- Ásta Svavarsdóttir. 2013. Þágufallshneigð í sjón og raun. Í: Höskuldur Þráinsson, Ásgrímur Angantýsson og Einar Freyr Sigurðsson (ritstj.). *Tilbrigði í íslenskri setningagerð I*, bls. 83–110. Reykjavík: Málvísindastofnun Háskóla Íslands.
- Ásta Svavarsdóttir, Gísli Pálsson og Þórólfur Þórlindsson. 1984. Fall er fararheill. Um fallnotkun með ópersónulegum sögnum. *Íslenskt mál og almenn málfræði* 6:33–55.
- Ásta Svavarsdóttir, Ulla Paatola og Helge Sandøy. 2010. English influence on the spoken language – with a special focus on its social, semantic and functional conditioning. *International Journal of the Sociology of Language* 204:43–58.
- Bell, Allan. 1984. Language style as audience design. *Language in Society* 13,2:145–204.
- Bell, Allan. 2001. Back in style: Reworking audience design. Í: Penelope Eckert og John R. Rickford (ritstj.). *Style and Sociolinguistic Variation*, bls. 139–169. Cambridge: Cambridge University Press.
- Biber, Douglas. 1988. *Variation across Speech and Writing*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Biber, Douglas. 1995. *Dimensions of Register Variation. A Cross-Linguistic Comparison*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Biber, Douglas. 2006. *University Language. A corpus-based study of spoken and written registers*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Biber, Douglas, Susan Conrad og Randi Reppen. 1998. *Corpus Linguistics. Investigating language structure and use*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Björn Guðfinnsson. 1946. *Mállýzkur I*. Reykjavík: Ísafoldarprentsmiðja.
- Chafe, Wallace L. 1982. Integration and Involvement in Speaking, Writing and Oral Literature. Í: Deborah Tannen (ritstj.). *Spoken and Written Language. Exploring Orality and Literacy*, bls. 35–53. Norwood: Ablex.
- Chambers, J.K. 2002a. Studying language variation: an informal epistemology. Í: J.K. Chambers, Peter Trudgill og Natalie Schilling-Estes (ritstj.). *The Handbook of Language Variation and Change*, bls. 3–14. Oxford (UK), Cambridge (USA): Blackwell.
- Chambers, J.K. 2002b. Dynamics of dialect convergence. *Journal of Sociolinguistics* 6,1:117–130.
- Chomsky, Noam. 1980. *Rules and Representations*. New York: Columbia University Press.
- Chomsky, Noam. 1986. *Knowledge of Language: Its Nature, Origin, and Use*. New York: Praeger.
- Chomsky, Noam. 2000. *New Horizons in the Study of Language and Mind*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Coates, Steven. 2016. Grammatical feature frequencies of English on Twitter in Finland. Í: Lauren Squires (ritstj.). *English in Computer-Mediated Communication. Variation, Representation, and Change*, bls. 179–210. Berlín, Boston: Walter de Gruyter.
- Coupland, Nikolas, Jacob Thøgersen og Janus Mortensen. 2016. Introduction: Style, media and language ideologies. Í: Jacob Thøgersen, Nikolas Coupland og Janus Mortensen (ritstj.). *Style, Media and Language Ideologies*, bls. 11–49. Ósló: Novus.
- Eckert, Penelope. 2000. *Linguistic Variation as Social Practice. The Linguistic Construction of Identity in Belten High*. *Language in Society* 27. Oxford, Malden: Blackwell.
- Eckert, Penelope. 2012. Three Waves of Variation Study: The Emergence of Meaning in the Study of Sociolinguistic Variation. *Annual Review of Anthropology* 41:87–100.
- Eckert, Penelope. 2019. The individual in the semiotic landscape. *Glossa: a journal of general linguistics* 4(1),14:1–15.
- Elva Dögg Melsteð. 2004. *Áhrif mismunandi undirbúnings á málnotkun í þremur sjónvarpsþáttum*. BA-ritgerð við Háskóla Íslands. Reykjavík.

- Fairclough, Norman. 2000. *New Labour, new language?* London: Routledge.
- Finegan, Edward og Douglas Biber. 1994. Register and Social Dialect Variation: An Integrated Approach. Í: Douglas Biber og Edward Finegan (ritstj.). *Sociolinguistic Perspectives of Register*, bls. 315–347. Oxford Studies in Sociolinguistics. New York, Oxford: Oxford University Press.
- Finegan, Edward og Douglas Biber. 2001. Register variation and social dialect variation: the Register Axiom. Í: Penelope Eckert og John R. Rickford (ritstj.). *Style and Sociolinguistic Variation*, bls. 235–267. Cambridge: Cambridge University Press.
- Finnur Friðriksson. 2004. Real vs. imagined change. The case of modern Icelandic. Í: Britt-Louise Gunnarsson, Lena Bergström, Gerd Eklund, Staffan Fridell, Lise H. Hansen, Angela Karstadt, Bengt Nordberg, Eva Sundgren og Mats Thelander (ritstj.). *Language Variation in Europe. Papers from the Second International Conference on Language Variation in Europe, ICLaVE 2, Uppsala University, Sweden, June 12-14, 2003*, bls. 168–180. Uppsölum: Department of Scandinavian Languages, Uppsala University.
- Foley, William A. 1997. *Anthropological linguistics: an introduction*. Language in Society 24. Oxford: Blackwell.
- Garrett, Peter. 2010. *Attitudes to Language*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Gillen, Julia og Guy Merchant. 2013. Contact calls: Twitter as a dialogic social and linguistic practice. *Language Sciences* 35:47–58.
- Hanna Óladóttir. 2009. Shake, sjeik eller mjólkurhristingur? *Íslandske holdningar til engelsk sprákpávirkning*. Ósló: Novus.
- Harrington, Jonathan. 2006. An acoustic analysis of ‘happy-tensing’ in the Queen’s Christmas broadcasts. *Journal of Phonetics* 34,4:439–457.
- Hymes, Dell. 1972[1971]. On Communicative Competence. Í: J.B. Pride og Janet Holmes (ritstj.). *Sociolinguistics*, bls. 269–293. Hammondsorth: Penguin Books.
- Höskuldur Þráinsson. 2014. Málvernd, máltaka, máleyra — og PISA-könnunin. *Ritið* 2/2014:153–182.
- Höskuldur Þráinsson. 2016. Þrjú eyru. *Íslenskt mál og almenn málfræði* 38:145–164.
- Höskuldur Þráinsson og Ásgrímur Angantýsson. 2015. Orðaröð í aukasetningum. Í: Höskuldur Þráinsson, Ásgrímur Angantýsson og Einar Freyr Sigurðsson (ritstj.). *Tilbrigði í íslenskri setningagerð. II. Helstu niðurstöður. Tölfræðilegt yfirlit*, bls. 299–330. Reykjavík: Málvísindastofnun Háskóla Íslands.
- Höskuldur Þráinsson og Kristján Árnason. 1992. Phonological Variation in 20th Century Icelandic. *Íslenskt mál og almenn málfræði* 14:89–128.

- Höskuldur Þránínsson, Sigríður Sigurjónsdóttir, Hlíf Árnadóttir og Þórhallur Eypórsson. 2015. Um þolmynd, germynd og það. Í: Höskuldur Þránínsson, Ásgrímur Angantýsson og Einar Freyr Sigurðsson (ritstj.). *Tilbrigði í íslenskri setningagerð. II. Helstu niðurstöður. Tölfræðilegt yfirlit*, bls. 77–120. Reykjavík: Málvísindastofnun Háskóla Íslands.
- Höskuldur Þránínsson og Theódóra A. Torfadóttir. 2015. Um vera að og vera búinn að. Í: Höskuldur Þránínsson, Ásgrímur Angantýsson og Einar Freyr Sigurðsson (ritstj.). *Tilbrigði í íslenskri setningagerð. II. Helstu niðurstöður. Tölfræðilegt yfirlit*, bls. 121–153. Reykjavík: Málvísindastofnun Háskóla Íslands.
- Höskuldur Þránínsson, Þórhallur Eypórsson, Ásta Svavarsdóttir og Þórunn Blöndal. 2015. Fallmörkun. Í: Höskuldur Þránínsson, Ásgrímur Angantýsson og Einar Freyr Sigurðsson (ritstj.). *Tilbrigði í íslenskri setningagerð. II. Helstu niðurstöður. Tölfræðilegt yfirlit*, bls. 33–76. Reykjavík: Málvísindastofnun Háskóla Íslands.
- Iris Edda Nowenstein. 2012. *Mig langar sjálfri til þess. Rannsókn á innri breytileika í fallmörkun frumлага*. BA-ritgerð við Háskóla Íslands. Reykjavík, <https://skemman.is/handle/1946/12885>.
- Iris Edda Nowenstein. 2014. *Tilbrigði í frumlagsfalli á máltökuskeiði. Dágufalls-hneigð og innri breytileiki*. MA-ritgerð við Háskóla Íslands, Reykjavík. <http://hdl.handle.net/1946/17782>.
- Isenmann, Vanessa M. 2014. Insight into computer-mediated communication as a new variety of written Icelandic. *Orð og tunga* 16:69–91.
- Jóhannes Gísli Jónsson og Þórhallur Eypórsson. 2003. Breytingar á frumlagsfalli í íslensku. *Íslenskt mál og almenn málfræði* 25:7–41.
- Kirkham, Sam, og Emma Moore. 2016. Constructing social meaning in political discourse: Phonetic variation and verb processes in Ed Miliband's speeches. *Language in Society* 45,1:87–111.
- Kristján Árnason. 2005. *Hljóð. Íslensk tunga I*. Reykjavík: Almenna bókafélagið.
- Labov, William. 1972. *Sociolinguistic Patterns*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Labov, William. 2001. The anatomy of style-shifting. Í: Penelope Eckert og John R. Rickford (ritstj.). *Style and Sociolinguistic Variation*, bls. 85–108. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lilja Björk Stefánsdóttir. 2016. *Breytingar á framburði. Með hliðsjón af félagslegum þáttum*. BA-ritgerð við Háskóla Íslands, Reykjavík. <http://hdl.handle.net/1946/24333>.
- Lilja Björk Stefánsdóttir og Anton Karl Ingason. 2018. A high definition study of syntactic lifespan change. *U. Penn Working Papers in Linguistics*. Volume 24.1:1–10.
- McKenzie, Laurel. 2017. Frequency effects over the lifespan: a case study of Attenborough's r's. *Linguistics Vanguard* 1, 20170005. doi: <https://doi.org/10.1515/lingvan-2017-0005>.

- Milroy, James og Lesley Milroy. 1991. *Authority in Language. Investigating language prescription and standardisation*. 2. útgáfa. London, New York: Routledge.
- Mortensen, Janus, Nikolas Coupland og Jacob Thøgersen. 2017. Introduction: Conceptualizing style, mediation, and change. Í: Janus Mortensen, Nikolas Coupland og Jacob Thøgersen (ritstj.). *Style, Mediation, and Change. Sociolinguistic Perspectives on Talking Media*, bls. 1–24. Oxford: Oxford University Press.
- Pearce, Michael. 2001. “Getting behind the image”: Personality politics in a Labour Party election broadcast. *Language and Literature* 10,3:211–228.
- Perez, Sarah. 2018. *Twitter’s doubling of character count from 140 to 280 had little impact on length of tweets*. <https://techcrunch.com/>.
- Podesva, Robert J. 2007. Phonation type as a stylistic variable: The use of falsetto in constructing a persona. *Journal of Sociolinguistics* 11,4:478–504.
- Purnell, Thomas, Eric Raimy og Joseph Salmons. 2009. Defining Dialect, Perceiving Dialect, and New Dialect Formation: Sarah Palin’s Speech. *Journal of English Linguistics* 37,4:331–355.
- Sankoff, David og Suzanne Laberge. 1978. The Linguistic Market and the Statistical Explanation of Variability. Í: David Sankoff (ritstj.). *Linguistic variation: Models and methods*, bls. 239–250. New York: Academic Press.
- Schilling-Estes, Natalie. 2002. Investigating Stylistic Variation. Í: J.K. Chambers, Peter Trudgill og Natalie Schilling-Estes (ritstj.). *The Handbook of Language Variation and Change*, bls. 375–401. Oxford (UK), Cambridge (USA): Blackwell.
- Sigríður Sigurjónsdóttir. 2017. Nýja þolmyndin nú og þá. Samanburður tveggja kannana. Í: Höskuldur Þráinsson, Ásgrímur Angantýsson og Einar Freyr Sigurðsson (ritstj.). *Tilbrigði í íslenskri setningagerð. III. Sérathuganir*, bls. 249–282. Reykjavík: Málvísindastofnun Háskóla Íslands.
- Spolsky, Bernard. 2004. *Language Policy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Spolsky, Bernard. 2009. *Language Management*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Spolsky, Bernard. 2018. A modified and enriched theory of language policy (and management). *Language Policy*. Published online: 05 September 2018. <https://doi.org/10.1007/s10993-018-9489-z>.
- Theódóra A. Torfadóttir. 2017. Ef ég er að skilja þetta rétt. Könnun á notkun *vera að*. Í: Höskuldur Þráinsson, Ásgrímur Angantýsson og Einar Freyr Sigurðsson (ritstj.). *Tilbrigði í íslenskri setningagerð. III. Sérathuganir*, bls. 39–59. Reykjavík: Málvísindastofnun Háskóla Íslands.
- Vagle, Wenche. 1991. Radio language – spoken or written? *International Journal of Applied Linguistics* 1,1:118–131.
- Zhang, Qing. 2005. A Chinese yuppie in Beijing: Phonological variation and the construction of a new professional identity. *Language in Society* 34,3:431–466.

- Þóra Björk Hjartardóttir. 2020. Allur er varinn góður. Orðið *hvað* sem orðræðuögn. *Orð og tunga* 22:1–18.
- Þórhallur Eyþórsson. 2017. Frumlagsfall er fararheill. Um breytingar á frumlagsfalli í íslensku og færeysku. Í: Höskuldur Þráinsson, Ásgrímur Angantýsson og Einar Freyr Sigurðsson (ritstj.). *Tilbrigði í íslenskri setningagerð. III. Sérathuganir*, bls. 295–313. Reykjavík: Málvísindastofnun Háskóla Íslands.
- Þórunn Blöndal. 2004. Endurgjöf í samtölum. *Íslenskt mál og almenn málfræði* 26:123–145.
- Þórunn Blöndal. 2005a. *Lifandi mál. Inngangur að orðræðu- og samtalsgreiningu*. Reykjavík: Rannsóknarstofnun Kennaraháskóla Íslands.
- Þórunn Blöndal. 2005b. Orðræðugreining og setningafræði. Í: Höskuldur Þráinsson (ritstj.). *Setningar. Íslensk tunga III*, bls. 677–695. Reykjavík: Almenna bókafélagið.

Lykilorð

innri breytileiki, málsnið, málnotkunarhæfni, hlustendamiðun, félagsleg merking

Key words

intra-speaker variation, style, sociolinguistic competence, audience design, social meaning

Abstract

Research was carried out into the language use of an Icelandic adult male speaker, the talk show host, former politician and urbanist Gísli Marteinn Baldursson. Three different text genres were analysed: his tweets (4.500 words), his blogs (4.500 words), and text excerpts spoken by him as host in two televised interviews (1.100 words). The study shows that there is clear variation between the different genres in this informant's speech (intra-speaker variation), and it is shown how, by means of sociolinguistic competence, the informant employs, switches between, and adapts different styles.

The language use is shaped by varying communication situations, potential readers/viewers, the social meaning conveyed, and the three different personae the informant shapes and projects on each different occasion. The variation manifests itself in lexical choices, syntactic structures, and utterance types.

Ari Páll Kristinsson
Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum
Laugavegi 13
IS-101 Reykjavík
ari.pall.kristinsson@arnastofnun.is

Ásta Svavarsdóttir

Málþróun og samfélagsbreytingar á síðari hluta 19. aldar.

Málnotkun í fjölskyldubréfum

1 Inngangur

Á síðari hluta 19. aldar hófst mikið umbyltingarskeið á Íslandi þótt breytingarnar væru hægfara í fyrstu. Samfélagsbreytingar setja óhjákvæmilega mark sitt á mál og málnotkun, meðal annars vegna þess að þær geta haft áhrif á samskipti fólks. Í greininni verða valin mál-farsatriði skoðuð í ljósi ytri þátta, bæði hefðbundinna félagsmál-fræðilegra breyta eins og þjóðfélagsstöðu, kyns og menntunar en einnig með tilliti til aukins landfræðilegs og félagslegs hreyfanleika og vaxandi viðleitni til málstöðlunar.¹ Þótt tiltölulega miklar og fjölbreytilegar textaheimildir séu varðveittar frá 19. öld og fyrri hluta þeirrar tuttugustu miðað við eldri tíma þá er ekki endilega hlaupið að því að byggja hefðbundnar tilbrigðarannsóknir á þeim — engum talmálsheimildum er til að dreifa, skrifararnir eru ekki alltaf þekktir og undir hælinn lagt hversu mikið er vitað um bakgrunn þeirra, textasöfn byggjast á þeim heimildum sem hafa varðveist og duga oft illa til að skoða tilbrigði í máli út frá félagslegum þáttum vegna þess að skrifararnir eru ekki eðlilegur þverskurður af samfélaginu o.s.frv. Hér hefur því verið brugðið á það ráð að nálgast verkefnið

¹ Ritstjóra og tveimur ónafngreindum ritrýnum eru þakkaðar gagnlegar athugasemdir.

frá fleiri en einni hlið og með mismunandi aðferðum. Tvær ólíkar málbreytur eru teknar sem dæmi, annars vegar beygingarleg tilbrigði í sögninni *hafa* og hins vegar umfang og einkenni orða af erlendum uppruna. Báðar tengjast þær hræringum í samfélaginu — viðleitni til málstöðlunar og málstýringar, auknum hreyfanleika fólks og vaxandi tengslum við dönsku. Þær eru fyrst og fremst skoðaðar í einkabréfum fimm einstaklinga sem voru tengdir fjölskylduböndum auk þess sem óvenjulega mikið er vitað um bakgrunn þeirra og ævi og tiltölulega mikið efni er tiltækt frá hverjum. Niðurstöður um málnotkun þessa fólks — systkina sem fædd voru upp úr miðri 19. öld — eru síðan eftir atvikum bornar saman við umfangsmeiri gögn, bæði stærra úrval einkabréfa og annars konar texta, aðallega formlega texta sem skrifaðir voru til útgáfu. Með samanburðinum er leitast við að skerpa myndina og láta reyna á þær vísbendingar sem niðurstöður í kjarnahópnum virðast gefa. Rannsóknin er því öðrum þræði tilraun til að beita mismunandi nálgun og aðferðum á tiltæk gögn í því augnamiði að fá fyllri og raunsannari mynd af viðfangsefninu, annars vegar nærmynd af málnotkun fárra einstaklinga (e. *micro study*) og hins vegar yfirlitsmynd af málnotkun í stærri og víðari hópi (e. *macro study*). Miðað við þær kröfur sem eru gerðar í megindegum rannsóknum í nútímanum geta hóparnir þó í hvorugu tilvikinu talist dæmigerðir fyrir Íslendinga almennt á umræddu tímabili.

Efnisskipan í greininni er þannig að í 2. kafla er fjallað stuttlega um einkenni og þróun íslensks samfélags með áherslu á þá ytri þætti sem kynnu að hafa áhrif á mál og málnotkun. Þá er gerð grein fyrir efni og aðferðum rannsóknarinnar í 3. kafla og í 4. kafla eru niðurstöður hennar birtar og fjallað um þær. Síðast fer stutt samantekt og niðurlagsorð.

2 Mál, saga og samfélag

Í upphafi 19. aldar var þjóðin fámenn og fólksfjölgun hæg, samfélagsgerðin einföld og hafði lengi verið í föstum skorðum. Ísland var nánast hreinræktað bændasamfélag og samkvæmt Magnúsi Stephensen (1820) hvíldi það á þremur stéttum: veraldlegum embættismönnum, embættismönnum kirkjunnar og bændum. Hann gerði m.ö.o. ráð fyrir því að allir sem ekki höfðu embætti tilheyrðu bændastéttinni, óháð fjárhagslegri og félagslegri stöðu að öðru leyti — auðugir sjálfs-eignarbændur jafnt sem fátækir leiguliðar og vinnufólk og jafnvel

kaupmenn, handverksmenn og embættislausir „borgarar“ sem voru faliðaðir hópar á þessum tíma. Guðmundur Hálfðanarson (1993:12–20) telur að þótt síðastnefndu hóparnir ættu fremur samleið með veraldlegum embættismönnum en bændum séu að öðru leyti rök fyrir því að líta á hina stóru og sundurleitu bændastétt sem eina heild á þessum tíma. Hefðbundinn lífsferill einstaklinga í bændasamfélaginu fólst m.a. í því að vinnumennska var í flestum tilvikum tímabundin staða á ákveðnu aldurs skeiði, eins konar undirbúningstími fyrir það að gerast sjálfstæðir bændur síðar, og samfélagsleg staða bænda innan og utan heimilis var áþekkt þrátt fyrir ólíkan efnahag. Takmarkanir hins hefðbundna bændasamfélags komu í ljós þegar fólksfjöldi fór að aukast að ráði á þriðja áratug aldarinnar og síðar. Við það varð skortur á jarðnæði og ungt fólk festist í vinnumennsku af því að án þess gat það ekki stofnað fjölskyldu og skapað sér framtíð sem sjálfstæðir bændur. Þessi staða átti ekki lítinn þátt í auknum fólksflutningum á síðari hluta aldarinnar, bæði með þéttbýlismyndun innanlands og flutningum til Vesturheims. Þéttbýli tók að myndast við ströndina snemma á öldinni en eigi að síður bjó þorri landsmanna til sveita alla 19. öld, næstum 90% íbúa 1880 og um 75% um aldamót (*Sögulegar hagtölur* 2017). Á tímabilinu 1880–1905 tvö- eða þrefaldaðist fjöldi þéttbýlisbúa í flestum landshlutum þótt tölurnar væru víða mjög lágar. Árið 1905 var hlutfall þeirra sem bjuggu í þéttbýli komið yfir 20% alls staðar nema á Suðurlandi og Norðurlandi vestra (8%), hæst á Vestfjörðum (30%). Þá er Reykjavík og nágrenni ekki meðtalin en þar bjuggu næstum 11 þúsund manns árið 1905. Líf, störf og samskipti fólks breyttust verulega við flutning úr sveit í bæ. Störf færðust í auknum mæli út af heimilunum sem voru almennt minni en til sveita, oft bara foreldrar og börn. Fólk framfleytti sér og sínum aðallega með launavinnu eða sjálfstæðri starfsemi af ýmsu tagi, t.d. þjónustustörfum, handverki eins og smíðum eða saumaskap, kennslu eða útgáfustörfum. Um þetta leyti urðu fiskveiðar og vinnsla líka sjálfstæð og vaxandi atvinnugrein í þéttbýli og umfang verslunar og viðskipta jókst mjög. Í bæjunum urðu því til nýir þjóðfélagshópar, ekki síst vaxandi millistétt með ýmsum menntuðum og sérhæfðum starfshópum, s.s. kennurum, blaðamönnum, verslunarfólki og handverksfólki, og verkalyðsstétt með ófaglærðu starfsfólki í ýmsum greinum, t.d. fiskimönnum, verkafólki og vinnufólki, ekki síst vinnukonum. Þá urðu samskipti við fólk utan heimilisins — vini, nágrenna, samstarfsfólk og skólafélaga — hluti af daglegu lífi bæði barna og fullorðinna í þorpum og bæjum. Þéttbýlismyndunin hafði því

bæði áhrif á samfélagsgerðina og samskiptamunstur fólks og það mynduðust skil milli dreifbýlis og þéttbýlis sem ollu langvarandi togstreitu þar á milli.

Á síðustu áratugum 19. aldar og í upphafi þeirrar tuttugustu var sjálfstæðisbaráttan í algleymingi og hafði áhrif á alla menningar- og þjóðmálaumræðu, þar á meðal um tungumálið og æskilega þróun þess. Ríkjandi hugmyndir um það, a.m.k. meðal áhrifamikilla stjórn mála- og menntamanna, mótuðust mjög af aðdáun á fornmálinu og andstöðu gegn erlendum áhrifum. Í samræmi við það töluðu samtímamenn um „endurreisn“ málsins og viðleitni til málstöðlunar, einkum í ritmáli, sótti fyrirmyndir til miðaldabókmennta og alþýðumáls til sveita og fól í sér höfnun á málafröðum, orðum og orðalagi sem talið var að mætti rekja til síðari tíma málbreytinga og/eða áhrifa frá öðrum málum. Á sama tíma gætti aukinna áhrifa frá dönsku vegna vaxandi samskipta við Danmörku, almennari dönskukunnáttu og tíðari ferða milli landanna með batnandi samgöngum. Íslendingum sem sóttu sér menntun og þjálfun í ýmsum greinum til Danmerkur fjölgaði og sömuleiðis Dönum sem voru búsettir á Íslandi til lengri eða skemmri tíma. Með þessu fólki bærust nýjar hugmyndir, margvíslegar nýjungar og áhrif til Íslands, þar á meðal ný orð og orðalag sem settu svip sinn á íslensku, hvort sem um var að ræða bein tökuorð eða óbein áhrif í formi tökuþýðinga eða tökumerkinga. Slíkra áhrifa gætti ekki síst í þéttbýli og reyndar hafði það orð legið á Reykjavík allt frá upphafi aldarinnar að hún væri gróðrarstía danskra áhrifa, ekki síst í máli. Þetta birtist víða (sjá Ástu Svavarsdóttur 2017:49–53), t.d. í bréfi frá Árna Thorsteinssyni, þá nemanda í Lærða skólanum, til bróður síns 1846:

Reykjavíkurbúar eru misjafnir menn, tilfinningar þeirra eru daufar eða engar í mörgum hlutum svo sem hvað þjóðerni Íslendinga snertir, málefni lands vors og málið okkar Íslendskuna meta þeir lítills alteins og það sé gamall gripur ónítur og sem farið sé að falla á.

(Bragi Þorgrímur Ólafsson 2004:26)

Viðleitni til málstöðlunar átti sér ekki einungis hugmyndafræðilegar rætur heldur líka hagnýtar ástæður. Eftir því sem leið á öldina jókst útgáfustarfsemi, ekki síst blaðaútgáfa, og hún varð hvati að samræmingu í máli og vakti fjörugar umræður um stafsetningu. Fjölgun skóla með vaxandi nemendafjölda á ýmsum skólastigum

og útgáfa kennslubóka kallaði líka á ákvarðanir um það hvað skyldi kenna, þar á meðal hvaða afbrigði ætti að setja í forgrunn þar sem tilbrigði voru í málinu. Skólaganga og þar með formleg menntun umfram skyldubundna kennslu í lestri og síðar einnig skrift og reikningi var þó langt í frá almenn á 19. öld. Langflestir fengu tilsögn heima hjá sér, barnaskólar voru lengst af fáir og fámennir og tók ekki að fjölga fyrr en seint á öldinni, aðallega í þéttbýli. Um miðja öldina var Bessastaðaskóli fluttur til Reykjavíkur, stækkaður verulega og varð um leið Lærði skólinn. Hann var einungis fyrir pílta og eini starfandi skólinn á framhaldsstigi þar til Kvennaskólinn í Reykjavík tók til starfa 1874. Eftir það tók skólum smám saman að fjölga þótt próf úr Lærða skólanum væri áfram lykillinn að frekari menntun.

3 Efniviður og aðferðir

3.1 Einkabréf frá 19. öld

Allar sögulegar málrannsóknir mótast að einhverju leyti af því sem Labov (1994:11) kallaði „the art of making the best use of bad data“ – list þess að nýta takmörkuð gögn á sem bestan hátt. Það á við málheimildir frá 19. öld jafnvel þótt varðveitt gögn séu bæði meiri að vöxtum og fjölbreyttari en frá eldri tímaskeiðum og gefi því margbreytilegri mynd af málinu. Meðal þeirra eru einkabréf og önnur persónuleg skrif eins og dagbækur og endurminningar sem ritarar þeirra skrifuðu fyrst og fremst fyrir sjálfa sig og sína nánustu. Slík sjálfskrif (e. *egodocuments*) eru talin endurspeglar daglegt mál fólks betur en aðrir ritaðir textar og komast nær töluðu máli, sýna „mál nándar“ (e. *language of proximity*) öfugt við það „mál fjarlægðar“ (e. *language of distance*)² sem birtist í formlegri ritmálstextum, og þau hafa reynst mikilvægar heimildir um mál og málnotkun einstaklinga og hópa frá félagsmálfræðilegu sjónarhorni (sjá m.a. Elspass 2012, Elspass o.fl. 2007, Sandersen 2003, 2007, van der Wal og Rutten 2013, Heimir F. Viðarsson 2019).

² Þessi hugtök eru rakin til þýsku málfræðinganna Peter Koch og Wulf Oesterreicher sem fjölluðu í grein frá 1985 (og öðrum greinum síðar) um flókið samspil talmáls og ritmáls. Þeir litu m.a. svo á að alla málnotkun, hvort sem hún fælist í tali eða riti, mætti staðsetja á skala frá því sem fólk skynjaði sem talmálslegt (e. *conceptual orality*) til þess sem væri skynjað sem ritmál (e. *conceptual written language*) (sjá Elspass 2007:5).

Rannsóknin sem hér er kynnt byggist á efni úr rafrænu safni einkabréfa frá 19. öld og upphafi 20. aldar sem var sett saman í þeim tilgangi að skapa grundvöll fyrir rannsóknir á máli og málnotkun byggðar á aðgengilegum raungögnum.³ Safninu er ætlað að endurspegla eftir því sem kostur er persónuleg skrif fólks í bréfum til ættingja og vina og markmiðið var að safnið endurspeglaði sem breiðastan hóp bréfitara — fólks á ólíkum aldri, kvenna jafnt sem karla, víðs vegar að af landinu og með mismunandi stöðu í samfélaginu. Mjög mismikið er raunar vitað um einstaka bréfitara, í sumum tilvikum einungis það sem ráða má af bréfunum sjálfum en í öðrum hefur tekist að afla talsverðra upplýsinga um skrifarana og líf þeirra úr ýmsum heimildum. Safnið geymir nú tæplega 2000 bréf frá næstum 350 bréfiturum. Langflest bréfin eru frá 19. öld, einkum síðari hluta hennar, en u.þ.b. 150 bréf eru frá fyrstu tveimur áratugum 20. aldar, skrifuð af fólki sem flest var fætt á tímabilinu 1840–1890. Í heild eru bréfin í safninu um 1,3 milljónir lesmálsorða (hlaupandi orða) en það eru einingar í texta sem afmarkast af bilum. Safnið í heild er ekki jafnvægt (e. *balanced corpus*) því bréfin eru afar mismörg eftir ritunartíma og ritunarstað, aldri og kyni bréfitara, fjölda bréfa frá hverjum skrifara o.s.frv. Þó má ætla að samsetning safnsins endurspegli að einhverju leyti bréfaskriftir á þessu tímabili, hvernig bréfin dreifast innan þess og hverjir skrifuðu þau en jafnframt hafa tilviljanir og aðstæður ráðið nokkru um varðveislu bréfanna og þar með um það hvaða efniviður er tiltækur til rannsókna nú.

Markmið rannsóknarinnar, að skoða sambandið á milli máls og málnotkunar annars vegar og samfélagslegra aðstæðna og breytinga á þeim hins vegar, kallar á tiltölulega mikla vitneskju um bakgrunn málhafa og nægilegt efni frá hverjum bréfitara. Þess vegna er hér unnið með úrval úr bréfasafninu. Í forgrunni eru fimm einstaklingar sem voru tengdir fjölskylduböndum. Þeir eiga hver um sig allmörg

³ Haraldur Bernharðsson og Jóhannes Gísli Jónsson lögðu grunn að bréfasafninu. Það varð síðar að öðru megingagnasafni rannsóknarverkefnisins „Málbreytingar og tilbrigði í íslensku máli á 19. öld: tilurð opinbers málstaðals“ (sjá <https://www.arnastofnun.is/is/malbreytingar-og-tilbrigdi-i-islensku-mali-19-old-tilurd-opinbers-malstadals>), styrkt af Rannsóknarsjóði 2012–2014 (#120646021-23), og var aukið og endurbætt á vegum þess. Í safninu eru stafrænar ljósmyndir af bréfunum og stafréttar uppskriftir á þeim ásamt tiltækum upplýsingum um bréfin, bréfitara og viðtakendur. Í nokkrum tilvikum hafa útgefendur bréfa sem komið hafa út á bók á síðari árum lagt sínar uppskriftir til safnsins. Frumrit bréfanna eru varðveitt í íslenskum og erlendum söfnum, ekki síst í einkaskjalasöfnum einstaklinga sem lands- eða héraðsskjalasöfn hafa fengið til varðveislu.

bréf í safninu og úr þeim var sett saman úrval bréfa sem myndar kjarna efniviðarins sem rannsóknin byggist á (sjá kafla 3.2). Eftir því sem tilefni þótti til voru fleiri bréf úr safninu skoðuð til samanburðar, t.d. önnur bréf þessara skrifara, bréf frá öðrum einstaklingum, bréf frá tilteknu tímabili eða af ákveðnum landsvæðum. Einnig var gripið til annarra málheimilda, þar á meðal rafræns textasafns úr blöðum og tímaritum frá 19. öld, alls um 1,4 milljónir lesmálsorða, ýmist í heild eða valdra hluta þess.⁴ Með því móti var reynt að meta hversu dæmigerðar niðurstöður úr athugun á fjölskyldubréfunum væru miðað við stærri hóp bréfitara og þannig látið reyna á þá túlkun sem virtist blasa við.

3.2 Bréfitarar og viðtakendur

Bréfitararnir sem hér eru í forgrunni eru fimm elstu börn Jóns Jónssonar Borgfirðings (1826–1912). Þau mynda samstæðan hóp einstaklinga á líkum aldri og með sameiginlegan bakgrunn þótt ýmislegt annað greini þau að. Í safninu eru mörg bréf frá hverju þeirra og talsvert mikið er vitað um aðstæður þeirra og lífshlaup (sjá t.d. Sigrúnu Sigurðardóttur 1999, Finn Jónsson 1936 og Guðrúnu Borgfjörð 1947). Bréf þeirra eru því ágætlega fallin til málfélagsslegra athugana.

Fjögur systkinanna — Guðrún (f. 1856), Finnur (f. 1858), Klemens (f. 1862) og Guðný (f. 1865) — voru hjónabandsbörn og ólust upp saman en það fimmta, Sigurjóna (f. 1865), var hálf systir þeirra og hafði ekkert samband við fjölskylduna á uppvaxtarárum sínum. Þrjú elstu börnin voru fædd á Akureyri, þar sem foreldrarnir stofnuðu fyrst heimili, en árið sem yngri alsystirin fæddist fluttist fjölskyldan til Reykjavíkur. Síðar bættust tveir yngri bræður í hópinn en þeir koma ekki við sögu hér. Foreldrarnir voru af fátæku fólki, þau voru fædd í sveit á fyrri hluta aldarinnar og áttu ekki vöð á formlegri menntun þótt bæði væru þau bókelsk og námfús. Faðirinn lærði bókband og vann við það framan af en gerðist síðar lögregluþjónn í Reykjavík; meðfram þeim störfum stundaði hann bóksölu og fræðistörf. Móðirin annaðist heimilið og uppeldi barnanna en tók líka að sér að segja öðrum börnum til í lestri. Fjölskyldan var vel bjargálna eftir því

⁴ Safnið er afrakstur verkefnisins „Málbreytingar og tilbrigði í íslensku máli á 19. öld: tilurð opinbers mál-staðals“ (sjá nmgr. 3) og var annað megingagnasafn þess. Það byggist á úrvali og frekari úrvinnslu texta af Tímarit.is og hefur verið nýtt sem fulltrúi formlegra, ópersónulegra texta, ekki síst til samanburðar við bréfasafnið (sjá nánar um eðlismun þessara gagnasafna hjá Ástu Svavarsdóttur 2017:54–55).

sem þá gerðist hjá alþýðufólki og allir meðlimir hennar tóku þátt í að framfleyta heimilinu eftir því sem aldur og geta leyfði. Í bernsku virðast systkinin hafa notið sömu eða sams konar uppfræðslu hjá foreldrunum sem kenndu þeim snemma að lesa og skrifa og þau höfðu góðan aðgang að bókum á heimilinu. Síðar fengu þau einnig tilsögn í fleiri greinum, t.d. reikningi og dönsku, utan heimilis. Um formlega skólagöngu var ekki að ræða að frátöldum einum vetri Guðrúnar í barnaskóla bæjarins, sem þótti reyndar lélegur á þeim tíma (Finnur Jónsson 1936:14). Alsystkinin fjögur höfðu því öll sama fjölskyldu- og þjóðfélagsbakgrunn og mál þeirra mótaðist í sama umhverfi. Þegar kom fram á unglingsár fór kyn þeirra aftur á móti að hafa áhrif á þá möguleika sem þeim buðust og kröfurnar sem voru gerðar til þeirra. Drengirnir fóru í Lærða skólann og foreldrarnir höfðu mikinn metnað fyrir þeirra hönd og væntingar um að þeir stæðu sig vel í námi. Að loknu stúdentsprófi fóru þeir báðir til háskólanáms í Kaupmannahöfn. Stúlkurnar fengu aftur á móti litla eða enga formlega menntun og því réðu bæði heimilisaðstæður og tíðarandi. Guðrún fékk ágæta uppfræðslu og einnig tilsögn í saumaskap sem hún nýtti sér síðar til tekjuöflunar, m.a. með kennslu, en átti ekki kost á skólavist í Kvinnaskólanum þótt áhugann skorti ekki. Aftur á móti beitti hún sér fyrir því síðar að Guðný fengi að fara í skólann og hún stundaði þar nám í einn vetur. Að sama skapi réði kyn miklu um framtíðarstörf og stöðu einstaklinga á þessum tíma. Bræðurnir fengu góð embætti að loknu háskólaprófi, annar í Kaupmannahöfn og hinn á Íslandi, en hlutverk systranna varð fyrst og fremst að sinna búi og börnum, annaðhvort sinna eigin eða annarra. Það kom í hlut Guðrúnar að taka við búsförum á æskuheimilinu og uppeldi tveggja yngstu bræðra sinna eftir lát móðurinnar og síðar gerði hún það sama á heimili næstelsta bróður síns þegar hann varð ekill. Hún giftist ekki, var barnlaus og eignaðist aldrei eigið heimili. Guðný giftist og eignaðist fjölda barna, varð sýslumannsfrú og húsfreyja á stóru sveitaheimili í rúman áratug en fluttist þá aftur með fjölskyldu sinni til Reykjavíkur.

Saga fjölskyldunnar endurspeglar að mörgu leyti nýja tíma á Íslandi. Foreldrarnir voru samhent í því að bæta þjóðfélagsstöðu sína og barna sinna, ekki síst með því að koma sonunum til mennta, og þau eru ágætt dæmi um fólk sem hefur sig upp úr fátækt og tryggir börnum sínum betri hlut en þau höfðu sjálf notið (og eru því það sem á ensku hefur verið kalla *social climbers*). Liður í því var að setjast að í þéttbýli þar sem þau töldu börnin eiga betri möguleika til menntunar

og þar sáu þau fjölskyldunni farborða með ýmiss konar vinnu. Systkinin voru sannkölluð bæjarbörn, öll fædd og uppalin í þéttbýli — á Akureyri og í Reykjavík — og flest ólu þau allan sinn aldur í bæ eða borg. Þau nutu öll góðs af batnandi hag fjölskyldunnar og bættum samgöngum því það gerði þeim kleift að ferðast milli landshluta og landa. Báðar systurnar dvöldu t.d. um tíma í Kaupmannahöfn sem ungar konur sér til hressingar og upplyftingar og þótt þær ættu ekki kost á formlegu námi þar frekar en heima sótti Guðrún sér frekari þekkingu og tilsögn í saumaskap og handavinnu.

Hálfsystirin, Sigurjóna, var laundóttir Jóns Borgfirðings og jafnaldra Guðnýjar. Þrátt fyrir ættartengsl voru aðstæður hennar og lífshlaup ólíkt ævi hinna systkinanna. Hún fæddist í Hrísey um það leyti sem fjölskyldan flutti til Reykjavíkur og virðist hvorki hafa kynnst föður sínum né systkinum fyrr en hún var komin undir tvítugt. Þá var móðir þeirra látin og elstu bræðurnir farnir til náms í Danmörku. Sigurjóna dvaldi einn vetur hjá fjölskyldunni í Reykjavík en virðist hafa haft takmarkað samband við systkini sín að öðru leyti. Hún skrifaðist hins vegar á við föður sinn til dauðadags. Að frátöldum vetrinum í Reykjavík bjó hún alla tíð á ýmsum bæjum við Eyjafjörð. Hún kann að hafa verið hjá móður sinni fyrstu árin⁵ en 15 ára er hún skráð í manntali sem fósturdóttir á bæ í Glæsibæjarhreppi og var þar í skjóli fósturmóður sinnar fram á þrítugsaldur þegar hún fór í vinnumennsku í nágrenninu. Hún giftist síðan og eignaðist einn son en þótt fjölskyldan hafi alla tíð fylgst að hafði hún ekki sjálfstæðan búskap og hjónin voru lengstum í húsmennsku á ýmsum bæjum. Sigurjóna hefur augljóslega lært að lesa og skrifa en ólíklegt má telja að hún hafi fengið mikla kennslu umfram það og í fyrsta bréfinu til föður síns 1884, þá tæplega 19 ára, segir hún: „mentun mín til muns og handa er lítil“ (sjá Erlu Huldu Halldórsdóttur 2003:245–256 um lestrar- og skriftarkunnáttu kvenna á 19. öld). Öfugt við hálfsystkini hennar var Sigurjóna sveitastúlka sem fæddist, ólst upp og bjó mestalla ævi á sama landsvæði, fjarri föður sínum og föðurfjölskyldu. Hún bjó allt sitt líf við lítil fjárráð og lét sig t.d. dreyma um það sem ung kona að flytjast til Ameríku en sá aldrei ráð til þess.

Viðtakendur bréfanna voru tveir, faðir systkinanna og elsti bróðir þeirra.⁶ Bréfin endurspegla því bæði samskipti milli jafnaldra og á

⁵ Manntal úr Eyjafjarðarsýslu 1870 er glatað.

⁶ Bréf fjölskyldunnar eru varðveitt í tveimur bréfasöfnum, safni Jóns Jónssonar Borgfirðings (ÍB95 fol. á handritadeild Landsbókasafns Íslands–Háskólabókasafns) og safni Finns Jónssonar (NkS 4597 4to á handritadeild Konunglega bókasafnsins

milli kynslóða. Í safninu eru bréf frá Guðrúnu og Guðnýju til beggja viðtakendanna en frá hinum systkinunum einungis til annars þeirra. Í úrvalinu sem er kjarni efniviðarins sem hér er byggt á eru ellefu bréf til Finns frá hverju alsystkina hans, alls 33 bréf, og níu bréf til föðurins frá hverri systranna og Finni, alls 36 bréf. *Tafla 1* gefur yfirlit yfir þetta bréfaúrval, alls 69 bréf.

Frá	Til	Fjöldi bréfa	Ritunar-tímabil	Fjöldi lesmáls-orða
Guðrún (f. 1856)	bróður (Finnur)	11	1878–1902	7.687
Klemens (f. 1862)		11	1881–1902	6.824
Guðný (f. 1865)		11	1880–1903	4.174
Guðrún (f. 1856)	föður (Jón Borg- firðingur)	9	1883–1890	5.743
Finnur (f. 1858)		9	1881–1886	7.745
Guðný (f. 1865)		9	1888–1890	3.228
Sigurjóna (f. 1865)		9	1884–1905	2.554
Alls		69	1878–1905	37.955

Tafla 1. Úrval úr bréfasafni: Yfirlit yfir bréfitara, viðtakendur og bréf.

Bréfin voru rituð á næstum aldarfjórðungi milli 1878 og 1905 þótt bréf hvers og eins spanni ekki endilega allt tímabilið. Bréfaskipti systkinanna hófust þegar Finnur fór til náms í Kaupmannahöfn og bréf til föðurins voru skrifuð eftir að systkinin tindust að heiman, alfarin eða til lengri eða skemmri dvalar annars staðar. Bréfaskipti Sigurjónu við föður hennar hófust eftir að hann varð ekill. Bréfin eru mjög mislöng eins og sést á fjölda lesmálsorða. Umfangsmest eru bréf Guðrúnar til Finns og bréf hans til föðurins. Skrif Sigurjónu eru minnst að vöxtum. Við val á bréfum var leitast við að taka annars vegar með bréf frá yngri árum systkinanna, þegar þau voru á tvítugs- og þrítugsaldri og enn í heimahúsum eða í námi, og hins vegar bréf sem þau skrifuðu síðar, þegar þau voru orðin ráðsett og búin að marka sér eigin braut í lífinu. Með því móti var hægt að bera saman eldri og yngri skrif hvers og eins ef tilefni reyndist til.

í Kaupmannahöfn). Sum bréfin hafa verið gefin út á prenti (Sigrún Sigurðardóttir 1999) og rannsóknin hefur notið góðs af uppskriftum bréfa úr útgáfunni og af ítarlegum inngangum útgefandans.

3.3 Málbreytur

Í rannsókninni er sjónum beint að sambandinu milli málnotkunar einstaklinga og ytri þátta sem kunna að hafa haft áhrif á hana. Auk einstaklingsbundinna þátta tengjast þessir ytri þættir annars vegar breytingum í samfélaginu með auknum landfræðilegum og félagslegum hreyfanleika, ekki síst þéttbýlismyndun og áhrifum hennar, og hins vegar vaxandi málstöðlun, sérstaklega í ritmáli, og áhrifum hennar á málnotkun almennings í daglegu lífi — í þessu tilviki eins og hún endurspeglast í einkabréfum til náinna ættingja. Í systkinahópnum sem hér er í forgrunni má finna andstæður í kyni og menntun og þeim möguleikum sem hún skapar einstaklingunum (bræður andspænis systrum) en einnig í búsetu, bæði andstæðu milli þéttbýlis og dreifbýlis og milli landshluta (alsystkinin andspænis hálsysturinni) og hugsanleg áhrif af langdvölum eða búsetu erlendis (bræðurnir, einkum Finnur, andspænis systrunum). Málnotkun systkinanna er hér skoðuð út frá tveimur mjög ólíkum málbreytum sem komu báðar við sögu í umræðum um æskilega notkun og þróun málsins og viðleitni til aukinnar málstöðlunar. Önnur þeirra varðar tilbrigði í beygingarmyndum en hin snýr að orðavali og orðanotkun.

3.3.1 Nútíð eintölu af *hafa*

Fyrri breytan felur í sér tilbrigði í nútíð eintölu framsöguhætti sagnarinnar *hafa* þar sem bæði koma fyrir myndirnar (ég) *hef*, (þú/hann) *hefur* og (ég) *hefi*, (þú/hún) *hefir*. Bæði afbrigðin voru til í fornu máli en *hefi* og *hefir* voru þá ríkjandi munstur og myndirnar *hef* og *hefr* einkum notaðar í skáldskap. Síðar fór dreifing myndanna að riðlast og gömlu skáldskaparmyndirnar tóku að ryðja sér til rúms í málinu almennt, fyrst í 2. og 3. persónu en síðar líka í 1. persónu. Í nútímamáli eru myndirnar *hef* og *hefur* nánast einráðar (sjá nánar Harald Bernharðsson 2017:113 og tilvísanir þar). Í textum frá 19. öld koma allar myndirnar fyrir og rannsóknin beindist að því að skoða nánar notkun þeirra og dreifingu.

Í málfræðiritum frá 19. öld eru nútíðarmyndir eintölu ýmist taldar vera *hefi*, *hefir* eða *hef*, *hefur*, stundum með málsögulegum athugasemdum (sjá yfirlit hjá Atla Jóhannssyni 2015:113–118). Rasmus Rask sýnir t.d. beygingardæmið með gömlu tvíkvæðu *i*-myndunum og notar þær sjálfur en segir jafnframt: „Af *hafa* säges nu ofta i præes. eg *hef*, þu, hann *hefr*“ (Rask 1818:297). Aftur á móti segir Halldór

Kr. Friðriksson (1861:57) í málmyndalýsingu sinn: „Sögnin hafa beygist í hinni fornu tungunni helzt eptir *kenna* [þ.e. *hefi*, *hefir*] en eptir beygingu þessa orðs í tali nú, er það rjettar talið til 3. flokksins“ og í beygingardæminu sýnir hann *hef* og *hefur* sem nútíðarmyndir sagnarinnar með athugasemdum innan sviga: „(áður *hefi*)“ o.s.frv. Þegar umræða um málnotkun og málþróun fór af stað á fjórða áratug 19. aldar vildu ýmsir halda fram gömlu tvíkvæðu myndunum *hefi* og *hefir*, sérstaklega í ritmáli, og tileinkuðu sér þær. Þetta var þó ekki óumdeilt frekar en ýmis önnur atriði sem athygli beindist að í málumræðu á 19. öld. Jón Thoroddsen var einn þeirra sem virðist hafa tileinkað sér myndirnar *hefi* og *hefir*, t.d. í bréfum, en í endurútgáfu *Pilts og stúlku* 1867, þar sem ýmsu var breytt til samræmis við þann málstaðal sem var í mótun, var myndunum *hef* og *hefur* eigi að síður haldið óbreyttum (Haraldur Bernharðsson 2017:114–115). Það má því gera ráð fyrir að dreifing afbrigðanna í 19. aldar textum sé ekki einungis vitnisburður um stöðuna í þeirri hægfare málþróun sem hafði átt sér stað aldirnar á undan heldur hafi tilburðir til málstöðlunar líka haft áhrif á hana.

3.3.2 Orð af erlendum uppruna

Á síðasta fjórðungi 19. aldar fór dæmum um nýleg aðkomuorð⁷ hlutfallslega fjölgandi í íslenskum blöðum, mismikið eftir eðli og einkennum textanna (Ásta Svavarsdóttir 2017:60 o.áfr.), enda voru erlend áhrif almennt og tengsl við önnur mál vaxandi á þessum tíma (sjá kafla 2). Notkun ýmissa orða af erlendum uppruna, sérstaklega nýrra og/eða framandlegra orða, var meðal þess sem málvöndunarmenn á 19. öld beindu spjótum sínum að og segja má að höfnun slíkra orða hafi orðið hluti af málstaðlinum sem þá var í mótun. Þarna voru því tveir andstæðir kraftar að verki, annar líklegur til að ýta undir notkun aðkomuorða og hinn til að vinna gegn henni, og þess vegna er áhugavert að skoða þetta atriði í skrifum sem ætla má að standi nærri daglegu máli. Það verður þó að nálgast það á annan hátt en tilbrigði sem felast í vali milli tveggja eða fleiri hljóðeða beygingarafbrigða sem hafa sama hlutverk og geta staðið í sama

⁷ Hugtakið aðkomuorð (d. *importord*) vísar til allra orða sem eiga rætur í öðru máli án tillits til aldurs þeirra í viðtökumálinu, útbreiðslu og þess hversu vel eða illa þau hafa aðlagast málinu. Það spannar því jafnt gamalgróin og/eða fullaölguguð tökuorð sem framandorð og slettur og jafnvel erlend orð sem birtast í texta á viðtökumálinu.

umhverfi. Það er ekki gefið að tökuorð eigi sér samheiti og jafnvel þótt svo sé eru dreifingu orða í samheitapari settar annars konar skorður en tilbrigðum á öðrum sviðum málsins, samræðni orða er sjaldnast alger og merking þeirra getur skarast á ólíka vegu. Þetta sést t.d. á samheitum við orðið *hundur* sem gefin eru í *Íslenskri samheitaorðabók* (2012): *futti, garmur, grey, héppi, hvölpur, hvutti, rakki, seppi, voffi; karldýr* [...] — mörg þeirra hafa þrengri merkingu en *hundur* (t.d. *hvölpur*) eða víðari (t.d. *karldýr*), annað notkunarvið (t.d. *seppi*) o.s.frv. Það eru helst orð með hlutlægt eða a.m.k. skýrt afmarkað merkingarmið sem nálgast það að vera alger samheiti, orðapör eins og *bill* og *bifreið* eða *högni* og *fress*, og raunar eru slík samheitapör stundum sprottin af hreintunguviðleitni og fela í sér annars vegar tökuorð og hins vegar nýmyndun af íslenskum stofni. Vandinn er aftur á móti sá að jafnvel þótt hægt væri að skilgreina breytur út frá slíkum pörum þyrfti mjög stórt og fjölbreytt gagnasafn til þess að fá nægilega mörg dæmi um orðin, miklu stærra en allt bréfasafnið. Hér verður umfang orða af erlendum uppruna í bréfunum því metið í heild en jafnframt rýnt í einstök orð með tilliti til uppruna þeirra, aldurs eða einkenna. Við afmörkun orðanna var reynt að ná utan um öll orð af erlendum uppruna sem ekki eru heimildir um í íslensku fyrr en á 19. öld, en einnig eldri tökuorð, einkum frá 17. og 18. öld, sem enn voru á einhvern hátt framandleg í íslensku. Þar var einkum horft til orða og orðgerða sem amast var við í málumræðu á 19. öld, t.d. forskeyttra orða eins og *tilskrif* og *forláta* og gamalla tökuorða eins og sagnarinnar *brúka* og atviksorðsins *máski* (eða *máske*). Einungis var tekið tillit til beinna tökuorða en ekki orða sem höfðu fengið útvíkkaða merkingu eða nýtt hlutverk fyrir erlend áhrif. Þannig er t.d. notkun orðsins *maður* sem óákveðins fornafns, sem talin var tilkomin fyrir dönsk áhrif og mikið amast við á 19. öld (sjá t.d. Heimi F. Viðarsson 2019:189–192), ekki meðtalin en hún kom fyrir í bréfum allra systkinanna.

3.4 Aðferðir

Fyrstu stigin í úrvinnslu gagnanna voru vélræn. Notað var textagreiningarforritið *WordSmith* (Scott 2011) til að búa til lista með öllum orðmyndum í bréfunum og þegar þær orðmyndir sem máli skiptu höfðu verið afmarkaðar í listunum voru öll dæmi um þær keyrð út í orðstöðulykli. Þaðan voru gögnin flutt í töflureikni (Excel) til frekari úrvinnslu og flokkunar. Unnið var með öll bréf frá hverjum skrifara í einu skjali nema hvað bréfum Guðrúnar og Guðnýjar var haldið

aðgreindum eftir viðtakanda. Alls var því unnið með sjö skjöl fyrir hvora málbreytu (sbr. *Töflu 1*), óviðkomandi dæmi voru grisuð frá og þau sem eftir stóðu skoðuð og greind bæði meginlega og eigindlega. Gögnin eru of takmörkuð til að standa undir tölfræðilega marktækum niðurstöðum, sérstaklega þegar búið er að greina þau í sundur eftir bréfiturum, viðtakendum og jafnvel ritunartíma. Af þeim sökum var ekki farið út í flókna tölfræðilega útreikninga. Niðurstöðurnar eru birtar sem rauntölur um dæmafjölda og einnig sem einfaldar hlutfallstölur til að draga fram meginlínur í gögnunum og auðvelda samanburð. Þær verður að líta á sem vísbendingar um líkindi eða innbyrðis mun milli bréfa eða bréfitara og fara mjög gætilega í að draga almennar ályktanir af þeim.

Sögnin *hafa* er algeng í textunum og dæmi um nútíðarmyndir hennar í eintölu framsöguhætti því nægilega mörg til að gefa hugmynd um hvort og þá hvaða tilbrigði koma fram í skrifum bréfitaranna. Farið er með tilbrigðin sem breytur, ýmist einstakar beygingarmyndir (*hef* : *hefi* í 1. p. og *hefur* : *hefir* í 2./3. p.) eða munstrin í heild (*hef/hefur* : *hefi/hefir*). Dreifingin er sýnd með hlutfallslegri tíðni afbrigðanna. Það þýðir að ef fundist hafa tíu dæmi um 1. persónu sagnarinnar í bréfum tiltekins bréfitara og þrjú þeirra eru um myndina *hefi* þá er hlutfallsleg tíðni hennar í þeim 30%.

Hitt atriðið sem skoðað var, notkun orða af erlendum uppruna og umfang þeirra í bréfunum, verður að nálgast með öðrum hætti eins og áður segir (sbr. 3.3.2). Hér er farin sú leið að meta umfang þeirra í heild með því að reikna út hversu stór hluti dæmi um slík orð er af heildarfjölda lesmálsorða í bréfunum. Þessi aðferð á sér fyrirmyndir í eldri rannsóknum á umfangi aðkomuorða (Selback og Sandøy (ritstj.) 2007:22–23, Ásta Svavarsdóttir 2017:60–67) og hún dugir vel við samanburð milli bréfitara. Það var ekki vandalaust að afmarka orðin og þótt leitast hafi verið við að fylgja ákveðnum viðmiðum, t.d. um aldur orðanna í íslensku og formleg einkenni þeirra, var valið samt talsvert huglægt. Reynt var að gæta innra samræmis og það ætti því ekki að hafa áhrif á heildarmyndina þótt einstök tilvik kynnu að vera umdeilanleg. Eitt álitamál er vert að nefna sérstaklega: Erlend heiti af ýmsu tagi (mannanöfn, staðarnöfn, bókartitlar o.fl.) koma oft fyrir í bréfunum og þau voru afmörkuð og talin eins og önnur orð af erlendum uppruna. Þeim var hins vegar sleppt í niðurstöðunum sem birtar eru hér á eftir til samræmis við það sem gert hefur verið í fyrri rannsóknum (Ásta Svavarsdóttir 2017) svo þær yrðu samanburðarhæfar við niðurstöður þeirra. Við mat á aldri orða eða

orðliða var stuðst við *Íslenska orðsifjabók* (Ásgeir Blöndal Magnússon 1989) og Ritmálssafn Orðabókar Háskólans (=ROH).

4 Máltilbrigði í félagsmálfræðilegu ljósi

4.1 Tilbrigði í nútíð sagnarinnar hafa

Ljóst var frá upphafi að á 19. öld komu bæði fyrir myndirnar *hef* og *hefur*, *hefi* og *hefir* í nútíð eintölu af sögninni *hafa*. Áður en farið var að líta á dreifingu þeirra hjá einstökum bréfríturum var hún skoðuð í bréfasafninu í heild, þ.e. í öllum bréfum frá 19. öld, og þar reyndust myndirnar *hef* og *hefur* vera ríkjandi, samanlagt 78% af eintölumyndum sagnarinnar. Það samræmist ágætlega áðurnefndri fullyrðingu Halldórs Kr. Friðrikssonar (1861) um að þær væru ríkjandi í talmáli (sjá 3.3.1). Í blöðum og tímaritum frá sama tíma er dreifingin jafnari og þar hafa myndirnar *hefi* og *hefir* vinninginn, þær eru samanlagt notaðar í 59% tilvika. Þetta gæti bent til þess að áhrifa frá málumræðu samtímans gætti frekar í formlegum og útgefnum textum en í einkaskrifum og áþekkur munur hefur komið fram varðandi önnur umdeild atriði (Ásta Svavarsdóttir 2017:55–59; Heimir F. Viðarsson 2019:77–78, 85–86). Með þessar niðurstöður í huga verður nú rýnt í dreifingu afbrigðanna í bréfaúrvali systkinanna og víðar með tilliti til félagsmálfræðilegra þátta sem kynnu að hafa haft áhrif á hana.

Í heild reyndust vera tæplega fjögur hundruð dæmi um nútíðarmyndir sagnarinnar í úrvalinu af bréfum systkinanna og af þeim eru 73% *hef/hefur*. Það er nokkru lægra hlutfall en í bréfasafninu í heild eins og fram kom að ofan. Til frekari samanburðar var einnig litið á öll bréf sem þar eru frá nokkurn veginn sama tímabili og bréf systkinanna (1880–1905) og í þeim var hlutfall *hef/hefur* 82%. Samanlagt eru því myndirnar *hefi* og *hefir* hlutfallslega algengari í bréfaúrvalinu frá systkinunum en í málnotkun almennt á sama tíma eins og hún birtist í bréfasafninu. *Tafla 2* sýnir tíðni og dreifingu nútíðarmyndanna eftir bréfríturum og viðtakendum miðað við að þarna séu tvö beygingarmunstur á ferðinni.

Frá	Til	<i>hef/hefur</i>		<i>hefi/hefir</i>	
Guðrún	bróður (Finns)	55	100%	0	0%
Klemens		63	88%	9	13%
Guðný		32	84%	6	16%
Alls til bróður		150	91%	15	9%
Guðrún	föður (Jóns Borg- firðings)	78	99%	1	1%
Finnur		36	32%	77	68%
Guðný		19	86%	3	14%
Sigurjóna		5	33%	10	67%
Alls til föður		138	60%	91	40%

Tafla 2. Dreifing beygingamunstranna *hef/hefur* og *hefi/hefir* í bréfum fimm systkina til bróður þeirra og föður.

Í heild eru mun meiri tilbrigði í bréfum til föðursins en bróðursins. Þetta gæti við fyrstu sýn bent til þess að viðtakandinn hefði áhrif á dreifinguna en þegar nánar er að gætt kemur í ljós að munurinn skýrist fyrst og fremst af fyrirferð *hefi/hefir* í bréfum Finns og Sigurjónu og það munstur er raunar ríkjandi í þeirra bréfum öfugt við bréf hinna systkinanna þriggja. Ekki er hægt að bera bréf þeirra til föður síns saman við bréf til systkinis en hins vegar má sjá að í bréfum Guðrúnar og Guðnýjar er óverulegur munur eftir því hver viðtakandinn er. Mismunandi dreifing virðist því fremur tengjast bréfriturum en viðtakendum og hér á eftir verður því sjónum beint að skrifurunum, óháð því hverjum bréfin voru ætluð.

Í beygingarþróun sagnarinnar hefur verið gert ráð fyrir þremur stigum (í óbundnu máli): A. *hefi, hefir*; B. *hefi, hefur*; C. *hef, hefur* (sjá 3.3.1; sbr. líka Harald Bernharðsson 2017:113). Hér á eftir er því litið á hverja beygingarmynd fyrir sig til þess að ná líka til blandaðra beygingarmunstra þótt ekki hafi þótt ástæða til að gera greinarmun á 2. og 3. persónu. Tafla 3 sýnir hlutfallslega dreifingu myndanna hjá hverjum bréfrítara.

Bréfritari	1. persóna			2. og 3. persóna		
	Dæmafj.	hef	hefi	Dæmafj.	hefur	hefir
Guðrún	56	98%	2%	78	100%	0%
Klemens	37	76%	24%	35	100%	0%
Guðný	16	56%	44%	44	95%	5%
Sigurjóna	3	67%	33%	12	25%	75%
Finnur	59	32%	68%	54	31%	69%
Alls	171	66%	34%	223	78%	22%

Tafla 3. Hlutfallsleg dreifing beygingarmyndanna *hef* og *hefi* (1. pers.), *hefur* og *hefir* (2. og 3. persóna) í bréfum fimm systkina til bróður og/eða föður.

Niðurstöðurnar í Töflu 2 sýndu að á heildina litið væru *hef/hefur* ríkjandi í bréfum systkinanna en í Töflu 3 má sjá að dreifing afbrigðanna *hef* og *hefi* annars vegar og afbrigðanna *hefur* og *hefir* hins vegar er ekki sú sama og að hlutfall *hefi* í 1. persónu er nokkru hærra (34%) en hlutfall *hefir* í 2. og 3. persónu (22%). Tilbrigði í nútíð sagnarinnar *hafa* eru mjög mismikil í bréfum systkinanna. Þau eru nánast engin í bréfum Guðrúnar sem notaði myndirnar *hef* og *hefur* með aðeins einni undantekningu í 1. persónu. Meiri tilbrigði eru hjá Klemens og Guðnýju en þau eru fyrst og fremst í 1. persónu þar sem þau notuðu *hefi* í talsverðum mæli þótt myndin *hef* hafi yfirhöndina; myndin *hefir* (2./3. pers.) kemur aftur á móti lítt eða ekki fyrir hjá þeim. Mest tilbrigði eru í bréfum Sigurjónu og Finns, þau koma fram í öllum persónum en munstrið er ekki það sama. Í bréfum Sigurjónu er *hef* algengari í 1. persónu (67%) og hlutföll myndanna áþekkt því sem er hjá Guðnýju og Klemens en aftur á móti er *hefir* ríkjandi í 2. og 3. persónu (75%). Hér er þess að gæta að langfæst dæmi eru í hennar bréfum og 1. persónudæmin eru bara þrjú. Það eru því mjög fá dæmi á bak við hlutfallstölurnar og því hætt við því að niðurstöðurnar séu tilviljunarkenndari en hjá hinum systkinunum. Hjá Finni er dreifing afbrigðanna önnur en hjá Sigurjónu því hann notar bæði *hefi* og *hefir* tvisvar sinnum oftast hlutfallslega en myndirnar *hef* og *hefur* og sýnir lítinn sem engan mun eftir persónum.

Hvernig ber að túlka þennan mun í máli systkinanna? Í fljótu bragði er erfitt að greina skýrar andstæður í niðurstöðunum, t.d. eftir kyni bréfrítara, menntun þeirra og stöðu, búsetu eða uppruna. Það er nærtækt að skýra útkomuna hjá Finni með áhrifum málstöðlunar — hann var háskólastúdent og síðar háskólakennari og því líklegur bæði til að þekkja vel málumræðu samtímans og taka mið af henni

í skrifum sínum. Það sama á þó við um Klemens og jafnvel að einhverju leyti Guðnýju. Tilbrigðaleysi í bréfum Guðrúnar, sem öfugt við systkini sín naut nær engrar formlegrar skólagöngu, gæti stafað af því að myndirnar *hef* og *hefur* hafi verið (næstum) einráðar í máli hennar almennt, í skrifum jafnt og tali, þótt ekki sé hægt að útiloka að þarna sé um meðvitað val að ræða. Áhrif málstöðlunar eru aftur á móti ólíkleg í tilviki Sigurjónu sem auk Finns sýnir mest tilbrigði í bréfunum. Hún hafði ekki notið neinnar formlegrar menntunar og það er vandséð eftir hvaða leiðum hugmyndir um æskilega málnotkun hefðu ratað til hennar. Það er því nauðsynlegt að rýna betur í gögnin, einkum niðurstöðurnar hjá Finni og Sigurjónu, og bera þau saman við önnur gögn og heimildir.

Nánari skoðun á bréfum Finns leiddi í ljós áhugaverðan mun á nútíðarmyndum *hafa* í eldri og yngri bréfum í úrvalinu: Á háskólaárum hans voru myndirnar *hefi* og *hefir* næstum allsráðandi í bréfunum (99%) en síðar urðu myndirnar *hef* og *hefur* ríkjandi (92%). Frekari gögn styðja þetta. Fyrstu árin í Kaupmannahöfn (1878–1880) skrifaði hann fjölda bréfa til móður sinnar. Mæðginin voru nán og bréfin eru almennt persónulegri en þau sem hann skrifaði föður sínum. Eigi að síður eru myndirnar *hefi* og *hefir* líka ríkjandi í þeim (96%) svo Finnur virðist almennt hafa notað þær myndir í persónulegum skrifum á yngri árum. Einnig var gerð lausleg athugun á útgefnum skrifum hans frá ólíkum tímum, einkum blaðagreinum, og þar kom í ljós svipað munstur og í bréfunum.⁸ Í efni frá árunum upp úr 1880 voru myndirnar *hefi* og *hefir* ráðandi (92%) en eftir 1900 voru *hef* og *hefur* aftur á móti einráðar. Finnur virðist því hafa verið hallur undir myndirnar *hefi* og *hefir* á skólaárum sínum, a.m.k. í ritmáli, en söðlað um að námi loknu og farið að nota *hef* og *hefur* í skrifum sínum eins og hann *hefur* trúlega alltaf gert í tali. Hann segir enda sjálfur síðar á ævinni (Finnur Jónsson 1914:34–35): „**hafa**, nút. *hef*, *hefur* eða *hefi*, *hefir*; [...] nú er ætíð sagt *hef*, *hefur*, og er rjett að það ráði.“ Þetta bendir eindregið til þess að hann hafi breytt notkun sinni meðvitað og það virðist því óhætt að fullyrða að málstöðlun hafi ráðið vali hans þótt staðallinn sem hann fylgdi hafi breyst frá einum tíma til annars. Hann hagaði því máli sínu á síðari árum eins og Guðrún sem alla

⁸ Eldri skrif Finns sem skoðuð voru: Greinin „Um íslenzka tungu“ í Skuld 2. ágúst (bls. 74–75) og 18. ágúst 1882 (bls. 79–80) og hluti af greininni „Um hinn lærða skóla á Íslandi“ í Andvara 1883 (bls. 97–103 og 130–135). Yngri skrif: Greinar í Þjóðólfi 12. október 1901 og 21. mars 1902 ásamt formála að *Orðakveri* (Finnur Jónsson 1914).

tíð hélt fast við myndirnar *hefi* og *hefur* í skrifum sínum, sennilega í samræmi við sitt daglega mál.

Tvennt kemur til greina við túlkun niðurstaðnanna hvað varðar Klemens og Guðnýju: Dreifingin gæti bent til þess að tilbrigðin séu leifar af áður nefndu millistigi í beygingarþróuninni en þá hefði mátt búast við að þess gætti líka hjá Guðrúnu. Þess vegna er líklegra að þær séu merki um áhrif málstöðlunar þótt hún hafi gengið miklum mun skemmra en hjá Finni. Samanburður á eldri og yngri bréfum þeirra sýnir reyndar þróun í átt til aukinnar notkunar á myndunum *hefi* og *hefir*. Í bréfunum sem Klemens skrifaði Finni á árum sínum í Lærða skólanum eru engin dæmi um þær en í bréfum rituðum um og upp úr aldamótum, þegar hann sat á alþingi og var orðinn sýslumaður, bæjarfógeti og heimilisfaðir á Akureyri, notaði hann þær í 35% tilvika. Guðný notaði *hefi* og *hefir* samanlagt í 8% tilvika í eldri bréfum til föður síns og Finns en í þeim yngri er hlutfall þeirra talsvert hærra (24%). Hún er eina systirin sem fékk formlega menntun með veru sinni í Kvennaskólanum veturinn 1881–1882 og þótt skólaganga hennar hafi verið æði stutt í samanburði við bræðurna kann hún að hafa haft áhrif á hugmyndir hennar og málnotkun. Yngri bréfin skrifaði hún sem margra barna móðir og húsmóðir á stóru sýslumannsheimili. Þau voru því bæði, Klemens og Guðný, komin í embættismannastétt á Íslandi á ritunartíma yngri bréfanna í úrvalinu og staða þeirra kann að hafa ýtt undir notkun orðmynda sem þóttu æskilegri í ritmáli, a.m.k. að mati sumra málsmetandi manna, þótt þær yrðu aldrei ríkjandi í bréfum þeirra.

Eins og áður sagði voru tiltölulega fá dæmi í bréfaúrvalinu frá Sigurjónu, miklum mun færri en í bréfum hinna systkinanna. Í bréfasafninu eru þó fleiri bréf frá henni, alls 23 bréf (að úrvalinu meðtöldu), öll til föður hennar, og í þeim eru 57 dæmi um nútíð eintölu af *hafa*. Afbrigðin *hefi* og *hefir* eru samanlagt 63% af dæmunum og hvor mynd um sig *hefur* líka vinninginn: Í 1. persónu er *hefi* notuð í 53% tilvika (9 af 17 dæmum) og *hefir* er 68% dæma um 2. og 3. persónu (17 af 30 dæmum). Aukinn efniviður staðfestir því þá niðurstöðu (sjá *Töflu 2*) að í máli Sigurjónu hafi verið veruleg tilbrigði í nútíð sagnarinnar *hafa* og að hún hafi notað afbrigðin *hefi* og *hefir* í ríkari mæli en hin systkinin að frátöldum Finni á yngri árum. Notkun Finns má sennilega rekja til meðvitaðrar málstöðlunar en sú skýring virkar ekki trúlega í tilviki Sigurjónu. Hjá henni virðist liggja beinast við að telja að tilbrigðin í bréfunum endurspegli einfaldlega tilbrigði í daglegu máli hennar. Ef svo er gæti munurinn á milli Sigurjónu og

hinna systkinanna bent til mismunandi útbreiðslu og dreifingar afbrigðanna eftir landshlutum því öfugt við hálsystkini sín var Sigurjóna fædd og uppalin norðanlands og bjó þar mestalla ævi. Það er a.m.k. ómaksins vert að skoða þann möguleika nánar með því að bera Sigurjónu saman við aðra bréfitara af svipuðum slóðum.

Nærtækt var að bera Sigurjónu saman við móður hálsystkina hennar, Önnu Guðrúnu Eiríksdóttur (1828–1881), sem var alin upp á svipuðum slóðum og bjó þar fram undir fertugt. Í bréfum hennar til Finns eru 61% dæma um nútíðarmyndirnar *hefi* og *hefir* samantlagt, áþekkt hlutfall og hjá Sigurjónu. Hjá báðum er myndin *hefir* ríkjandi í 2. og 3. persónu (67% í öllum bréfum Sigurjónu og 78% hjá Önnu Guðrúnu). Í 1. persónu eru *hef* og *hefur* ámóta algengar í bréfum Sigurjónu en hjá Önnu Guðrúnu er myndin *hef* greinilega ríkjandi (78%). Þess má geta að bréf hennar eru miklum mun meiri að vöxtum en bréf Sigurjónu og að sama skapi eru fleiri dæmi um nútíð sagnarinnar að baki hlutfallstölunum (alls 242).

Líkindi í notkun þessara tveggja norðlensku kvenna á nútíðarmyndum sagnarinnar *hafa* í samanburði við hina málhafana gætu bent til þess að útbreiðsla afbrigðanna *hefi* og *hefir* hafi að einhverju leyti verið landshlutabundin. Það þótti því áhugavert að skoða hvort greina mætti slíkan mun á dreifingu þeirra í bréfasafninu í heild. Ákveðið var að athuga þetta með því að bera saman öll bréf skrifuð annars vegar af fólki af Norðurlandi (Eyjafirði og Suður-Pingeyjarsýslu) og hins vegar af Suðvesturlandi (frá Árnessýslu vestur í Borgarfjörð). Fljótlega kom í ljós að efniviðurinn í bréfasafninu dreifist mjög mismunandi eftir landshlutum og grundvöllur slíks samanburðar því ekki eins og best væri á kosið. Af suðvestanverðu landinu voru bæði færri bréf og færri bréfitarar (127 bréf frá 23 skrifurum) en af Norðurlandi (226 bréf frá 61 skrifara)⁹ jafnvel þótt afmörkun fyrrnefnda svæðisins væri höfð rúm. Fjöldi dæma um nútíðarmyndir *hafa* í eintölu á svæðunum tveimur var að sama skapi mismikill (270 á móti 860). Á heildina litið reyndust myndirnar *hef* og *hefur* vera ríkjandi á báðum svæðunum en hlutur *hefi* og *hefir* var líka allnokkur, meiri á norðanverðu landinu (27%) en suðvestan til (15%). Dreifing afbrigðanna er sýnd í *Töflu 4*.

⁹ Uppruni miðaðist við upprunaslóðir bréfitara eins og þær eru skráðar í gagnasafninu. Ef þær upplýsingar vantaði en fæðingarstaður bréfitara og ritunarstaður bréfs voru í sama landshluta var það talið jafngilt. Bréfum sem rituð voru erlendis og bréfum frá börnum Jóns Borgfirðings, þ.e.a.s. þeim bréfiturum sem eru í forgrunni í rannsókninni, var sleppt.

Landshluti	1. persóna			2. og 3. persóna		
	Dæmafj.	hef	hefi	Dæmafj.	hefur	hefir
Norðurland	378	70%	30%	429	76%	24%
Suðvesturland	143	73%	27%	180	93%	7%

Tafla 4. Tilbrigði í nútíð sagnarinnar *hafa* eftir landshlutum. Norðurland = Eyjafjarðar- og Suður-Þingeyjarsýsla. Suðvesturland = Árnes-, Gullbringu-, Kjósar- og Borgarfjarðarsýsla.

Í báðum landshlutum er hlutfall afbrigðisins *hefi* í 1. persónu talsvert algengara en myndarinnar *hefir* í 2. og 3. persónu. Jafnframt eru þessar myndir báðar notaðar meira á Norðurlandi en á Suðvesturlandi. Munurinn er sérstaklega mikill í 2. og 3. persónu þar sem *hefir* er hlutfallslega sjaldan notuð suðvestanlands (í 13 af 180 tilvikum) en 1. persónumyndin *hefi* er aftur á móti talsvert útbreidd í báðum landshlutum og þar er munurinn á norðan- og suðvestanverðu landinu ekki stórvægilegur. Niðurstöðurnar benda því til þess að *hefi* og *hefir* hafi almennt staðið styrkari fótum fyrir norðan en sunnan og á Suðvesturlandi voru aðallega dæmi um 1. persónumyndina *hefi*, hugsanlega sem leifar af eldra beygingarmunstri. Eigi að síður reyndist verulegur munur á milli einstaklinga, bæði norðan- og suðvestanlands, þegar rýnt er í gögnin þótt erfitt sé að koma auga á skýr munstur í dreifingunni, m.a. vegna þess að oft eru dæmi frá hverjum bréfitara of fá til að leiða slíkt í ljós. Samanburðurinn við bréf Önnu Guðrúnar og samanburður milli landshlutanna gefa þó ákveðna vísbendingu um að tilbrigðin í bréfum Sigurjónu og tíðni afbrigðanna *hefi* og *hefir* í þeim kunni að skýrast af upprunaslóðum hennar og búsetu á Norðurlandi.

Af niðurstöðunum sem kynntar hafa verið í þessum kafla má ráða að á 19. öld voru talsverð tilbrigði í nútíðarmyndum sagnarinnar *hafa*, bæði frá einum einstaklingi til annars og í skrifum eins og sama einstaklings. Þær benda líka til þess að dreifingu myndanna, sérstaklega notkun myndanna *hefi* og *hefir*, megi rekja til tveggja ólíkra áhrifapátta. Annars vegar hafi viðleitni til málstöðlunar ýtt undir notkun þeirra, a.m.k. í ritmáli, þar sem margir hylltust til að taka eldri myndir fram yfir yngri, jafnvel þegar þær síðarnefndu voru orðnar ríkjandi í samtímatalmáli. Þetta virðist eiga við um Finn á yngri árum og í bréfum hans er tæplega hægt að tala um eiginleg tilbrigði því hann breytir notkun sinni nokkuð skyndilega, að því er best verður séð meðvitað, og fer að nota *hef* og *hefur* í stað *hefi* og *hefir*. Hins

vegar virðist notkun myndanna *hefi* og *hefir* geta verið leifar af eldra málstigi og á heildina litið sýnist útbreiðsla þeirra hafa verið meiri á Norðurlandi en suðvestanlands og dreifingin því að einhverju leyti landshlutabundin. Það gæti skýrt veruleg tilbrigði í bréfum Sigurjónu sem ól mestallan sinn aldur í Eyjafirði, öfugt við hálf systkini hennar — tilbrigðin voru þá í hennar tilviki sprottin af því máli sem hún ólst upp við fremur en tilburðum til að fylgja málstaðli.

4.2 Notkun orða af erlendum uppruna

Meðal þess sem mest var amast við í málumræðu á 19. öld voru atriði sem talið var að rekja mætti til erlendra — ekki síst danskra — áhrifa. Þar voru aðkomuorð fyrirferðarmest og jafnvel má halda því fram að andstaða gegn þeim hafi orðið veigamikill þáttur þess málstaðals sem var að mótast á 19. öld og í byrjun þeirrar tuttugustu. Samhliða var sú hefð fest í sessi að leitast við að þýða erlend hugtök eða smíða ný orð af innlendum stofni í stað þess að nota orð af erlendum uppruna, meira eða minna aðlöguð að íslenskum rithætti og beygingum. Þetta hefur haft áhrif á íslenska málnotkun, sérstaklega á opinberum vettvangi, fram til þessa dags (sjá t.d. Ara Pál Kristinsson 2017:134–136, 142–144). Hugmyndir manna á 19. öld birtast t.d. í blaðagrein eftir einn bréfritaranna sem hér eru í forgrunni, þá háskólastúdent í Kaupmannahöfn:

Á Íslandi eða öllu heldur í Reykjavík hefir in síðustu ár verið að myndast ný stefna í ritmáli voru [...] Þessi stefna kemur fram í þremur myndum, sem allar eru þó eitt: annaðhvort svo, að menn eru farnir að venja sig á að hafa útlenzk orð og orðatiltæki, eða í annan stað að þýða útlenzk orð orðrjett og enda stafrjett, í stað þess að hugsa hugmyndirnar á íslenzku, og mynda orðin þar eftir [...] eða í þriðja stað að hafa útlenzkt orðalag og orðaskipun.

(Finnur Jónsson 1882:74)

Með orðunum „að þýða útlenzk orð orðrjett og enda stafrjett“ virðist Finnur allt eins eiga við aðlögun orða af erlendum uppruna og eiginlegar tökuþýðingar því meðal dæma sem hann nefnir um þessa „stefnu“ eru t.d. *stimpill*, *upplýsing*, *pólitík* og *spekulationír*.

Í ljósi slíkra hugmynda er forvitnilegt að kanna umfang og eðli orða af erlendum uppruna í málnotkun systkinahópsins. Fyrst verður

litið á umfang aðkomuorða í bréfum systkinanna, bæði í heild og hjá einstökum bréfiturum, og síðan verður litið nánar á orðin sem þau nota m.t.t. einkenna þeirra og uppruna. Rannsóknin á umfangi orðanna beinist að þessum hluta orðaforðans í heild fremur en að einstökum orðum eins og lýst var í 3.3.2. Umfangið er metið út frá hlutfallslegri tíðni slíkra orða í textunum í heild og niðurstöðurnar birtar sem fjöldi dæma um aðkomuorð á hver 1.000 lesmálorð.

Alls reyndust vera rúmlega 650 dæmi um aðkomuorð í bréfunum í heild og hlutfall þeirra rúmlega 17 af hverjum 1.000 orðum. Til upprifjunar voru bréfin 69 talsins, níu frá hverjum bréfitara til Finns og ellefu til Jóns Borgfirðings. Yfirlit yfir niðurstöðurnar má sjá í *Töflu 5*.

Bréfitari	Viðtakandi	Heildarfjöldi lesmálorða	Orð af erlendum uppruna	
			Fjöldi dæma (lesmálorða)	Fjöldi dæma pr. 1.000 lesmálorð
Klemens	bróðir (Finnur)	6.824	133	19,5
Guðrún		7.687	110	14,3
Guðný		4.174	87	21,0
Alls til bróður		18.685	330	17,7
Finnur	faðir (Jón Borgfirðingur)	7.745	165	21,3
Guðrún		5.743	94	16,4
Guðný		3.228	34	10,5
Sigurjóna		2.554	29	11,4
Alls til föður		19.270	322	16,7

Tafla 5. Orð af erlendum uppruna í bréfum fimm systkina til bróður þeirra og föður. Fjöldi dæma og hlutfall þeirra af heildarfjölda lesmálorða miðað við hver 1.000 orð.

Dæmi um aðkomuorð eru í heild hlutfallslega heldur fleiri í bréfum systkinanna til Finns en til föður þeirra. Sá munur er líka greinilegur í bréfum Guðnýjar, hún notar mikið fleiri aðkomuorð í bréfum til bróður síns en föður, en Guðrún notar aftur á móti hlutfallslega oftar slík orð í bréfum til föður síns en til Finns. Niðurstöðurnar geta því tæplega talist benda til þess að viðtakandi bréfanna skipti miklu máli varðandi notkun aðkomuorða, a.m.k. ekki í bréfaskiptum náinna ættingja, og í framhaldinu verður einkum litið til bréfitaranna og þeir bornir saman innbyrðis, líkt og gert var í kafla 4.1. Sautján af hverjum þúsund orðum virðist ekki ýkja hátt hlutfall en það er þó rúmlega fjórum sinnum hærra en í textum úr landsmálablöðum frá svipuðum tíma, þ.e.a.s. árunum 1875 og 1900, þar sem aðkomuorð

voru 3,7 af hverjum 1.000 lesmálsorðum (Ásta Svavarsdóttir 2017:60–61). Ef marka má mun á annars vegar talmáli eða óformlegu ritmáli og hins vegar formlegum útgefnum ritmálstextum í nútímamáli (Ásta Svavarsdóttir 2004) þarf þessi munur á 19. aldar einkabréfum og blaðatextum reyndar ekki að koma á óvart.

Tafla 6 sýnir að nokkru leyti það sama og taflan á undan nema þar er horft fram hjá viðtakanda. Auk dæmafjölda eru sýndar niðurstöður um orðafjölda, þ.e.a.s. hversu mörg uppflettiorð eða lemmur koma fyrir í dæmasafninu, og hversu mörg dæmanna eru í raun erlend orð, þ.e.a.s. orð sem eru rituð í sinni upprunalegu mynd og bréfitarar fara að öllu leyti með sem útlend og virðast líta á sem slík. Þessi dæmi eru þarna dregin út úr heildardæmasafninu en eru líka talin með í fremsta dálkinum. Samtalan í næstaftasta dálki er ekki summan af orðaföldanum í bréfum einstakra bréfitara því orðanotkun þeirra skarast nokkuð vegna þess að tveir eða fleiri nota sömu aðkomuorð í bréfum sínum.

Bréfitari	Orð af erlendum uppruna			
	Fjöldi dæma (lesmálsorð)	Fjöldi dæma pr. 1.000 lesmálsorð	Fjöldi orða (lemmur)	Erlend orð (lesmálsorð)
Finnur	165	21,3	121	35
Klemens	133	19,5	94	36
Guðný	121	16,4	77	0
Guðrún	204	15,2	93	2
Sigurjóna	29	11,4	16	0
Alls	652	17,2	335	73

Tafla 6. Orð af erlendum uppruna í bréfum fimm systkina: Fjöldi dæma um aðkomuorð, hlutfall dæma um slík orð af hverjum 1.000 orðum í bréfunum, fjöldi uppflettiorða (lemma) og fjöldi dæma um þann hluta orðanna sem telja má erlend (fremur en töku- eða framandorð).

Í *Töflu 6* er bréfiturum raðað eftir umfangi aðkomuorða í bréfum þeirra þannig að sá sem notar slík orð hlutfallslega mest er efstur og sú sem gerði það minnst neðst. Athyglisvert er að þarna skilur allskýrt á milli bræðra og systra auk þess sem hálfystirinn Sigurjóna notar síst allra orð af erlendum uppruna hvort sem litið er á eiginlegan dæmafjölda eða hlutfall þeirra af textanum. Í bréfum bræðranna samanlagt er hlutfall dæma um aðkomuorð því sem næst 20 af hverjum þúsund lesmálsorðum en fjórðungi færri — u.þ.b. 15 — í bréfum systranna. Þeir nota líka fleiri orð en systurnar og hvert orð þar með sjaldnar:

að meðaltali nota þeir hvert orð 1,4 sinnum en þær á bilinu 1,6–2,2 sinnum (reiknað sem hlutfall á milli dæmafjölda og orðafjölda). Auk þess nota bræðurnir frekar orð sem eru beinlínis útlensk en slík orð koma aftur á móti varla fyrir í bréfum systranna. Þeir sletta m.ö.o. meira en þær, nærri 24% dæmanna hjá þeim eru erlend orð en innan við 1% í bréfum systranna.

En hvaða aðkomuorð eða hópa orða nota systkinin og má greina mun á því hvers konar orð er um að ræða? Er m.ö.o. ekki einungis munur á umfangi orðanna heldur einnig á eðli þeirra og einkennum?

Í *Töflu 6* sést að bræðurnir nota nokkuð af útlendum orðum en systurnar lítt eða ekki. Þetta eru svokölluð kóðavíxl (e. *code switching*), þ.e.a.s. orð eða frasar úr máli sem fólki er tiltækt og það grípur til þegar það er að tala eða skrifa annað mál, oftast eigið móðurmál. Þetta er frekar augljóst þegar um frasa eða jafnvel lengri textabrot er að ræða en aftur á móti eru skil milli kóðavíxla sem fela í sér stök orð og tökuorða (e. *lexical borrowings*) óljósari og erfitt að greina örugglega þar á milli (sjá t.d. Winford 2003:107–108) þótt hér hafi verið gerð tilraun til að aðgreina þau til þess að skerpa myndina. Orð sem greind eru sem „erlend“ — og eru um leið hlutmengi í „orðum af erlendum uppruna“ í töflunni — eiga það sameiginlegt að hafa ekki aðlagast íslensku, halda t.d. erlendum rithætti og fá ekki íslenskar beygingarendingar í samræmi við stöðu sína í setningum. Í bréfum Finns, sem bjó í Kaupmannahöfn frá 1878 til æviloka, er fyrst og fremst um að ræða dönsk orð. Þau koma aðallega fyrir í tilvitnunum til danskra rita eða manna, yfirleitt auðkenndum með gæsalöppum, t.d. vísar hann beint til umsagna kennara sinna þegar hann segir frá frammistöðu sinni í prófum. Auk þess notar hann einstöku erlend orð í frásögnum af lífi sínu í Danmörku, t.d. um mat, drykk og gjafir þegar hann lýsir brúðkaupi sínu fyrir föðurnum, t.d. *champignon* ‘sveppir’ og *chaiselongue* ‘sessalón’ (í sviga aftan við orðið *sófi*), og loks bregður fyrir hjá honum danska orðatiltækinu *fanden gale mig*. Erend orð í bréfum Klemensar standa frekar stök inni í íslensku samhengi og hann notar latnesk orð, sérstaklega í bréfum skrifuðum á árum hans í Lærða skólanum, auk danskra orða. Hann kveður t.d. systkini sín með orðunum „ykkar elskandi *frater*“, segir að „fáir *productiv* menn“ séu í félagi nokkru, talar um að „efla góð *forstaaelsi*“ milli fólks og um „*alverdens* meðöl“. Hann notar líka stundum erlenda frasa í augljósum kóðavíxlum, ávarpar t.d. Finn sem *Carissime frater*, segir konu sína ekki fá *rational Behandling* (á Akureyri) og skýtur inn í bréfi til Finns setningunni *jo pyt min bror det er feiltagelse án þess að auðkenna hana*

sérstaklega. Vegna þess hvað kóðavíxl í stökum orðum vege þungt í bréfum Klemensar dreifast þau um textann og eru sjaldnast auðkennd á nokkurn hátt. Lesandi fær því þá tilfinningu að Klemens „sletti“ meira en Finnur þótt fjöldi erlendra orða sé svipaður hjá báðum.

Flest aðkomuorðin eru bara notuð einu sinni eða tvisvar í bréfunum en þó koma allnokkur orð oftast fyrir og hjá fleiri en einum bréfritari. Algengust eru mánaðaheiti — *janúar, febrúar, mars* o.s.frv. — annað hvort rituð fullum stöfum eða skammstöfuð. Eins og vænta mátti koma þau fyrir í flestum bréfanna og hjá öllum systkinunum. Þau eru alvanaleg nú á dögum og tæplega litið á þau sem aðskotaorð en eigi að síður eru þau talin tilkomin á 19. öld í núverandi mynd (Ásgeir Blöndal Magnússon 1989). Orðið *króna* sem mynteining er líka algengt og notað af öllum systkinunum nema Sigurjónu, ýmist fullum stöfum eða sem skammstöfunin *kr.* Ýmiss konar titlar eru líka talsvert notaðir í bréfum systkinanna allra þegar vísað er til fólks, bæði Íslendinga og útlendinga, og þeir standa þá oftast með síðara nafni viðkomandi: *frú Hjaltalín, fröken Jensen, dr. Wimmer, mad.* Buchard, *prófessor Grann* o.s.frv. Þessi dæmi sýna líka þann sið að vísa til fólks, þ. á m. Íslendinga, með eftirnafni, oft með titli eða upphafsstaf fyrir framan. Þetta var algengt í 19. aldar textum, þar á meðal í bréfaúrvalinu, og er komið til fyrir erlend áhrif. Nöfn voru þó ekki talin með aðkomuorðum hér (sbr. 3.4). Loks má nefna nokkur orð til viðbótar sem eru notuð a.m.k. fimm sinnum og af a.m.k. þremur bréfriturum: sögnin *brúka*, lýsingarorðið *frískur* og nafnorðin *familía, kaffi, póstur* og *stúdent*. Þau eru öll meira eða minna aðlöguð að málinu, beygð að íslenskum hætti og sum þeirra koma líka fyrir sem liður í samsettum orðum (*kaffikanna, póstboð, pósthús* og *póstkrafa*). Tvö orðanna, *brúka* og *stúdent*, má rekja aftur til 16. aldar en hin eru frá 18. og 19. öld og öll eiga þau sér samsvörun í dönsku.

Orð sem koma sjaldan fyrir einskorðast flest við einn bréfritari og hér verður rýnt í eðli og einkenni þessara orða með áherslu á að kanna hvort munur á bræðrum og systur sé greinanlegur í fleiru en meiri kóðavíxlum hjá bræðrunum (sjá *Töflu 6*). Orðaforðinn í bréfunum markast vitaskuld af umræðuefninu hverju sinni en um leið af starfi og viðfangsefnum bréfritaranna. Í bréfum bræðranna er nokkuð um lærd orð af latneskum eða grískum uppruna þótt mörg þeirra séu eflaust fengin úr dönsku. Merking slíkra orða er oft sérhæfð og þau tengjast ekki síst skólagöngu þeirra og fræðastörfum. Í bréfum Finns koma t.d. fyrir orðin *höfuðregistur, privatsekreteri, dialekt, realisjón* og *variant* og hjá Klemensi má m.a. finna orðin *akademiskur, pröduct*,

astronomía, disciplin, maðematík og dimissionarþema. Báðir nota þeir líka orð sem tengjast daglegu lífi — heimili, heilsufari, hversdags-erindum o.s.frv. Meðal slíkra orða hjá Finni eru *blómstatív, kommóða, útvortis, upplagður, banki og telegrafera* og Klemens notar t.d. orðin *mublur, harmoníka, influensa, forkelellestíð, gratúlera* og *skítblankur*. Þótt systurnar Guðný og Guðrún noti hlutfallslega færri aðkomuorð í bréfum sínum en bræðurnir þá eru dæmin mörg af því að þær eiga fleiri bréf í úrvalinu en bræðurnir. Lítið er um sérhæfð orð í bréfum þeirra ef frá eru talin orð sem tengjast saumaskap og fatagerð. Guðný notar t.d. sagnirnar *baldíra* og *skattera* og í bréfum Guðrúnar eru nafnorðin *ektavír, kantiliur* og *palíettur*. Þá virðist orðanotkun Guðrúnar vitna um ábyrgð hennar á flíkum fjölskyldunnar og störf við saumaskap og að hún hafi haft auga fyrir fötum og fylgihlutum: *sjal, slör, frakki* (og *yfirfrakki*), *hárstáss, flibbi, paraply* og *lonngeniet* (væntanlega *lonnéttur*) ásamt sögninni *punta* og lýsingarorðinu *stífaður* (um flibba). Orðaforði systranna tengist líka félagslífi og skemmtunum, t.d. koma orðin *konsert, kómídía, visitt, dansa, fortepíanó* og *orgel* fyrir í bréfum Guðnýjar, *grín, klubbur* og *skólaball* hjá Guðrúnu og *ball* og *billet* hjá þeim báðum. Finnur fær t.d. fréttir af dansleik í bréfi frá Guðrúnu systur sinni 1880: „alt fór vel og nóg *forlebelisi* var þar líka, Sigga í skólanum er *rasandi forlíbt* í Þorgrími.“ Auk þess er fjöldi annarra aðkomuorða í bréfum systranna sem mörg tengjast daglegu amstri, kvillum, neysluvörum o.s.frv. rétt eins og í bréfum bræðra þeirra: *kæfudunkur, sjókolaði, maskína, skreðari, flinkur* og *flott* (Guðrún); *mislingar, pest, bakarí, þjattaður, tog* 'lest' og *túr* (Guðný) svo nefnd séu nokkur dæmi. Eina dæmið um orðasamband af erlendum uppruna í bréfum þeirra systra er *glad í sinni* hjá Guðrúnu. Það er auðkennt með gæsalöppum og er eins konar blendingur því einungis fyrsta orðið heldur sinni dönsku mynd og það sem á eftir fer er þýðing. Bréf Sigurjónu skera sig úr. Í þeim eru mjög fá aðkomuorð og hlutfall þeirra talsvert lægra en hjá hálf systkinum hennar. Flest orðin eru þau sömu og hin systkinin notuðu, einkum algengustu orðin s.s. mánaðaheiti en einnig gamalgróin tökuorð eins og *brúka, máski* og *alltso*. Eina orðið í bréfum hennar sem tengist beinlínis nýjum tímum er *fortópíanó* (sem Guðný notaði líka en í örlítið annarri mynd) sem virðist fyrst hafa verið notað í íslensku um miðja 19. öld.

Niðurstöður úr þessum kafla sýna að í bréfum systkinanna eru u.þ.b. 1–2% orðanna af erlendum uppruna, hluti þeirra beinlínis útlend orð. Þótt þetta hlutfall sé ekki hátt þá er það miklu hærra en í útgefnum blöðum frá sama tíma þar sem það var innan við hálf prósent (Ásta

Svavarsdóttir 2017:60). Munurinn er þó kannski ekki meiri en búast mætti við á einkabréfum milli nákominna ættingja og ópersónulegum textum sem gefnir voru út opinberlega. Umfang aðkomuorðanna endurspeglar aukna nálægð við önnur mál og almennari kunnáttu í þeim, sérstaklega dönsku. Um leið ber það vott um tilkomu ýmiss konar nýjunga og vöru sem almenningur átti greiðari aðgang að á seinni hluta 19. aldar en áður. Það þarf því ekki að koma á óvart að nafnorð eru ríkjandi meðal aðkomuorðanna þótt sagnir, lýsingarorð og atviksorð séu samanlagt um fjórðungur þeirra. Öll systkinin nema Sigurjóna bjuggu mestalla ævi í þéttbýli þangað sem erlendir straumar og ýmiss konar nýjungar áttu greiðasta leið og dvöldu líka öll um lengri eða skemmri tíma í Kaupmannahöfn: Finnur bjó þar öll sín fullorðinsár og skrifaði flestöll bréf sín þar, Klemens bjó þar á háskólaárum sínum og systurnar Guðrún og Guðný dvöldu þar báðar um skeið. Umfang aðkomuorða í bréfum þeirra ber að einhverju leyti merki þessa því bræðurnir nota orð af erlendum uppruna meira en systurnar, þar á meðal í kóðavíxlum sem koma lítt eða ekki fyrir hjá þeim. Í bréfum Finns birtast þau einkum sem tilvitnanir á dönsku en hjá Klemens eru þau í ríkara mæli bundin við einstök orð og mætti því líka líta á þau sem lítt eða ekki aðlöguð aðkomuorð. Guðrún og Guðný nota svo aðkomuorð talsvert meira en Sigurjóna og orðin í hennar bréfum einskorðast að mestu við gamalgróin og/eða útbreidd tökuorð. Erfitt er að meta hvort og að hve miklu leyti félagsmálfræðilegur bakgrunnur bréfitara hafi áhrif á eðli og einkenni aðkomuorðanna sem þeir nota því umræðuefnin í bréfunum ráða miklu um það hvaða orð koma fyrir. Langflest aðkomuorðin eru komin úr dönsku og það gildir um nánast öll orðin sem systurnar nota en í bréfum bræðranna eru aftur á móti líka allmörg orð af latneskum, grískum eða jafnvel frönskum uppruna þótt sum þeirra kunni að vera fengin úr dönsku. Almennt virðist þó mega segja að nútímavæðing samfélagsins og vaxandi máltengsl, hvort tveggja þættir sem ýta undir notkun og útbreiðslu aðkomuorða, vegi þyngra en andstaðan gegn erlendum áhrifum sem var liður í málstöðlunarviðleitni á þessu tímabili og í einkaskrifum sínum virðist Finnur t.d. ekki að öllu leyti fylgja þeim skoðunum sínum sem vitnað var til í upphafi kaflans.

5 Samantekt og niðurlagsorð

Þau tvö atriði sem athuguð voru eru ólík, þess vegna varð að nálgast þau með ólíkum aðferðum og þar af leiðandi ekki einfaldlega hægt að spyrða niðurstöðurnar saman. Dreifing afbrigðanna í nútíð sagnarinnar *hafa* bentu til þess að þar hefði a.m.k. tvennt áhrif. Í fyrsta lagi voru skýr merki þess að hún gæti ráðist af áhrifum málstöðlunar, sérstaklega í bréfum Finns þar sem *hefi* og *hefir* voru ríkjandi í eldri bréfum en *hef* og *hefur* í þeim yngri. Það bendir til meðvitaðrar ákvörðunar um það hvaða myndir hann notaði í ritmáli og að hann hafi skipt um skoðun á því hvort munstrið væri æskilegra þegar fram í sótti. Önnur skrif hans staðfesta þá túlkun. Notkun hans á *hefi* og *hefir* á yngri árum hefur sennilega verið fyrir áhrif frá þeirri skoðun að þær myndir væru eldri og þess vegna æskilegri en hinar og hennar kann einnig að gæta í málnotkun Klemensar og Guðnýjar þar sem þeim bregður fyrir. Þau þrjú fengu öll einhverja formlega menntun í skóla og það gæti skýrt muninn á þeim og Guðrúnu sem notar *hef* og *hefur* að staðaldri. Í öðru lagi eru vísbendingar um að dreifing afbrigðanna hafi að einhverju leyti verið landshlutabundin þótt augljóslega væru líka mikil tilbrigði í máli einstaklinga óháð uppruna. Hjá alsystkinunum, sem voru að mestu eða öllu leyti alin upp í Reykjavík og bjuggu þar fram til fullorðinsára eða lengur, voru myndirnar *hef* og *hefur* ríkjandi nema hjá Finni á ákveðnu æviskeiði eins og áður segir. Í bréfum Sigurjónu eru aftur á móti mikil tilbrigði. Þar eru myndirnar *hefi* og *hefir* ráðandi þótt hinar komi líka oft fyrir og í hennar tilviki virðist ekki trúverðugt að skýra *i*-myndirnar sem áhrif málstöðlunar eins og hjá Finni. Hún hafði allt annan bakgrunn en hin systkinin og eitt af því sem greinir þau skýrt að er að hún var fædd og uppalinn á Norðurlandi og bjó þar nánast alla ævi. Samanburður milli Sigurjónu og annarra norðlenskra bréfitara sýnir áþekka dreifingu afbrigðanna og samanburður bréfitara af norðan- og suðvestanverðu landinu bendir líka til þess að myndirnar *hefi* og *hefir* hafi verið tíðari á Norðurlandi. Þarna eru því vísbendingar um að eldri myndirnar gætu hafa lifað lengur í máli almennings fyrir norðan þótt það þyrfti að skoða betur. Ef þetta er rétt þá hafa fleiri en einn þáttur áhrif á dreifingu beygingarafbrigðanna í nútíð sagnarinnar *hafa*.

Þótt amast hafi verið við erlendum máláhrifum gætir þeirra talsvert í bréfum systkinanna og þar virðist kunnátta í erlendum málum og tengsl við útlönd vera helsti áhrifaþátturinn en einnig búseta í bæ eða sveit. Aðkomuorð koma hlutfallslega oftast fyrir hjá bræðrunum,

orðin sem þeir nota koma úr ýmsum áttum þótt einkum gæti áhrifa frá dönsku og svolítið er um kóðavíxl í bréfum þeirra. Þeir voru báðir langskólagengnir og bjuggu tímabundið eða til langframa í Kaupmannahöfn. Einnig er allskýr munur á hlutfallslegum fjölda aðkomuorða í bréfum Guðrúnar og Guðnýjar annars vegar og Sigurjónu hins vegar. Þær fyrrnefndu voru bæjarbúar og almennt er gert ráð fyrir að erlendra áhrifa hafi gætt fyrr og meira í þéttbýli en dreifbýli en auk þess höfðu þær tengsl við Danmörku í gegnum bræður sína og dvöldu þar báðar um einhverra vikna eða mánaða skeið. Sigurjóna bjó aftur á móti í sveit mestalla ævina og starfaði fyrst og fremst við hefðbundinn búskap. Það er of viðamikilið verkefni að skoða aðkomuorð í öðrum bréfum í safninu til samanburðar en benda má á að í blöðum kemur fram áþekkur munur á umfangi aðkomuorða í Reykjavíkurblöðunum annars vegar og blöðum gefnum út annars staðar á landinu hins vegar (Ásta Svavarsdóttir 2017:61).

Niðurstöðurnar benda því eindregið til þess að ýmsir ytri þættir hafi áhrif á málnotkun einstaklinga, m.a. á dreifingu afbrigða þar sem tilbrigði hafa komið upp vegna málbreytinga sem eru að ganga yfir en einnig á þætti málsins sem koma til vegna erlendra áhrifa, ekki síst í orðaforða og orðanotkun. Þessir ytri þættir tengjast a.m.k. að einhverju leyti samfélagsbreytingum á 19. öld svo sem auknum menntunarmöguleikum, þéttbýlismyndun og vaxandi máltengslum, einkum við dönsku. Kyn kemur líka við sögu en e.t.v. frekar sem áhrifavaldur á möguleika einstaklinga á menntun og starfsvali en sem sjálfstæð félagsbreyta af því að á þessum tíma gáfust stúlkum afar fá tækifæri til formlegrar menntunar eða til þess að velja sér starfsvettvang. Þó kann að vera að barnaupveldi, sem var að mestu leyti á ábyrgð kvenna, hafi verið þeim hvati til að leggja eyrun við hugmyndum áhrifamanna um góða og æskilega málnotkun og laga eigið málfar að henni til þess að miðla henni áfram til barna sinna. Þetta gæti t.d. átt við um Guðnýju sem var margra barna móðir og hafði jafnframt notið nokkurrar skólagöngu sem gæti hafa gert henni auðveldara að tileinka sér ráðleggingar um málfar en ómenntuðum alþýðukonum.

Heimildir

Ari Páll Kristinsson. 2017. *Málheimar. Sitthvað um málstefnu og málnotkun*.

Reykjavík: Háskólaútgáfan.

Atli Jóhannsson. 2015. Breytileiki og málstöðlun: viðhorf til valinna beyg-

- ingartilbrigða í íslensku máli á 19. öld. MA-ritgerð við Háskóla Íslands, Hugvísindasvið, Íslensku- og menningardeild. <http://hdl.handle.net/1946/20364>.
- Ásgeir Blöndal Magnússon. 1989. *Íslensk orðsifjabók*. Reykjavík: Orðabók Háskólans.
- Ásta Svavarsdóttir. 2004. English borrowings in spoken and written Icelandic. Í: Anna Duszak og Urszula Okulska (ritstj.), *Speaking from the Margin. Global English from a European Perspective*, bls. 167–176. Frankfurt am Main: Peter Lang.
- Ásta Svavarsdóttir. 2017. „annaðhvort með dönskum hala eða höfði, enn að öðru leiti íslenskt“. Um tengsl íslensku og dönsku á 19. öld og áhrif þeirra. *Orð og tunga* 19:41–76.
- Bragi Þorgrímur Ólafsson (útg.). 2004. *Landsins útvöldu synir. Ritgerðir skólapilta Lærða skólans í íslenskum stíl 1846–1904*. Sýnisbók íslenskrar alþýðumenningar 7. Reykjavík: Háskólaútgáfan.
- Elspass, Stephan. 2007. A twofold view ‘from below’: New perspectives on language histories and language historiographies. Í: Stephan Elspass, Nils Langer, Joachim Scharloth og Wim Vandebussche (ritstj.), *Germanic Language Histories ‘from Below’ (1700–2000)*, bls. 3–9. Berlín: Walter de Gruyter.
- Elspass, Stephan. 2012. The Use of Private Letters and Diaries in Sociolinguistic Investigation. Í: Juan Manuel Hernández-Campoy, og Juan Camilo Conde-Silvestre (ritstj.), *The Handbook of Historical Sociolinguistics*, bls. 156–169. Malden/Oxford: Wiley–Blackwell.
- Erla Hulda Halldórsdóttir. 2003. Af bréfaskriftum kvenna á 19. öld. Í: Ingi Sigurðsson og Loftur Guttormsson (ritstj.), *Alþýðumenning á Íslandi 1830–1930*, bls. 247–267. Reykjavík: Sagnfræðistofnun Háskóla Íslands og Háskólaútgáfan.
- Finnur Jónsson. 1882. Um íslenzka tungu. *Skuld* 5(159):74–75 og 5(160):79–80.
- Finnur Jónsson. 1914. *Orðakver einkum til leiðbeiningar um rjettritun*. Kaupmannahöfn: Hið íslenzka fræðafjelag.
- Finnur Jónsson. 1936. *Ævisaga Finns Jónssonar eftir sjálfan hann*. Kaupmannahöfn: Hið íslenska fræðafjelag.
- Guðmundur Hálfðanarson. 1993. Íslensk þjóðfélagsþróun á 19. öld. Í: Guðmundur Hálfðanarson og Svanur Kristjánsson (ritstj.), *Íslensk þjóðfélagsþróun 1880–1990*, bls. 9–58. Reykjavík: Félagsvísindastofnun Háskóla Íslands og Sagnfræðistofnun Háskóla Íslands.
- Guðrún Borgfjörð. 1947. *Minningar*. Útg.: Agnar Kl. Jónsson. Reykjavík: Hlaðbúð.
- Halldór Kr. Friðriksson. 1861. *Íslenzk málmyndalýsing*. Kaupmannahöfn: Hið íslenzka bókmenntafélag.
- Haraldur Bernharðsson. 2017. Jón Thoroddsen og málstöðlun 19. aldar. Nokkur málfarsatriði í skáldsögunni Pilti og stúlku 1850 og 1867. *Orð og tunga* 19:77–127.

- Heimir F. Viðarsson. 2019. *Socio-Syntactic Variation and Change in Nineteenth-Century Icelandic. The Emergence and Implementation of a National Standard Language*. Doktorsritgerð við Háskóla Íslands. Reykjavík: Hugvísindasvið Háskóla Íslands.
- Íslensk samheitaorðabók. 2012. Ritstjóri: Svavar Sigmundsson. 3. útg. Reykjavík: Styrktarsjóður Þórbergs Þórðarsonar og Margrétar Jónsdóttur.
- Labov, William. 1994. *Principles of linguistic change*. I. Internal factors. Oxford: Blackwell.
- Magnús Stephensen. 1820. *Rædur Hjálmars á Bjargi fyrir Børnum sínum um Fremd, kosti og annmarka allra Stétta, og um Þeirra almennustu Gjöld og Tekjur*. Viðey. (Rafræn gerð: <https://baekur.is/bok/000255781>.)
- Rask, Erasmus Christian. 1818. *Anvisning til Isländskan eller Nordiska Fornspråket*. Stokkhólmur: A. Wiborg.
- Sandersen, Vibeke. 2003. „Jeg skriver dig til for at lade dig vide“. *Skrivefærdighed og skriftsprog hos menige danske soldater i treårskrigen 1848-50*. I-II. Kaupmannahöfn: C.A. Reitzels forlag.
- Sandersen, Vibeke. 2007. Writing ability and the written language of Danish private soldiers in the Three Year's war (1848-50). *Multilingua* 26:247–278.
- Scott, Michael. 2011. *WordSmith Tools*. Version 6. Liverpool: Lexical Analysis Software.
- Selback, Bente og Helge Sandøy (ritstj.). 2007. *Fire dagar i nordiske aviser. Ei jamføring av påverknaden i ordforrådet i sju språksamfunn*. Oslo: Novus.
- Sigrún Sigurðardóttir (útg.). 1999. *Elskulega móðir mín, systir, bróðir, faðir og sonur. Fjölskyldubréf frá 19. öld*. Sýnisbók íslenskrar alþýðumenningar 3. Reykjavík: Háskólaútgáfan.
- Sögulegar hagtölur. 2017. Hagstofa Íslands: <https://hagstofa.is/utgafur/sogulegar-hagtolur/>.
- van der Wal, Marijke, og Gijsbert Rutten. 2013. Ego-documents in a historical-sociolinguistics perspective. Í: M. van der Wal og G. Rutten (ritstj.), *Touching the past. Studies in the historical sociolinguistics of ego-documents*, bls. 1–17. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Winford, Donald. 2003. *An Introduction to Contact Linguistics*. Oxford: Blackwell.

Lykilorð

tilbrigði í máli, máltengsl, málstöðlun, samfélagsbreytingar, fjölskyldubréf

Keywords

language variation, language contact, language standardisation, social changes, family letters

Abstract

The article presents the results of a small investigation into the effects of external factors and social changes on language use and language development in late 19th- and early 20th-century Iceland. The main focus is on the effects of increasing social and geographical mobility, including urbanisation and more widespread language contact, especially Danish, among the population, as well as the impact of contemporary efforts to standardise the written language. The standardisation (or „language reform“ as it was referred to at the time) had clear undertones of purism, appearing e.g. in preferring variants attested in medieval texts rather than younger – and in some cases dominant – variants in the contemporary language, and in its opposition to foreign language influence, e.g. lexical borrowings. The main source for the investigation is a selection of family letters from 1878–1905, 69 in total, written by five individuals of the same generation (born 1856–1865), two sisters and two brothers, as well as one half-sister. There are similarities and contrasts within this group of writers: all were of approximately the same age, and most of them shared the same residence and social background, at least in their youth. On the other hand, there were differences in gender and education (brothers vs sisters), in their upbringing in urban vs rural surroundings, as well as in the southern vs northern part of the country (full siblings vs half-sister), and in the degree of contact with other languages (brothers vs sisters; full sisters vs half-sister). Two language features were investigated. First, the distribution of variants regarding the present singular of the verb *hafa* ‘have’, where some intellectuals promoted the use of older forms *hefi* (1st person) and *hefir* (2nd and 3rd person) rather than the contemporary and more widespread *hef* and *hefur*, even if this choice was not undisputed. Second, the relative frequency of lexical borrowings in the letters was investigated, as well as the type of borrowings used by the individual writers. In this case, there were clearly two opposite forces at play: on the one hand, rejection of foreign language influence in the emerging standard, and on the other hand, increasing foreign contacts, especially prominent in towns.

The results indicate that the language use of individuals may have been affected by various external factors, and that an apparently similar outcome could even have been the result of different factors. Surprisingly, the greatest variation in the present forms of *hafa* was e.g. attested in the letters of the oldest brother and the half-sister, writers that seemingly had nothing in common that was not also shared by their siblings as well. A closer examination of the distribution of variants in their letters revealed that the apparent variation in the brother’s letters seems to reflect a conscious change of norm from the *hefi/hefir*-forms in his early letters, written while he was a student, to *hef/hefur* shortly after his graduation from university. A comparison with other private and published texts by him supports this interpretation. The half-sister, on the other hand, was less likely to have been affected by the discourse on language use and standardisation efforts due to her social status and lack of formal education. Internal variation occurs in her letters in general, and as the main difference between her and all the other siblings was geographical origin and location, the question arose whether the distribution of variants could have been partly dialectal, i.e. if the forms *hefi* and *hefir* were more frequent in northern Iceland than in the southwest. Comparison of her letters with letters by another northern writer indicates that this might have been the case, and further comparison with letters from a larger database written by a number of people in the two areas shows that, even if some variation

can be attested in both parts, the *hefi/hefir*-variants seem more frequent among the northerners.

Recent and unadapted lexical borrowings appeared in the letters of all five writers, even if their relative frequency differed. Such words were most prominent in the brothers' letters, with more occurrences and a greater number of borrowed head words, a considerable part of them belonging to educated and specialised vocabulary. Furthermore, instances of code switching are found in letters from both brothers while they rarely occurred in the sisters' letters. In the letters of the three sisters there was also a contrast between the full sisters and the half-sister, the latter using lexical borrowings considerably less than the others. These results indicate that external factors such as gender, formal education, urban living and foreign contacts, may have affected the use of lexical borrowings, seemingly more than the emerging standard where the use of such words was discouraged. The brothers – who were highly educated (an option not open to young women at the time), and lived their entire life in urban settings and partly in Copenhagen – used lexical borrowings relatively frequently despite their access to the language discourse of the time, while their sisters, who got little or no formal education, used them less frequently, especially their rural half-sister. It should be noted, however, that these results come from private letters, and other studies have shown that lexical borrowings were considerably less frequent in formal texts from the same period, i.e. in published newspapers, though they were more common in papers published in Reykjavík than elsewhere in Iceland. A difference between informal, personal writings and formal, public texts has also been attested in studies of modern Icelandic.

Ásta Svavarsdóttir
Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum
Laugavegi 13
IS-101 Reykjavík
asta.svavarsdottir@arnastofnun.is / asta@hi.is

Þorsteinn G. Indriðason

Af hverju góðlátlegur en ekki *góðleglátur?

Um leyfilegar og óleyfilegar viðskeytaraðir í íslensku

1 Inngangur

Fremur lítið hefur verið fjallað um viðskeytaraðir í íslensku (sjá þó Gunnlaug Ingólfsson 1979, Eirík Rögnvaldsson 1988 og Þorstein G. Indriðason 1994) og megintilgangur greinarinnar er að bæta úr því.¹ Hins vegar er til töluvert af rannsóknum á viðskeytaröðum í öðrum tungumálum (sjá t.d. Fabb 1988, Aronoff og Fuhrhop 2002, Hay og Plag 2004, Plag og Baayen 2008 og Manova og Aronoff 2010). Í íslensku máli eru til u.þ.b. 130 viðskeyti samkvæmt Alexander Jóhannessyni (1927). Af þeim eru tæp 50 viðskeyti sem eru vel greinanleg frá samtímalegu sjónarmiði samkvæmt Eiríki Rögnvaldssyni (1987:4).² Ef miðað er við

¹ Þessi grein er að stofni til erindi sem ég flutti við fleiri tækifæri á árinu 2019: á fundi íslenskukennara erlendis við Manítóbaháskóla í Kanada 31. júlí, í rannsóknarhópi í norrænum málvísindum við háskólann í Bergen 16. september, hjá Íslenska málfræðifélaginu og Málvísindastofnun 8. október og á MONS 18 (Møte om norsk språk) í Þrándheimi 27. nóvember. Áheyrendum við þessi tækifæri eru þakkaðar gagnlegar ábendingar. Ég vil enn fremur þakka ónefndum ritrynum og ritstjóra *Orðs og tungu* ágætar tillögur til úrbóta en allt það sem missagt kann að vera skrifast á minn reikning.

² Eiríkur Rögnvaldsson (1987:3) taldi ekki með viðskeyti sem hann áleit að málnotendur ættu erfitt með að skilja frá rót.

að þessi 50 viðskeyti geti staðið saman, að innbyrðis röð þeirra skipti ekki máli og að viðskeyti geti ekki tengst sjálfum sér þá ættum við að finna a.m.k. 2450 viðskeytaraðir í íslensku.³ Staðfestar viðskeytaraðir eru hins vegar mun færri sem segir okkur að innbyrðis röð viðskeyta sé ekki frjáls heldur bundin ákveðnum skilyrðum sem hefur verið lýst sem valhömlum (e. *selectional restrictions*, sjá t.d. Fabb 1988). Hvaða viðskeyti geta staðið saman innan orðs og hvaða viðskeyti geta það ekki og hverjar eru skýringarnar á því? Í þessari grein verður reynt að finna svör við þessum spurningum og í því skyni voru skoðuð alls 35 viðskeyti og tengingarmöguleikar þeirra við önnur viðskeyti.

Oft getur verið snúið að draga mörkin á milli viðskeyta og annarra bundinna liða (sjá t.d. Þorstein G. Indriðason 2016b:6–9). Í greininni verður miðað við þá almennu skilgreiningu á viðskeyti að það sé orðhluti sem skeytist við grunnorð af ákveðnum orðflokki og að viðskeytingin myndi nýtt orð með nýja merkingu og af nýjum orðflokki, sbr. *hanna* (so.) en *hönnun* (no.) (sjá t.d. Guðrúnu Kvaran (2005:96). Það er þó ekki alltaf svo að nýja orðið sé af öðrum orðflokki en grunnorðið, sbr. *strákur* (no.) og *stráklíngur* (no.).

Ýmsir þættir stjórna viðskeytaröðinni en rýmisins vegna verður hér aðallega hugað að þeim formlegu. Sum viðskeyti geta t.d. nær einungis tengst grunnorðum af ákveðnum orðflokki, sbr. *-erni* sem yfirleitt tengist bara nafnorðum.⁴ Önnur viðskeyti geta ekki tengst grunnorðum sem sjálf eru viðskeytt. Dæmi um þetta er viðskeytið *-látur*, sbr. **góðleglátur*, en viðskeytið getur tengst grunnorðum sem eru eitt atkvæði, sbr. *þrálátur*, *ranglátur* og *kyrrlátur* og jafnvel tvö atkvæði, sbr. *steigurlátur*, þannig að eðli grunnorðsins skiptir máli hér.⁵ Viðskeytið er hins vegar opið fyrir frekari orðmyndun og getur bætt við sig viðskeytum, sbr. *þrálátlega* og *kyrrlátlega*. Önnur viðskeyti, eins og t.d. *-naður*, geta aftur á móti ekki bætt við sig viðskeytum án þess að til komi eignarfallsending á milli þess og seinna viðskeytisins, sbr. *hernað-ar*(ef.et.)-*legur*. Annað slíkt viðskeyti er *-língur*. Það getur opnað fyrir nýja orðmyndun með því að bæta við sig eignarfallsendingu, sbr. *fáráð-ling-s*(ef.et.)-*háttur*.

³ Það er 50 viðskeyti í öðru veldi (2500) að frádregnum 50 viðskeytum þar sem viðskeyti tengjast yfirleitt ekki sjálfum sér (sjá Fabb 1988:528). Hér er horft fram hjá því til bráðabirgða að fáeinar raðir með þremur viðskeytum eru til í íslensku.

⁴ Undantekning frá þessu er *víðerni* þar sem grunnorðið er lýsingarorðið *víður*.

⁵ Hér spyr ritrýnir hvort ástæðan geti ekki verið sú að *-legur* þurfi alltaf að koma aftast en það sem mælir gegn slíku eru dæmi eins og *frjálslegheit*, *frábærlegheit* og *gáfulegheit*.

Þessir þættir ásamt öðrum hafa svo áhrif á fjölda viðskeytaraða í íslensku.

Til þess að kanna nánar hvaða viðskeyti geta staðið saman og hver ekki var gerð rannsókn á tvenns konar viðskeytaröðum í íslensku:⁶

- (1) a. Tenging viðskeyta sem mynda nafnorð, N, við viðskeyti sem tengjast N.⁷
- b. Tenging viðskeyta sem mynda lýsingarorð, L, við viðskeyti sem tengjast L.⁸

Þegar tvö viðskeyti geta staðið saman innan orðs er hægt að gera ráð fyrir því að valhömlur viðskeytanna séu ekki brotnar. Dæmi um (1a) eru viðskeytaraðir eins og *-ing(N)dómur(N)* í *gyð-ing(N)dómur(N)* og *-dóm(N)leiki(N)* í *guð-dóm(N)-leiki(N)*. Í þessum dæmum eru valhömlur viðskeytanna *-dómur* og *-leiki* ekki brotnar því *-dómur* getur tengst nafnorði, *gyðingur(N)*, og *-leiki* getur sömuleiðis tengst nafnorði, *guðdómur(N)*. Til viðbótar geta svo viðskeytin *-ingur* og *-dómur* bætt við sig viðskeytum og því eru viðskeytaraðirnar *-ingdómur* og *-dómleiki* í lagi.

Dæmi um (1b) eru viðskeytaraðir eins og *-leg(L)heit(N)* í *ró-leg(L)-heit(N)* og *-sam(L)legur(L)* í *skyn-sam(L)-legur(L)*. Hér eru valhömlur viðskeytanna *-heit* og *-legur* ekki brotnar því *-heit* getur tengst lýsingarorði, sbr. *rólegur(L)*, og *-legur* getur sömuleiðis tengst lýsingarorði, *skynsamur(L)*. Viðskeytin *-legur* og *-samur* geta svo bætt við sig viðskeytum og því eru þessar viðskeytaraðir í lagi.

Markmið greinarinnar er tvíþætt; að kortleggja viðskeytingu í íslensku, og þá aðallega viðskeytaraðir, og reyna að skýra það af hverju sumt sé leyfilegt í þeim efnum og annað ekki. Þar er lýsing á valhömlum mikilvæg. Þetta hefur ekki verið gert áður á heildstæðan hátt í sambandi við íslensk viðskeyti. Valhömlurnar eru því fyrst og fremst ágætt tæki til þess að lýsa þessum hlutum og greina þau lögmál sem liggja að baki viðskeytingunni.

Í þeim tilgangi að kortleggja viðskeytaraðir í íslensku og hvaða þættir stjórni því hvaða viðskeyti geti staðið saman og hver ekki var leitað svara við eftirtöldum spurningum:

⁶ Einungis var leitað að viðskeytaröðum þar sem formleg skilyrði fyrir viðskeytingu eru fyrir hendi, þ.e. þar sem orðflokkaskilyrði seinna viðskeytisins passa saman við orðflokk grunnorðsins.

⁷ Viðskeyti sem tengjast N geta t.d. verið viðskeyti sem mynda L eða A (atviksorð).

⁸ Viðskeyti sem tengjast L geta t.d. verið viðskeyti sem mynda N eða L.

- (2) a. Hvaða viðskeyti geta tengst viðskeyttum grunnorðum og hvaða ekki?
 b. Hvaða viðskeyti geta bætt við sig öðrum viðskeytum og hvaða ekki?
 c. Hvaða viðskeyti geta tengst eignarfallsendingum (klofin viðskeyting)?
 d. Er hægt að breyta innbyrðis röð viðskeyta í íslensku til þess að mynda nýjar raðir?

Dæmum til rannsóknarinnar var aðallega safnað úr *Íslenskum orðasjóði* sem er gagnagrunnur geymdur við Háskólann í Leipzig (sjá 4.2.2). Í gagnagrunninn er safnað saman textum af netinu, m.a. af blogg síðum og heimasíðum. Hann geymir efni frá fjölmörgum tungumálum, þ. á m. íslensku (sjá Erlu Hallsteinsdóttur 2007) og leitað var að viðskeytaröðum sem komu upp við aðgerðirnar sem lýst er í (1).

Efnisskipan greinarinnar er á þá leið að í öðrum kafla verður fjallað um þrjár tilgátur um viðskeytaraðir, m.a. um valhömlur, og í þriðja kafla verður nánar rætt um ýmsar valhömlur við tengingu viðskeyta. Í fjórða kafla verður sagt frá niðurstöðum rannsóknar á tvenns konar viðskeytaröðum í íslensku; annars vegar þar sem fyrra viðskeytið myndar nafnorð og hins vegar þar sem fyrra viðskeytið myndar lýsingarorð og á tengingarmöguleikum þeirra við viðskeyti sem geta tengst orðum af þessum orðflokkum (sbr. 1). Í fimmta kafla verður fjallað nánar um viðskeytaraðir í íslensku og hvaða hömlur eru mögulega þar að verki. Einnig verður fjallað um viðskeyti sem tengjast eignarfallsendingum og nefndar hugsanlegar ástæður fyrir hlutfallslega fáum viðskeytaröðum. Í sjötta kafla eru svo helstu niðurstöður dregnar saman.

2 Þrjár tilgátur um viðskeytaraðir

2.1 Lagskipting orðasafnsins

Innan orðhlutahljóðkerfisfræði (e. *lexical phonology*) var hugmyndin um *lagskiptingu orðasafnsins* (e. *stratum ordered lexicon*) og um samspil lagskiptingarinnar og virkni hljóðkerfisreglna miðlæg (sjá m.a. Kiparsky 1982, 1984, 1985, Rubach 1985, Mohanan 1986, Katamba 1993, Booij 1994 og Þorstein G. Indriðason 1994 um íslensku sérstaklega). Orðhlutafraeðinni, beygingu, viðskeytingu og samsetningu, var skip-

að á ákveðin lög í orðasafninu og í þessum lögum virkuðu hljóðkerfisreglur. Mest var virknin innan beygingar og afleiðslu en minnst innan samsetningarinnar. Hljóðkerfisfræðin byggði þannig á ákveðnu samspili orðasafnsins og virkni hljóðkerfisreglna og þessi virkni var tengd við tengundir orðhlutafræðinnar.

Til þess að skýra nánar þetta samspil orðasafnsins og hljóðkerfisreglna má taka dæmi um virkni lokhljóðunar í íslensku. Reglan lokhljóðarönghljóð annars vegar á undan *n* og hins vegar á undan *l*. Reglan virkar á mismunandi hátt á skilum rótar og tveggja viðskeyta. Hún virkar yfir skilin milli rótar og viðskeytisins *-naður*, sbr. *dugnaður* [dʏgnaðʊr], af *dugur* [dʏ:ɣʊr] en ekki yfir skilin milli rótar og viðskeytisins *-legur*, sbr. *duglegur* [dʏɣlɛɣʊr]. Þessi mismunandi virkni reglunnar bendir til þess að viðskeytin *-naður* og *-legur* eigi heima í tveimur aðskildum lögum í orðasafninu í skilningi orðhluta-hljóðkerfisfræðinnar, annars vegar í orðasafnslagi þar sem reglan er staðsett (*-naður*) og hins vegar í orðasafnslagi þar sem reglan er ekki fyrir hendi (*-legur*).

Samkvæmt þessu var viðskeytum skipt í tvo flokka eftir því hvort þau yllu hljóðbreytingum á grunnorðinu eða ekki. Viðskeyti sem ollu hljóðbreytingum voru flokkuð sem *viðskeyti I*, sbr. *-naður* hér á undan, á meðan viðskeyti sem ekki ollu hljóðbreytingum í rót voru flokkuð sem *viðskeyti II*, sbr. *-legur*. Orðhlutahljóðkerfisfræðin spáði því að viðskeyti I kæmu alltaf innan við viðskeyti II í viðskeytaröð og lagskiptingin átti að endurspeglja þá röð. Þessi sundurgreining viðskeyta gekk ágætlega upp í ensku og íslensku og reyndar fleiri málum (sjá t.d. Kiparsky 1982, 1984, Þorstein G. Indriðason 1994 og Kristoffersen 2000). Þannig var hægt að skipta íslenskum viðskeytum í tvo flokka eftir hljóðkerfislegum áhrifum þeirra á grunnorðið og það var yfirleitt þannig að viðskeyti I komu innan við viðskeyti II þegar þau stóðu saman innan orðs. Það sem lá hins vegar ekki ljóst fyrir var hvað stjórnaði innbyrðis röð viðskeyta innan orðs ef viðskeytin voru af sama flokki (sjá Fabb 1998). Lagskiptingin sagði einungis til um röðina ef viðskeytin hefðu mismunandi áhrif á hljóðafar grunnorðsins en ekkert var sagt um röðina þegar tvö viðskeyti, sem hefðu sömu hljóðafarslegu áhrifin á grunnorðið, stæðu saman. Því var einungis haldið fram að tvö viðskeyti af sama flokki ættu að geta staðið saman innan orðs, sbr. (3) um leyfilegar og óleyfilegar viðskeytaraðir:

- (3) a. viðskeyti I + viðskeyti II
 b. viðskeyti I + viðskeyti I
 c. viðskeyti II + viðskeyti II
 d. *viðskeyti II + viðskeyti I

Þannig var röðin viðskeyti I + viðskeyti I leyfileg og sömuleiðis röðin viðskeyti II + viðskeyti II. Röðin *viðskeyti II + viðskeyti I var óleyfileg og lagskiptingin spáði því að hún ætti ekki að koma fyrir neins staðar.

Pegar fram liðu stundir kom fram ýmis gagnrýni á lagskiptinguna og hverju hún hugsanlega spáði. Gussmann (1988) var einna fyrstur til þess að riða á vaðið í ritdómi í *Journal of Linguistics*. Hann var mótfallinn hugmyndinni um lagskiptingu orðasafnsins því hún spáði ekki rétt fyrir um viðskeytaröðina þar eð dæmi myndust í ensku um viðskeyti II sem stæðu innan við viðskeyti I (sjá (3)d.), sbr. *read-abil(vII)-ity(vI)*.⁹ Seinna tóku Aronoff og Furhop (2002:454) og Hay og Plag (2004:569) undir þessa gagnrýni.

2.2 Skýrari viðskeyti utan við þau óskýrari

Hay og Plag (2004) settu fram tilgátu til þess að skýra leyfilegar og óleyfilegar viðskeytaraðir í tungumálum sem byggði á ákveðnu stigveldi viðskeyta við röðun þeirra (e. *complexity hierachy*). Tilgátan fólst í því að skýrt aðgreindari og skiljanlegri viðskeyti kæmu alltaf utan við minna skýrt aðgreind og minna skiljanlegri viðskeyti, sbr. Hay og Plag (2004:571): „The general claim is that affixes can be approximately ordered along a hierarchy of processing complexity, with more separable affixes at one end, and less separable affixes at the other end.“ Enn fremur héldu Hay og Plag því fram að eftir því sem viðskeyti væru óskýrari, bæði hljóðafarslega og merkingarlega, og eftir því sem þau væru fátíðari og minna virk, þá væru minni líkur á því að þau gætu komið utan við önnur viðskeyti. Erfitt er að henda reiður á þessu nema það sé vel skilgreint hvað felist í skýrt að-

⁹ Í ritdómnum beinir Gussmann (1988:238) aðallega gagnrýni sinni að stöðu orðhlutafræðinnar innan orðhlutahljóðkerfisfræðinnar og segir kenninguna að mestu leyti byggja á hljóðkerfislegum atriðum en gera lítið úr hlutverki orðhlutafræðinnar. Hlutverk hennar sé að mestu fólgið í því einu að bæta við viðskeytum og beygingarendingum og mynda samsett orð (sjá einnig samskonar gagnrýni hjá Kristínu Bjarnadóttur 2005:78–82). Sýnt var fram á ýmsa galla kenningarinnar (sjá t.d. Katamba 1993:133–151) og aðrar kenningar komu fram síðar sem þóttu betur til þess fallnar að lýsa samspili orðhlutafræði og hljóðkerfisfræði (sjá t.d. um bestunarhljóðkerfisfræðina (e. *optimality theory*) hjá Archangeli og Langendoen 1997).

greindum og minna skýrt aðgreindum viðskeytum. Hins vegar má finna ákveðnar vísbendingar um það í íslensku að tilgátan geti komið að notum þegar skýra á röð viðskeyta þar. Ýmislegt bendir til þess að viðskeyti í íslensku sem geta staðið utan við önnur viðskeyti séu mestanpart skýr, skiljanleg og vel afmörkuð bæði hljóðafarslega og merkingarlega. Það sést í upptalningu á viðskeytum úr dæmasafni rannsóknarinnar sem geta tengst við viðskeytt grunnorð sem eru nafnorð, sjá (4):

(4)	-dómur	-samur	-óttur	-skapur
	-legur	-semi	-leiki	

Sama á við þau viðskeyti úr dæmasafninu sem tengjast viðskeyttum grunnorðum sem eru lýsingarorð, sbr. (5):

(5)	-legur	-heit	-leiki
	-leikur	-ungur	

Nefna má hér og það verður rætt síðar að viðskeytin í (4) og (5) eru flest kerfisvædd viðskeyti (e. *grammaticalized*) frá sjálfstæðum orðum úr frumnorrænu (sjá t.d. Iversen 1973:162–164). Þau hafa því flest verið sjálfstæð orð á ákveðnum tímapiðki í málsögunni. Vegna þessara tengsla við sjálfstæð orð má því búast við því að þau hafi í sér ákveðinn skýrleika sem ekki önnur viðskeyti hafa og því ekki óeðlilegt að þau komi utan við önnur viðskeyti ef eitthvað er að marka tilgátu Hay og Plag (2004).

2.3 Formlegar hindranir á röð viðskeyta

Eins og áður hefur komið fram voru valhömlur notaðar til þess að lýsa því hvers vegna sum viðskeyti gátu staðið saman og sum viðskeyti ekki. Aronoff og Furhop (2002:451) skilgreina valhömlur á eftirfarandi hátt: “Within most views of morphology, the attachment of a particular affix to a particular base is sensitive to syntactic, semantic, morphological, and phonological information in the base, usually called selectional restrictions.” Fabb (1988:527) gerði grein fyrir miklu safni enskra viðskeyta og röðunarmöguleikum þeirra með valhömlum. Hann hélt því fram að hægt væri að gera grein fyrir viðskeytaröðunum í (3) án þess að grípa til lagskiptingar orðasafnsins og tók þannig undir gagnrýni Gussmann á lagskiptinguna og orðhluta-hljóðkerfisfræðina almennt.

Mikilvæg valhamla í íslensku er sú sem kveður á um að sum viðskeyti geti ekki tengst grunnorðum sem sjálf eru viðskeytt. Þessi hamla kemur í veg fyrir það að viðkomandi viðskeyti geti komið utan á annað viðskeyti og myndað viðskeytaröð. Viðskeytið *-átta* getur aðeins tengst grunnorðum sem eru eitt atkvæði, sbr. dæmi eins og *kunnátta* og *veðrátta* og ekki viðskeyttum grunnorðum. Hamlan kemur hins vegar ekki í veg fyrir að viðskeytið geti opnað á áframhaldandi orðmyndun, sbr. *kunnátt(N)-u(ef.et.)samur(L)*. Hér er um að ræða áframhaldandi orðmyndun því fyrst tengist beygingarending viðskeytinu sem aftur opnar á að annað viðskeyti, *-samur*, geti tengst endingunni.¹⁰ Þetta fyrirbæri verður í greininni kallað *klofin viðskeyting* (sjá 5.4). Í 3. kafla verður gerð nánari grein fyrir ýmsum af þessum valhömlum og því verður ekki farið nánar út í þær hér.

3 Nánar um það hvað stjórnar röð viðskeyta

3.1 Inngangur

Í þessum kafla verður fjallað um ýmsar valhömlur sem geta komið í veg fyrir að tvö viðskeyti geti staðið saman. Eins og áður sagði verður lögð áhersla á að greina formlegar valhömlur (e. *morphological*) sbr. Aronoff og Fuhrhop (2002) hér að framan. Kaflinn er nauðsynlegur undanfari nánari umfjöllunar um hömlur á viðskeytingu í íslensku í 5. kafla. Í viðskeytaröð er fyrra viðskeytið hluti af grunnorði (e. *base*) seinna viðskeytisins. Valhamla grunnorðsins kveður nánar á um það hvert sambandið milli grunnorðsins og viðkomandi viðskeytis þurfi að vera til þess að viðskeyting geti farið fram og valhamla ákveðins grunnorðs getur verið af ýmsum toga. Hún getur verið fólgin í því að grunnorðið verði að vera af ákveðnum orðflokki. Þannig geta sum viðskeyti bara tengst nafnorðum, önnur geta bara tengst lýsingarorðum og enn önnur geta einungis tengst sögnum. Einnig eru til viðskeyti sem geta tengst grunnorðum af fleiri orðflokki en einum (sjá nánar í 3.2). Valhamlan getur verið fólgin í því að viðskeytið tengist einungis grunnorði með ákveðinn atkvæðafjölda, þ.e. að grunnorðið sé einungis eitt atkvæði eða þá jafnvel tvö. Valhamlan getur líka kveðið á um það

¹⁰ Hér er svo hægt að halda áfram orðmynduninni og bæta við *-legur*, sbr. *kunnátt-u-sam-legur*.

að grunnorðið megi ekki vera viðskeytt eða jafnvel að grunnorðið verði að vera viðskeytt.¹¹

3.2 Viðskeyti tengist grunnorði af ákveðnum orðflokki

Að viðskeyti gætu einungis tengst grunnorðum af einum orðflokki var inntakið í tilgátu Aronoffs (1976) um einsleitann grunn (*e. unitary base hypothesis*, sjá enn fremur Eirík Rögnvaldsson 1988 og Enger 2008). Fjölmörg dæmi eru hins vegar til um það að viðskeyti tengist grunnorðum af fleiri orðflokkum og að slík dæmi séu þannig hugsanleg mótdæmi við tilgátunni (sjá Eirík Rögnvaldsson 1988 um þetta atriði í íslensku og Enger 2008 um svipuð atriði í norsku). Málið er þó ekki alveg svona einfalt því Aronoff byggði tilgátu sína á þáttgreiningu generatífrar málfræði sem gerði ráð fyrir því að stór líkindi væru t.d. með nafnorðum og lýsingarorðum og því gæti tiltekið viðskeyti tengst grunnorðum af þessum orðflokkum án þess að um mótdæmi væri að ræða. Tilgátan náði svo einungis til orðmyndunarlega virkra viðskeyta. Raunveruleg mótdæmi væru viðskeyti sem gætu bæði tengst nafnorðum og sögnum sem eru alls óskyldir orðflokkar samkvæmt áður nefndri greiningu. Viðskeytið *-ari* gæti verið mögulegur kandídat fyrir þannig mótdæmi. Viðskeytið er vel virkt, á því er ekki nokkur vafi, og þó það tengist aðallega sögnum, bæði veikum og sterkum, sbr. *kennari* og *hlaupari*, þá getur það einnig tengst nafnorðum, sbr. *Hólmari* og t.d. *borgari* (*heimsborgari*). Til þess að halda fram tilgátunni í óbreyttri mynd þyrfti því að leggja fram sannfærandi rök fyrir því að viðskeytið sem tengist nafnorðum væri á einhvern hátt frábrugðið viðskeytinu sem tengist sögnum, að ekki væri um að ræða sama viðskeytið í báðum tilfellum.

Ef dæmi úr íslensku eru skoðuð þá má finna viðskeyti þar á meðal sem einungis tengjast grunnorðum af einum ákveðnum orðflokki. Þetta eru viðskeyti eins og *-heit* sem tengist einungis lýsingarorðum, sbr. *merkilegheit* og *fljótheit* og *-un* sem tengist einungis sögnum, sbr. *hækkun* og *þróun*. Dæmi um virk viðskeyti sem geta bæði tengst nafnorðum og lýsingarorðum eru *-látur*, sbr. *dramblátur* og *blíðlátur*, og *-lingur*, sbr. *disklingur* og *unglingur*.

¹¹ Oftast er ekki hægt að hafa fleiri en tvö viðskeyti saman innan orðs í íslensku. Hvort kalla megi þetta hömlu á fjölda viðskeyta innan sama orðs er þó óvíst en tilhneigingin um aðeins tvö samliggjandi viðskeyti er fyrir hendi. Dæmi um þrjú viðskeyti innan orðs eru hins vegar til, sbr. *hverf-ul-leg-leiki* og *mynd-ug-leg-heit* og þessi dæmi eru eflaust nokkru fleiri en ekki var sérstaklega leitað að þeim.

3.3 Viðskeyti tengist ekki grunnorði sem sjálft er viðskeytt

Af 43 viðskeytum í rannsókn Fabb (1988) á ensku voru 28 sem ekki gátu tengst grunnorði sem sjálft var viðskeytt (sjá Aronoff og Fuhrop 2002:454). Hamlan setur þó nokkrar skorður við fjölda viðskeytapa í viðkomandi tungumáli því viðskeyti sem hafa þessa hömlu geta ekki komið utan á önnur viðskeyti. Hamlan kemur þó ekki í veg fyrir að slík viðskeyti geti tengst tvíkvæðum grunnorðum, einungis að grunnorðið megi ekki vera viðskeytt. Þetta atriði bendir því sterklega til þess að eðli grunnorðsins skipti máli. Dæmi um viðskeyti úr íslensku sem hefur þessa hömlu er *-látur*. Viðskeytið getur tengst grunnorði sem er eitt atkvæði eða tvö, sbr. *ranglátur* eða *lítillátur* en virðist ekki geta tengst grunnorði sem sjálft er viðskeytt jafnvel þó formlegum skilyrðum sé fullnægt.¹² Viðskeytið tengist venjulega lýsingarorði og myndar lýsingarorð. Því ætti ekki að vera neitt því til fyrirstöðu formlega að viðskeytið tengdist grunnorði sem í er viðskeytið *-legur* því það myndar lýsingarorð, sbr. *hreinlegur*. Orðmyndunin **hreinleglátur* er hins vegar ótæk vegna hömlunnar en *hreinlátur* er í lagi. Viðskeytið getur hins vegar bætt á sig öðru viðskeyti, sbr. *-lega*, t.d. við myndun atviksorðsins *kyrrlátlega*.

3.4 Erfitt að snúa við röð viðskeyta

Dæmi um það að hægt sé að breyta innbyrðis röð tveggja viðskeyta eru vandfundin. Ástæða þess er sú að valhömlur viðkomandi viðskeyta verða að passa nákvæmlega saman eftir umröðun viðskeytanna. Það er t.d. hægt að hugsa sér að snúa mætti við röðinni á viðskeytunum *-dómlegur* í dæmi eins og *guðdómlegur*. Viðskeytið *-dómur* tengist grunnorði sem er nafnorð og *-legur* getur tengst grunnorðum sem eru bæði nafnorð og lýsingarorð. Ástæða þess að það gengur að mynda *guð(N)dóm(N)legur(L)* er sú að valhömlur viðskeytanna eru ekki brotnar; *-dómur* tengist nafnorði (*guð*) og myndar nafnorð og *-legur* tengist nafnorði (*guðdómur*) og myndar lýsingarorð. Ef við hins vegar snúum við röðinni á viðskeytunum fáum við ótæka mynd **guð(N)leg(L)dómur(N)*. Valhamla viðskeytisins *-dómur* segir til um að viðskeytið tengist nafnorðum en við umröðunina tengist það

¹² Eina undantekningin sem ég hef fundið frá þessu er *göfuglátur* þar sem *-látur* virðist geta tengst viðskeytta orðinu *göfugur*. Hins vegar er ekki víst að *göfug-* sé viðskeytt orð yfir höfuð, a.m.k. getur reynst snúid að færa sönnur á það.

lýsingarorðinu *guðlegur*, þannig að valhamla viðskeytisins er brotin og dæmið því ótækt.

3.5 Opín og lokuð viðskeyti

Lokuð viðskeyti eru viðskeyti sem ekki leyfa að önnur viðskeyti tengist utan á þau (sbr. t.d. Aronoff og Fuhrhop 2002). Viðskeyti eins og *-ald* er dæmi um þetta. Viðskeytið tengist yfirleitt nafnorði og myndar nafnorð, sbr. *hrúgald* og *hafald* en engin dæmi fundust um viðskeyti sem tengdist því, sbr. líklegar raðir eins og *-aldskapur* eða *-aldsemi*. Annað dæmi um lokað viðskeyti er *-óttur* sem myndar lýsingarorð. Viðskeytið tengist grunnorðum sem eru eitt atkvæði, sbr. *hæðóttur*, *sköllóttur*, *bröndóttur*, *kringlóttur*, *kollóttur* og *hnöttóttur* en getur ekki bætt við sig viðskeytum. Opín viðskeyti leyfa hins vegar slíka tengingu við önnur viðskeyti, sbr. viðskeyti eins og *-dómur* í *guðdómlegur* (sjá umfjöllun um þetta hjá Aronoff og Fuhrhop 2002:466–468).

3.6 Merking virðist skipta máli

Eins og áður hefur komið fram verður í greininni lögð áhersla á að kanna formlegar valhömlur við myndun viðskeytaraða (m.a. orðflokka, grunnorð, atkvæðagerð og tegund viðskeyta) og ekki hugað að áhrifum merkingar enda er það efni í aðra rannsókn. Þó ekki verði fjallað um merkingu hér er rétt að minnast á það að merking virðist hafa sitt að segja við að takmarka viðskeytaraðir þó óljóst sé í hvaða mæli það gerist og hvernig samspili merkingar og ofangreindra formlegra skilyrða er háttáð. Hægt er að ímynda sér að í tilvikum þar sem formlegar hömlur tveggja viðskeyta passi saman en viðskeytaröðin sé samt sem áður ótæk, geti verið um að ræða merkingarlegar hömlur á viðskeytingunni. Eins og fram kemur síðar í greininni þá passa mörg viðskeytapör saman formlega en finnast samt ekki í þeim gagnagrunnum sem leitað var í. Gunnlaugur Ingólfsson (1979) skoðaði sérstaklega merkingarlegar hindranir þegar viðskeytaparið *-uglegur* átti í hlut. Gunnlaugur komst að því að *-legur* tengdist einungis lýsingarorðum með *-ugur* ef lýsingarorðin voru ákveðinnar merkingar. Viðskeytið gat sem sagt aðeins tengst lýsingarorðum sem merktu ‚eðli‘ eða ‚ástand‘ en ekki þeim sem höfðu merkinguna ‚ataður einhverju‘. Þannig er orðmyndun eins og *önuglegur* í lagi en **öskuglegur* ekki (sjá Gunnlaug Ingólfsson 1979:46–47).

Segja má að þetta sé eina úttektin í seinni tíð á því hvað getur staðið saman og hvað ekki af íslenskum viðskeytum út frá merkingu.

4 Rannsókn á viðskeytaröð

4.1 Inngangur

Í þessum kafla verður sagt frá rannsókn á viðskeytaröðum og umfangi hennar. Í rannsókninni voru prófaðir tengingarmöguleikar tuttugu og sex viðskeyta sem mynda nafnorð (hér eftir nafnorðsviðskeyti) við tuttugu og tvö viðskeyti sem tengjast nafnorðsviðskeytum. Að auki voru prófaðir tengingarmöguleikar níu viðskeyta sem mynda lýsingarorð (hér eftir lýsingarorðsviðskeyti) við tólf viðskeyti sem tengjast lýsingarorðum. Gagnagrunnarnir *Íslenskur orðasjóður* (ÍÓS) og *Beygingarlýsing íslensks nútímamáls* (BÍN) voru notaðir til þess að leita að staðfestum viðskeytaröðum. Einungis er um að ræða könnun á viðskeytaröðum þar sem valhömlur viðkomandi viðskeyta passa saman og ekki var leitað að röðum sem fólust í því að snúa við röð viðskeytanna blint því valhömlur virðast sjaldnast passa saman eftir viðsnúninginn eins og fram hefur komið.

4.2 Efniviður rannsóknarinnar

4.2.1 Viðskeytin í rannsókninni – hverju tengjast þau og hvað búa þau til af orðum?

Í *Töflu 1* er yfirlit yfir viðskeytin í rannsókninni og tengingarmöguleika þeirra. Sjálf viðskeytin eru tekin frá Eiríki Rögnvaldssyni (1987) en tengingarmöguleikar þeirra voru kortlagðir með hjálp frá yfirlitum í Þorsteini G. Indriðasyni (2016a). Erlend viðskeyti (*-isti*, *-ismi*, *-ía*) voru ekki tekin með í rannsóknina þar eð þau virðast ekki tengjast innlendum viðskeytum án þess að ending komi á milli, sbr. *sadist-alegur*. Sömuleiðis voru ekki tekin með viðskeyti þar sem grunnorðið var frekar illgreinanlegt, sbr. *-al í gamall*.¹³ Eftir stóðu 35 viðskeyti sem verða prófuð í ýmsum röðum hér á eftir.

¹³ Hér verður ekki skilið á milli viðskeyta sem eru „innflutt“ á einhverju stigi mál-sögunnar og svo viðskeyta sem hafa verið hluti af málinu frá upphafi (sjá t.d. Þorstein G. Indriðason 2005 um sögulega virkni nokkurra af þessum viðskeytum). Viðskeytin í *Töflu 1* eru flest ef ekki öll vel aðlöguð íslensku máli og því ekki ástæða til þess í rannsókn af þessu tagi að greina á milli nýrri og eldri viðskeyta.

<i>Viðskeyti</i>	<i>Tengist (orðflokkur)</i>	<i>Myndar (orðflokkur)</i>	<i>Dæmi</i>
-ald	N, (S)	N	hafald, hrúgald (rekald)
-an	S	N	skipan, angan
-andi	S	N	stjórnandi, leigjandi, þiggjandi
-ari	S, (N)	N	kennari, (kjallari)
-átta	N, (S)	N	vinátta, kunnátta
-dómur	N, L, S	N	guðdómur, þrældómur, heiðindómur, lærdómur
-erni	N	N	ætterni, móðerni, salerni, þjóðerni
-háttur	N	N	hugsunarháttur, orðhengils- háttur
-heit	L	N	merkilegheit, fínheit, fljótheit
-il (no.)	S, (N)	N	hemill, (fíkill)
-indi	L, (N)	N	leiðindi, (réttindi)
-ing (kvk.)	S	N	breyting, þekking
-ingi	N, L	N	bandingi, svertingi
-ingur	S, N	N	þrýstingur, spekingur
-látur	L, (N)	L	blíðlátur, hreinlátur, (dramblátur)
-legur	N, L	L	strákslegur, hraustlegur
-leiki	L, N	N	veikleiki, skyldleiki, styrkleiki
-leikur	L, (N)	N	fróðleikur, sannleikur, (hægðarleikur)
-lingur	L, N	N	unglingur, strákingur
-naður	V, N	N	skilnaður, vefnaður, verknaður, þjófnaður
-neskur	N	L	rússneskur, latneskur, jarðneskur
-ni	S, L, (N)	N	breytni, hlutlægni, (tækni)
-ó	N, L, S	N	strætó, huggó, tyggjó
-óttur	N	L	holóttur, götóttur
-rænn	N, (L)	L	ljóðrænn, lífrænn, (dulrænn, vitrænn)
-samur	N, (L)	L	hamingjusamur, hjálpsamur

<i>Viðskeyti</i>	<i>Tengist (orðflokkur)</i>	<i>Myndar (orðflokkur)</i>	<i>Dæmi</i>
-semi ¹⁴	N, (L)	N	gamanssemi, tillitssemi
-sk	N	L	klaufskur
-ska	S, L	N	gleymska, illska
-skapur	N	N	drengskapur, fjandskapur, gleðskapur
-sl	S	N	meiðsl, tengsl
-ugur	N, (V)	L	auðugur, náðugur, (kunnugur)
-ull (lo.)	S	L	skröfull, spurull
-un	S	N	hækkun, þróun
-ungur	N, T, (L)	N	geitungur, piltungur þriðjungur, (öldungur)

Tafla 1: Yfirlit yfir bæði nafnorðs- og lýsingarorðsviðskeyti í rannsókninni – hverju þau tengjast og hvers konar orð þau búa til.

Í *Töflu 1* er að finna yfirlit yfir 35 viðskeyti, bæði nafnorðs- og lýsingarorðsviðskeyti, sýnt hverju þau tengjast og orð af hvaða orðflokki þau mynda. Viðskeytunum er raðað í stafrófsröð og sýnd eru dæmi um orð sem þau mynda, þ.e. nafnorð (N), lýsingarorð (L), sögn (S) og töluorð (T). Í dálkinum „Tengist (orðflokkur)“ eru orðflokkarnir stundum innan sviga. Það merkir að möguleikarnir eru sýndir í töflunni en þeir eru ekki notaðir í sjálfri rannsókninni. Þannig tengist t.d. *-ari* aðallega grunnorðum sem eru sagnir (S) en í fáum tilfellum grunnorðum sem eru nafnorð (N). Því var sjónum aðallega beint að orðmyndunum þar sem grunnorðið er sögn.

4.2.2 Aðferð við dæmasöfnun

Út frá yfirlitinu í *Töflu 1* voru fundnar viðskeytaraðir sem eru leyfi-
legar formlega og geta því verið til í íslensku. Þannig var t.d. álitlegt
að leita að dæmum með röðinni *-andlegur* því *-andi* myndar nafnorð
af sögnum og *-legur* getur tengst nafnorðum. Eins var leitað að

¹⁴ Ritrýnir spyr hvornig fara eigi með *-i* í *-semi* (af *-samur*), þ.e. hvort hér sé ekki á ferðinni viðskeytaröð (*-sem-i*)? Hér var mörkuð sú stefna að hafa með viðskeyti sem ætlað var að væru tiltölulega skýrt aðgreind í huga málnotandans og þess vegna var ekki litið á *-i* sem þannig viðskeyti heldur hluta sjálfs viðskeytisins. Á sama hátt er litið á *-leg* og *-lega* sem tvö viðskeyti þar sem *-a* er ekki talið samtímalega virkt viðskeyti (sbr. t.d. *víður* – *víða* (gamalt) en *hljóður* – **hljóða*) og því ekki um viðskeytaröð að ræða þar (sjá t.d. Guðrúnu Kvaran 2006:142).

dæmum með viðskeytaröðinni *-unháttur* því *-un* myndar nafnorð af sögn og viðskeytið *-háttur* tengist nafnorðum. Sams konar formleg skilyrði voru fyrir hendi í viðskeytum sem mynduðu lýsingarorð. Þannig var leitað að dæmum um viðskeytaröðina *-legheit* því *-legur* myndar lýsingarorð og *-heit* tengist lýsingarorðum. Stillt var upp líklegum viðskeytaröðum eins og sjá má í töflunum í 4.3 og 4.4 hér á eftir og þessu næst leitað að dæmum með þessum röðum fyrst og fremst í ÍOS en einnig í BÍN. Hér var viðskeytaröðinni ekki snúið við í leit að mögulegum röðum en aðeins leitað að röðum sem gengu upp formlega því formleg skilyrði eru sjaldnast fyrir hendi þegar röðinni er snúið við á þann hátt (sbr. umfjöllunina í 3.4).

ÍOS er gagnagrunnur geymdur við Háskólann í Leipzig þar sem safnað er saman textum af netinu, m.a. af bloggsíðum og heimasíðum. Gagnagrunnurinn geymir efni frá fjölmörgum tungumálum, þ. á m. íslensku (sjá umfjöllun um gagnagrunninn hjá Erlu Hallsteinsdóttur 2007). Í gagnagrunninum er hægt að leita eftir framstöðu- og bakstöðuklössum með því að nota **strengur* og hægt er að sjá í hvaða samhengi viðskeyttu orðin koma fyrir. Þannig var t.d. leitað að orðum með viðskeytaröðinni *-ingdómur* með strengnum **ingdómur* og sömuleiðis *-ilsemi* með **ilsemi*. Þar sem ekki fundust dæmi um viðkomandi raðir var einnig leitað í BÍN og það var einnig gert til þess að finna fleiri dæmi um viðkomandi viðskeytaröð. Í BÍN var hægt að leita að röðunum með sömu aðferð og í ÍOS, þ.e. með **strengur*. Þá kom í ljós að stundum fundust raðir í BÍN sem ekki komu fram við leit í ÍOS. Það var þó ekki algengt. Þannig má segja að með því að nota bæði gagnasöfnin hafi fengist fyllri mynd af mögulegum viðskeytaröðum en ef einungis hefði verið stuðst við ÍOS.

4.2.3 Dæmi um leit í ÍOS og BÍN

Eins og áður hefur komið fram voru tengingarmöguleikar tuttugu og sex nafnorðsviðskeyta prófaðir við tuttugu og tvö viðskeyti sem tengjast nafnorðum og því voru mögulegar viðskeytaraðir 26 x 22 eða 572. Af þessum 572 mögulegu röðum voru 17 raðir með sams konar viðskeytum, þ.e. *-aldald*, *-áttátta* og t.d. *-dómdómur*. Ólíklegt var að raunveruleg dæmi fyndust um slíkar raðir og því voru raðirnar ekki taldar með. Eftir stóðu því 555 mögulegar viðskeytaraðir.

Á sama hátt voru tengingarmöguleikar níu lýsingarorðsviðskeyta prófaðir við tólf viðskeyti sem tengjast lýsingarorðum og því voru mögulegar viðskeytaraðir 9 x 12 eða 108. Af þessum röðum voru tvær

raðir með sams konar viðskeytum, þ.e. *-látlátur* og *-leglegur*.¹⁵ Þær voru ekki taldar með af sömu ástæðum og nefndar voru í sambandi við nafnorðsviðskeytin þannig að eftir stóðu 106 mögulegar raðir.

Sem dæmi um raðir sem leitað var að er hægt að taka alla tengingarmöguleika við viðskeytið *-il*. Viðskeytið myndar nafnorð og í (6) eru sýndar mögulegar raðir með þessu viðskeyti í fyrsta sæti, þ.e. tengingarmöguleikar við öll viðskeyti í rannsókninni sem geta tengst nafnorðum, eða tuttugu og tvær mögulegar raðir:

- (6) -ilald, -ilátta, -ildómur, -ilerni, -ilháttur, -ilingur, -ilingi, -illegur, -illeiki, -illingur, -ilnaður, -ilneskur, -ilni, -iló, -ilóttur, -ilrænn, -ilsamur, -ilsemi, -ilska, -ilskapur, -ilugur, -ilungur

Leitað var að þessum röðum í ÍOS og BÍN og niðurstöður skráðar í þar til gerða töflu. Í köflum 4.3 og 4.4 verður nánar greint frá því hvaða viðskeytaraðir fundust í gagnasöfnunum. Jafnframt var leitað að dæmum um klofna viðskeytingu, þ.e. þar sem viðskeytaröðin er brotin upp af eignarfallsendingum. Nánar verður greint frá niðurstöðum þeirrar leitar í 5.4.

4.3 Viðskeyti sem mynda nafnorð og viðskeyti sem tengjast nafnorðum

4.3.1 Niðurstöður leitar

Í þessum undirkafla eru sýndar niðurstöður leitar að viðskeytapörum þar sem nafnorðsviðskeytið (N1) er parað við viðskeyti sem geta tengst nafnorðum (N2). Í (7) eru þessi viðskeyti talin upp, þ.e. bæði nafnorðsviðskeytin (7a) og viðskeyti sem geta tengst nafnorðum (7b):

- (7) a. Nafnorðsviðskeyti: -ald, -an, -andi, -ari, -átta, -dómur, -erni, -háttur, -heit, -il, -indi, ing, -ingi, -ingur, -leiki, -leikur, -lingur, -naður, -ni, -ó, -semi, -ska, -skapur, -sl, -un, -ungur
- b. Tengjast nafnorðum: -ald, -átta, -dómur, -erni, -háttur, -ingur, -ingi, -legur, -leiki, -lingur, -naður, -neskur, -ni, -ó, -óttur, -rænn, -samur, -semi, -ska, -skapur, -ugur, -ungur

¹⁵ Hér nefnir ritrýnir að samtals séu 74 dæmi um *-legleg* í *Risamálheildinni*. Við nánari athugun reyndust þetta vera villur af einhverju tagi, sbr. *stórfenglegleg* og *ómannúðlegleg*.

Feitletraðar viðskeytaraðir í töflunum eru staðfestar raðir, fundnar í gagnasöfnunum; raunveruleg dæmi sem kynnt verða til sögu í köflunum hér á eftir. Rýmisins vegna verða niðurstöður athugunarinnar kynntar í þremur töflum. Í *Töflu 2* eru nafnorðsviðskeyti þöruð saman við viðskeytin *-ald*, *-átta*, *-dómur*, *-erni*, *-háttur*, *-ingur* og *-ingi* og fundnar raðir og vafaraðir (með spurningarmerki) eru feitletraðar. Fjallað verður sérstaklega um vafadæmi í 4.3.2.

N1/N2	<i>ald</i>	<i>átta</i>	<i>dómur</i>	<i>erni</i>	<i>háttur</i>	<i>ingur</i>	<i>ingi</i>
<i>ald</i>	*****	aldátta	alddómur	alderni	aldháttur	aldingur	aldingi
<i>an</i>	anald	anáttá	andómur	anerni	anháttur	aningur	aningi
<i>andi</i>	andald	andátta	anddómur	anderni	andháttur	andingur	andingi
<i>ari</i>	arald	aráttá	ardómur	arerni	arháttur	aringur	aringi
<i>átta</i>	áttald	*****	áttdómur	átterni	átháttur	áttingur	áttingi
<i>dómur</i>	dómald	dómátta	*****	dómerni	dómháttur	dómingur	dómingi
<i>erni</i>	ernald	ernátta	ernidómur	*****	erniháttur	erningur	erningi
<i>háttur</i>	háttald	háttátta	háttdómur	háttarni	*****	hátttingur	hátttingi
<i>heit</i>	heitald	heitátta	heidómur	heiterni	heitháttur	heitingur	heitingi
<i>il</i>	ilald	ilátta	ildómur	ilerni	ilháttur	ilingur	ilingi
<i>indi</i>	indald	indátta	inddómur	inderni	indháttur	indingur	indingi
<i>ing¹⁶</i>	ingald	ingátta	ingdómur	ingerni	ingháttur	ingingur	ingingi
<i>ingi</i>	ingald	ingátta	ingdómur	ingerni	ingháttur	ingingur	*****
<i>ingur</i>	ingald	ingátta	ingdómur	ingerni	ingháttur	*****	ingingi
<i>leikur</i>	leikald	leikátta	leikdómur	leikerni	leikháttur	leikingur	leikingi
<i>leiki</i>	leikald	leikátta	leikdómur	leikerni	leikháttur	leikingur	leikingi
<i>lingur</i>	lingald	lingátta	lingdómur	lingerni	lingháttur	lingingur	lingingi
<i>naður</i>	naðald	naðátta	naðdómur	naðerni	naðháttur	naðingur	naðingi
<i>ni</i>	niald	niátta	nidómur?	nierni	niháttur	ningur	ningi
<i>ó</i>	óald	óátta	ódómur	óerni	óháttur	óingur	óingi
<i>semi</i>	semald	semátta	semidómur	semerni	semiháttur	semingur	semingi
<i>ska</i>	skald	skátta	skdómur	skerni	skháttur	skingur	skingi
<i>skapur</i>	skapald	skapátta	skapdómur	skaperni	skapháttur	skapingur	skapingi
<i>sla</i>	slald	slátta	sldómur	slerni	slháttur	slingur	slingi
<i>un</i>	unald	unátta	undómur	unerni	unháttur	uningur	uningi
<i>ungur</i>	ungald	ungátta	ungdómur	ungerni	ungháttur	ungingur	ungingi

Tafla 2: Þörun nafnorðsviðskeyta við *-ald*, *-átta*, *-dómur*, *-erni*, *-háttur*, *-ingur* og *-ingi*.

¹⁶ Þegar viðskeytin *-ing*, *-ingi* og *-ingur* eru hluti af viðskeytaröðum hafa þau sama útlit. Þau eru hins vegar öll höfð með hér því í flestum tilfellum er hægt að komast að því hvaða viðskeyti á í hlut hverju sinni. Þannig er *-ingur* í *gyðingdómur* en *-ingi* í *höfðinglegur* í *Töflu 4*.

Í þessu safni fundust eftirfarandi dæmi um viðskeytapör við leit í ÍOS og BÍN, sbr. (8):¹⁷

- (8) a. -ildómur: ræfildómur
 b. -ingdómur: gyðingdómur
 c. -nidómur: greinidómur?
 d. -ungdómur: konungdómur

Hins vegar fundust mörg dæmi þar sem tvö viðskeyti eru fleyguð af eignarfallsendingu. Fyrra viðskeytið getur verið af fjölbreyttum toga en seinna viðskeytið tengist ákveðnum flokki viðskeyta (sjá nánar í 5.4).

Í Töflu 3 eru nafnorðsviðskeytin pöruð saman við *-legur*, *-leiki*, *-lingur*, *-naður*, *-neskur*, *-ni* og *-ó*:

N1/N2	<i>legur</i>	<i>leiki</i>	<i>lingur</i>	<i>naður</i>	<i>neskur</i>	<i>ni</i>	<i>ó</i>
<i>ald</i>	aldlegur	aldleiki	aldlingur	aldnaður	aldneskur	aldni	aldó
<i>an</i>	anlegur	anleiki	anlingur	annaður	anneskur	anni	anó
<i>andi</i>	andlegur	andleiki	andlingur	andnaður	andneskur	andni	andó
<i>ari</i>	arlegur	arleiki	arlingur	arnaður	arneskur	arni	aró
<i>átta</i>	áttlegur	áttleiki	áttlingur	áttnaður	áttneskur	áttni	áttó
<i>dómur</i>	dómlegur	dómleiki	dómlingur	dómnaður	dómneskur	dómni	dómó
<i>erni</i>	ernlegur	ernleiki	ernlingur	ernnaður	ernneskur	ernni	ernó
<i>háttur</i>	háttlegur	háttleiki	háttlingur	háttnaður	háttneskur	háttni	háttó
<i>heit</i>	heitlegur	heitleiki	heitlingur	heitnaður	heitleskur	heitni	heitó
<i>il</i>	illegur	illeiki	illingur	ilnaður	ilneskur	ilni	iló
<i>indi</i>	indlegur?	indleiki	indlingur	indnaður	indneskur	indni	indó
<i>ing</i>	inglegur	ingleiki	inglingur	ingnaður	ingneskur	ingni	ingó
<i>ingi</i>	inglegur	ingleiki	inglingur	ingnaður	ingneskur	ingni	ingó
<i>ingur</i>	inglegur	ingleiki	inglingur	ingnaður	ingneskur	ingni	ingó
<i>leiki</i>	leiklegur	*****	leiklingur	leiknaður	leikneskur	leikni	leikó
<i>leikur</i>	leiklegur	leikleiki	leiklingur	leiknaður	leikneskur	leikni	leikó
<i>lingur</i>	linglegur	lingleiki	*****	lingnaður	lingneskur	lingni	lingó
<i>naður</i>	naðlegur	naðleiki	naðlingur	*****	naðneskur	naðni	naðó
<i>ni</i>	nilegur	nileiki	nilingur	ninaður	nineskur	*****	nió
<i>ó</i>	ólegur?	óleiki	ólingur	ónaður	óneskur	óni	*****
<i>semi</i>	semilegur	semileiki	semilingur	seminaður	semineskur	semini	semó
<i>ska</i>	sklegur	skleiki	sklingur	sknaður	skneskur	skni	skó
<i>skapur</i>	skaplegur	skapleiki	skaplingur	skapnaður	skapneskur	skapni	skapó
<i>sl</i>	sllegur	slleiki	sllingur	slnaður	slneskur	slni	sló

¹⁷ Þau dæmi sem merkt eru með spurningarkerki verða rædd sérstaklega hér á eftir.

N1/N2	<i>legur</i>	<i>leiki</i>	<i>lingur</i>	<i>naður</i>	<i>neskur</i>	<i>ni</i>	<i>ó</i>
<i>un</i>	unlegur	unleiki	unlingur	unnaður	unneskur	unni	unó
<i>ungur</i>	unglegur	ungleiki	unglingur	ungnaður	ungneskur	ungni	ungó

Tafla 3: Þörun nafnorðsviðskeyta við *-legur*, *-leiki*, *-lingur*-, *-naður*, *-neskur*, *-ni* og *-ó*.

Í gagnagrunnunum fundust dæmi um eftirfarandi viðskeytapör:

- (9) a. *-anlegur*: stillanlegur, skiljanlegur, opnanlegur, nægjanlegur
 b. *-anleiki*: seljanleiki, veiðanleiki, sveigjanleiki, mælanleiki
 c. *-andlegur*: búandlegur
 d. *-dómlegur*: barndómlegur, spádómlegur, guðdómlegur
 e. *-indlegur*: eigindlegur?, meginindlegur?
 f. *-inglegur*: höfðinglegur, gyðinglegur, níðinglegur, heiðinglegur
 g. *-nilegur*: forvitnilegur, tæknilegur
 h. *-ólegur*: ódólegur?
 i. *-skaplegur*: óskaplegur?
 j. *-unglegur*: konunglegur
 k. *-ung(i)legur*: náunglegur
 l. *-ungleiki*: konungleiki

Í Töflu 4 eru svo nafnorðsviðskeytin þöruð saman við *-óttur*, *-rænn*, *-samur*, *-semi*, *-ska*, *-skapur*, *-ugur* og *-ungur*:

N1/N2	óttur	rænn	samur	semi	ska	skapur	ugur	ungur
<i>ald</i>	aldóttur	aldrænn	aldsamur	aldsemi	aldska	aldskapur	aldtugur	aldtungur
<i>an</i>	anóttur	anrænn	ansamur	ansemi	anska	anskapur	anugur	anungur
<i>andi</i>	andóttur	andrænn	andsamur	andsemi	andska	andskapur	andtugur	andtungur
<i>ari</i>	aróttur	arrænn	arsamur	arsemi	arska	arskapur	arugur	arungur
<i>átta</i>	átóttur	áttrænn	áttsamur	áttssemi	áttska	áttskapur	átttugur	átttungur
<i>dómur</i>	dómóttur	dómrænn	dómsamur	dómsemi	dómska	dómskapur	dómugur	dómtungur
<i>erni</i>	ernóttur	ernrænn	ernsamur	ernsemi	ernska	ernskapur	ernugur	erntungur
<i>háttur</i>	háttóttur	háttænn	háttsamur	háttsemi	háttska	háttskapur	hátttugur	hátttungur
<i>heit</i>	heitóttur	heitænn	heitsamur	heitsesemi	heitska	heitskapur	heitugur	heitungur
<i>il</i>	ilóttur	ilrænn	ilsamur	ilsemi	ilska	ilskapur	ilugur	ilungur
<i>indi</i>	indóttur	indrænn	indsamur	indsemi	indska	indskapur	indugur	indtungur
<i>ing</i>	ingóttur	ingrænn	ingsamur	ingsemi	ingska	ingskapur	ingugur	ingtungur
<i>ingi</i>	ingóttur	ingrænn	ingsamur	ingsemi	ingska	ingskapur	ingugur	ingtungur
<i>ingur</i>	ingóttur	ingrænn	ingsamur	ingsemi	ingska	ingskapur	ingugur	ingtungur
<i>leiki</i>	leikóttur	leikrænn	leiksamur	leiksemi	leikska	leikskapur	leikugur	leiktungur
<i>leikur</i>	leikóttur	leikrænn	leiksamur	leiksemi	leikska	leikskapur	leikugur	leiktungur
<i>ling</i>	lingóttur	lingrænn	lingsamur	lingsemi	lingska	lingskapur	lingugur	lingtungur
<i>nað</i>	naðóttur	naðrænn	naðsamur	naðsemi	naðska	naðskapur	naðtugur	naðtungur
<i>ni</i>	nióttur	nirænn	nisamur	nisesemi	niska	niskapur	niugur	niungur
<i>ó</i>	óóttur	órænn	ósamur	ósemi	óska	óskapur	óugur	ótungur
<i>semi</i>	semóttur	semrænn	semsamur	****	semska	semskapur	semugur	semtungur
<i>ska</i>	skóttur	skrænn	sksamur	sksemi	****	skskapur	skugur	skungur
<i>skap</i>	skapóttur	skaprænn	skapsamur	skapsemi	skapska	****	skapugur	skaptungur
<i>sl</i>	slóttur	slrænn	slsamur	slsemi	slska	slskapur	slugur	slungur
<i>un</i>	unóttur	unrænn	unsamur	unsemi	unska	unskapur	unugur	unungur
<i>ungur</i>	ungóttur	ungrænn	ungsamur	ungsemi	ungska	ungskapur	ungugur	****

Tafla 4: Þörun nafnorðsviðskeyta við *-óttur*, *-rænn*, *-samur*, *-semi*, *-ska*, *-skapur*, *-ugur* og *-ungur*.

Í þessu safni fundust dæmi um eftirfarandi viðskeytapör:

- (10) a. -ilsamur: erilsamur
 b. -ansemi: eljansemi?
 c. -anska: babýlanska?, tíbetanska?, gregoríanska?
 d. -arska: búlgarska, tatarska
 e. -ilsemi: iðilsemi
 f. -niskapur: hræsniskapur
 g. -slóttur: hnýslóttur
 h. -nisemi: gegnisemi?, greinisemi?
 i. -nisamur: beinisamur?, hefnisamur?
 j. -unsemi: eljunsemi?
 k. -ungskapur: skörungskapur?

4.3.2 Umfjöllun um vafadæmi

Spurningarmerki hafa verið sett við eftirfarandi dæmi í 4.3.1 þar sem vafi leikur á að um sé að ræða raunverulegar viðskeytaraðir: *greinidómur*, *eigindlegur*, *meginndlegur*, *ódólegur*, *óskaplegur*, *babýlanska*, *tíbetanska*, *gregoríanska*, *gegnisemi*, *greinisemi*, *beinisamur*, *hefnisamur*, *eljansemiljunsemi* og *skörungskapur*, samtals fimmtán orðmyndanir en átta viðskeytapör, *-nidómur*, *-indlegur*, *-ólegur*, *-skaplegur*, *-anska*, *-nisemi*, *-unsemi/-ansemi* og *-ungskapur*. Af þessum fimmtán orðmyndunum eru fimm orðmyndanir þar sem *-ni* er mögulega fyrri viðskeyti. Færa má rök fyrir því að ekkert þeirra sé dæmi um viðskeytið *-ni* og að þau séu þá ekki hluti af viðskeytaröð. Í *greinidómur* og *greinisemi* er um að ræða so. *greina* þar sem *-n-* er hluti sagnrótarinnar og ekki viðskeyti þar sem *-i-* er tengihljóð. Sama má segja um *gegnisemi*, *beinisamur* og *hefnisamur* þar sem að baki eru sagnirnar *gegna*, *beina* og *hefna*. Málfræðileg greining þessara orða er því *grein-i-dómur*, *grein-i-semi*, *gegn-i-semi*, *bein-i-samur* og *hefn-i-samur* með tengihljóði. Í viðskeytta orðinu *óskaplegur* er um að ræða forskeytið *ó-* og rótina *skap* og því er ekki um viðskeytaröð að ræða. Í *ódólegur* er mögulega um að ræða viðskeytaröðina *-ó-legur* (*ód-ó*) og að *-ó* sé hér styttingarviðskeyti með margvíslegt hlutverk (sjá t.d. Jansson 2015). Það er hins vegar ekki augljóst hvað verið er að stytta hér með viðskeytinu og því er þessu dæmi sleppt. Í *babýlanska*, *tíbetanska* og *grígoríanska* er spurningin sú hvort um sé að ræða röðina *-anska*. Ef orðmyndunin *babýlanska* er skoðuð nánar þá er grunnorðið *Babýlon* sem verður svo *babýlan-ska*.

Því er vart hægt að halda því fram að *-an* sé þarna viðskeyti, einungis afbrigði af *-on*. Í dæmunum *tíbetanska* og *gregoríanska* er líklega um að ræða innfluttan lið, *-an*, úr ensku, sbr. *tíbetan* og *gregorian* (sjá umræðu hjá Veturliða G. Óskarssyni 2007:88-89). Þessi dæmi hafa því trauðla í sér viðskeytaraðir. Vafadæmin *megindlegur* og *eigindlegur* hafa bygginguna *ind-legur*. Óljóst er hvort einhver tengsl eru milli *-ind* og *-indi* sem er viðskeyti í rannsókninni og því verður þessi viðskeytaröð ekki tekin með. Raðirnar *-ansemi* og *-unsemi* eru teknar hér saman því *-an* og *-un* eru skyld viðskeyti með svipað hlutverk og þau koma fyrir með sama grunnorði hér með sömu merkingu. Viðskeytið *-un* tengist venjulega sögn af 4. flokki veikra sagna (*-aði-sagnir*) og *-an* getur það líka þó það geti einnig tengst sögnum af öðrum flokkum. Hér er því líklegt að grunnorðið sé sögnin *elja* og að þetta séu því raunverulegar raðir. Síðasta dæmið er *skörungsskapur* og það er líklega dæmi um viðskeytaröð. Hér vantar vissulega eignarfallsendinguna *-s* á milli *-ung* og *-skapur*, þ.e. *skörungsskapur*, en dæmið án eignarfallsendingar finnst í BÍN og því er röðin tekin upp í rannsóknina. Niðurstaðan af þessu er þá sú að af átta vafasömum viðskeytaröðum þá geta aðeins tvær talist raunverulegar, þ.e. *-ansemi/-unsemi* og *-ungskapur*.

4.3.3 Staðfestar viðskeytaraðir með nafnorðsviðskeyti í fyrsta sæti

Í þessum flokki með viðskeytum sem tengjast nafnorðum voru mögulegar raðir 555 en raunverulegar eða staðfestar viðskeytaraðir eru 19 þegar búið er að vinsa úr vafadæmi. Í dæmum (11)–(18) eru sýndar staðfestar viðskeytaraðir og þær eru flokkaðar eftir fyrra viðskeytinu:

- (11) *-il*
- ildómur*: ræfildómur
 - ilsamur*: erilsamur
 - ilsemi*: iðilsemi
- (12) *-ing*
- ing(ur)dómur*: gyðingdómur
 - ing(ur)legur*: gyðinglegur, níðinglegur
 - ing(i)legur*: höfðinglegur, heiðinglegur
- (13) *-ni*
- nilegur*: forvitnilegur, tæknilegur

- b. -niskapur: hræsniskapur
- (14) -ung
 - a. -ungdómur: konungdómur
 - b. -unglegur: konunglegur
 - c. -ungleiki: konungleiki
 - d. -ung(i)legur: náunglegur
 - e. -ungskapur: skörungskapur
- (15) -and:
 - andlegur: búandlegur
- (16) -an (-un)
 - a. -anlegur: stillanlegur, opnanlegur, nægjanlegur
 - b. -anleiki: seljanleiki, veiðanleiki, sveigjanleiki
 - c. -an(-un)semi: eljanssemi, eljunsemi
- (17) -dóm: -dómlegur: barndómlegur, spádómlegur, guðdómlegur
- (18) -sl: -slóttur: hýslóttur

Tengingarhlutfallið (eða hlutfall staðfesta raða af heildarfjölda mögulegra raða) er því 19/555 eða 3,4%. Því er hægt að segja fljótt á litið að formlega séð séu margir ónýttir möguleikar til orðmyndunar þegar í hlut eiga orð með viðskeytapörum þar sem fyrra viðskeytið er nafnorðsviðskeyti og verður nánar vikið að þessu í 5. kafla.

4.4 Viðskeyti sem mynda lýsingarorð og viðskeyti sem tengjast lýsingarorðum

4.4.1 Niðurstöður leitar

Í þessum undirkafla eru sýndar niðurstöður leitar að viðskeytapörum þar lýsingarorðsviðskeytið (L1) er parað við viðskeyti sem geta tengst lýsingarorðum (L2). Í (19) eru þessi viðskeyti talin upp, þ.e. bæði lýsingarorðsviðskeytin (19a) og viðskeyti sem geta tengst lýsingarorðum (19b):

- (19) a. Lýsingarorðsviðskeyti: -látur, -legur, -neskur, -óttur, -rænn, -samur, -sk, -ugur, -ull

- b. Tengjast lýsingarorðum: -heit, -indi, -ingi, -látur, -legur, -leiki, -leikur, -lingur, -ni, -ó, -ska, -ungur

Niðurstöður þörunar með lýsingarorðsviðskeytum við viðskeyti sem tengjast lýsingarorðum eru sýndar í tveimur töflum. *Tafla 5* sýnir þar-anir lýsingarorðsviðskeytanna í (19a) við *-heit, -indi, -ingi, -látur, -legur* og *-leiki*, eins og áður eru fundin og raunveruleg dæmi feitletruð í *Töflu 5* en einnig vafadæmi:

L1/L2	<i>heit</i>	<i>indi</i>	<i>ingi</i>	<i>látur</i>	<i>legur</i>	<i>leiki</i>
<i>látur</i>	látheit	látindi	látingi	***	látlegur	látleiki
<i>legur</i>	legheit ¹⁸	legindi	legingi	leglátur	***	legleiki
<i>neskur</i>	neskheit	neskindi	neskingi	nesklátur	nesklegur	neskleiki
<i>óttur</i>	óttheit	óttindi	óttingi	óttlátur	óttlegur	óttleiki
<i>rænn</i>	rænheit	rænindi	ræningi	rænlátur	rænlegur	rænleiki
<i>samur</i>	samheit	samindi	samingi	samlátur	samlegur	samleiki
<i>sk</i>	skheit?	skindi	skingi	sklátur	sklegur?	skleiki
<i>ugur</i>	ugheit	ugindi	ugingi	uglátur?	uglegur	ugleiki
<i>ull</i>	ulheit	ulindi	ulingi	ullátur	ullegur ¹⁹	ulleiki

Tafla 5: Þörun lýsingarorðsviðskeyta við *-heit, -indi, -ingi, -látur, -legur* og *-leiki*.

Af 52 mögulegum röðum í töflu 5 fundust fjórtán staðfestar viðskeyta-raðir við leit í ÍOS og BÍN sbr. (20, vafadæmi merkt með spurningarmerki eins og áður):

- (20) a. látlegur: góðlátlegur, hugarlátlegur
 b. legheit: rólegheit, skemmtilegheit, huggulegheit, frumlegheit, þægilegheit, merkilegheit
 c. legleiki: óendanlegleiki, eðlilegheit, fullkomlegleiki, hryllilegheit
 d. samlegur: vinsamlegur, skynsamlegur, heilsusamlegur, glæpsamlegur, lofsamlegur
 e. samleiki: tignarsamleiki, undursamleiki, ununarsamleiki
 f. skheit: lúmskheit?
 g. skingi: heimskingi
 h. sklegur: bernsklegur?

¹⁸ Viðskeytaparið *-legheit* getur svo tengst við lýsingarorð með *-ugur* og myndað þriggja viðskeyta runu, sbr. *sniðuglegheit* og *mynduglegheit*.

¹⁹ Hér má nefna að þriggja viðskeyta sambandið *hverfullegleiki*, kemur fyrir í *Bjarma*, II. árg. frá 1908, bls. 123.

- i. ugheit: hortugheit, sniðugheit, grínaktugheit, harðsvírugheit, slóttugheit
- j. uglátur: göfuglátur?
- k. uglegur: kunnuglegur, mynduglegur, sköruglegur, náðuglegur
- l. ugleiki: myndugleiki, hentugleiki, skyldugleiki, stöðugleiki, hróðugleiki
- m. ullegur: heimullegur, hverfullegur
- n. ulleiki: hverfulleiki, óbrigðulleiki, óskeikulleiki

Tafla 6 sýnir paranir lýsingarorðsviðskeytanna í (19a) við *-leikur*, *-lingur*, *-ni*, *-ó*, *-ska* og *-ungur*:

L1/L2	<i>leikur</i>	<i>lingur</i>	<i>ni</i>	<i>ó</i>	<i>ska</i>	<i>ungur</i>
<i>látur</i>	látleikur	látlingur	látni	látó	látska	látungur?
<i>legur</i>	legleikur	leglingur	legni	legó	legska	legungur
<i>neskur</i>	neskleikur	nesklingur	neskni	neskó	neskska	neskungur
<i>óttur</i>	óttleikur	óttlingur	óttni	óttó	óttska	óttungur
<i>rænn</i>	rænleikur	rænlingur	rænni	rænó	rænska	rænungur
<i>samur</i>	samleikur	samlingur	samni	samó	samska	samungur
<i>sk</i>	skleikur	sklingur	skni?	sklátur	skska	skungur
<i>ugur</i>	ugleikur	uglingur	ugni	ugó	ugska	ugungur
<i>ull</i>	ulleikur	ullingur	ulni	uló	ulska	ulungur

Tafla 6: Þörun lýsingarorðsviðskeyta við *-leikur*, *-lingur*, *-ni*, *-ó*, *-ska* og *-ungur*.

Af mögulegum 54 röðum í *Töflu 6* fundust átta líklegar raðir við leit í ÍOS og BÍN:

- (21) a. látungur: oflátungur?
- b. legleikur: kvenlegleikur, veglegleikur, ýmislegleikur, þjóðlegleikur, hæfilegleikur
- c. neskleikur: himneskleikur
- d. samleikur: syndsamleikur
- e. skni: kotroskni?
- f. ugleikur: hentugleikur, skyldugleikur, snúðugleikur
- g. ulleikur: reikulleikur, skeikulleikur, ötulleikur

4.4.2 Umfjöllun um vafadæmi

Spurningarmerki hafa verið sett við eftirfarandi fimm dæmi og þá

jafnframt fimm viðskeytaraðir þar sem vafi leikur á að um sé að ræða raunverulegar viðskeytaraðir, sbr.: *lúmskheit*, *bernsklegur*, *göfuglátur*, *oflátungur* og *kotroskni*. Viðskeytta orðið *lúmskheit* er ekki dæmi um viðskeytaröð því *-sk* er hluti af grunnorðinu í þessu tilfalli. Öðru máli gegnir um *bernsklegur* því færa má rök fyrir því að orðmyndunin sé eftirfarandi: *barn-sk* > *bernsk* + *legur* > *bernsklegur*. Um *kotroskni* gegnir sama máli og *lúmskheit*. Ekki er hægt að benda á grunnorðið sem *-ni* tengist, lýsingarorðið *roskinn* er ekki leitt af neinu öðru, a.m.k. ekki í nútímamáli og því ekki hægt að segja að *-sk* sé viðskeyti þarna. Hið sama má segja um *göfuglátur*, þar er ekki ljóst hvað *göf-* er í þessu tilviki. Að síðustu er svo orðmyndunin *oflátungur*. Þar er hægt að færa rök fyrir því að *-lát-ungur* sé raunveruleg viðskeytaröð, ef við tökum mið af orðinu *oflátur* og t.d. *oflæti*. Af þessum fimm dæmum eru því tvö sem hafa í sér viðskeytaröð.

4.4.3 Viðskeytaraðir með lýsingarorðsviðskeyti í fyrsta sæti

Í þessum flokki með lýsingarorðsviðskeytum þá voru mögulegar raðir 106 og raunverulegar raðir 17. Tengingarhlutfallið er þá 17/106 eða 16% sem er töluvert hærra hlutfall en hjá nafnorðsviðskeytunum (rúm 3%). Hér á eftir verða staðfestar raðir og dæmi um þær flokkaðar eftir fyrri viðskeytinu og sýndar í (22)–(28) eftir að búið er að vinsa úr vafadæmi:

- (22) *-látur*
- látlegur: góðlátlegur, hugarlátlegur
 - látungur: oflátungur
- (23) *-legur*
- legheit: rólegheit, skemmtilegheit, huggulegheit, frumlegheit, þægilegheit, merkilegheit
 - legleiki: óendanlegleiki, eðlilegheit, fullkomlegleiki, hryllilegheit
 - legleikur: kvenlegleikur, þjóðlegleikur
- (24) *-samur*
- samleg: vinsamlegur, skynsamlegur, heilsusamlegur, glæpsamlegur, lofsamlegur
 - samleiki: tignarsamleiki, undursamleiki, ununarsamleiki
 - samleikur: syndsamleikur

- (25) *-sk*
- skingi: heimskingi
 - sklegur: bernsklegur
- (26) *-ugur*
- ugheit: hortugheit, sniðugheit, grínaktugheit, harðsvírugheit, slóttugheit
 - uglegur: kunnuglegur, mynduglegur, sköruglegur, náðuglegur
 - ugleikur: hentugleikur, skyldugleikur, snúðugleikur
 - ugleiki: myndugleiki, hentugleiki, skyldugleiki, stöðugleiki, hróðugleiki
- (27) *-ull*
- ulleiki: hverfulleiki, óbrigðulleiki, óskeikulleiki
 - ulleikur: reikulleikur, skeikulleikur, ötulleikur
- (28) *-nesk*: -neskleikur

Eins og hjá viðskeytaröðum með nafnorðsviðskeyti í fyrsta sæti má segja að formlega séð séu margir ónýttir tengingarmöguleikar í kerfinu þegar kemur að viðskeyttum orðum með tvö viðskeyti innanborðs.

4.5 Helstu niðurstöður

Í þessum kafla hefur 661 (555 + 106) möguleg viðskeytaröð verið könnuð til þess að komast að því hversu margar af þeim koma fyrir í ÍOS og BÍN. Niðurstöðurnar leiða í ljós frekar lágt hlutfall staðfesta viðskeytapara í þessum gagnagrunnum. Ef litið er nánar á hlutfallið milli mögulegra viðskeytapara og raunverulegra með annars vegar nafnorðsviðskeytum og hins vegar lýsingarorðsviðskeytum þá kemur í ljós að í nafnorðsviðskeytum er hlutfallið 3,4% og í lýsingarorðsviðskeytum rétt rúm 16% eða töluvert hærra en hjá nafnorðsviðskeytum sem vekur nokkra athygli því möguleikarnir eru umtalsvert fleiri í nafnorðsviðskeytum. Staðfestar raðir í gagnagrunnunum þegar nafnorð og lýsingarorð eru tekin saman eru 36 (19+17), og því er heildar tengingarhlutfallið 5,5%.

Spurningin sem vaknar hér er af hverju við finnum ekki fleiri viðskeytaraðir í íslenskri orðmyndun og hvort einhver sérstök og sýnileg

ástæða sé fyrir því? Og ættu þær, ef því er að skipta, að vera mun fleiri? Í næsta kafla verður reynt að finna svör við þessum spurningum og ýmsum fleirum.

5 Hömlur á viðskeytingu í íslensku og hugsanlegar skýringar á fáum viðskeytaröðum

5.1 Inngangur

Í þessum kafla verður sérstaklega fjallað um þær hömlur á viðskeytingu sem koma fram í rannsókninni í 4. kafla og lesa má út úr ýmsum töflum sem eru birtar þar. Einnig verður greint frá niðurstöðum um klofna viðskeytingu sem virðist töluvert virk aðferð til orðmyndunar í íslensku og að lokum verður velt upp ýmsum mögulegum ástæðum þess að viðskeytaraðir í íslensku séu ekki fleiri en raun ber vitni.

5.2 Hömlur á viðskeytaröðum í íslensku

Í þessum undirkafla verða niðurstöðurnar úr 4. kafla skoðaðar og sérstaklega fjallað um viðskeyti sem geta bara tengst grunnorðum af ákveðnum orðflokki, um viðskeyti sem ekki geta tengst grunnorðum sem sjálf eru viðskeytt, um viðskeyti sem ekki geta bætt við sig öðrum viðskeytum og um erfiðleika við að breyta innbyrðis röð viðskeyta, sbr. umræðuna í 3. kafla.

5.2.1 Val á orðflokki grunnorðs verður að passa

Í (29) eru sýndar viðskeytaraðir þar sem valhömlur viðskeyta passa saman og gerir það að verkum að viðkomandi viðskeyti geta staðið saman innan orðs. Hér er þá um að ræða viðskeyti sem geta tengst nafnorðsviðskeytum:

- (29) a. *-ingdómur*: gyðingdómur
 b. *-andlegur*: búandlegur
 c. *-unsemi*: eljunsemi

Í (30) eru aftur á móti sýnd dæmi um valhömlur viðskeyta sem passa saman þar sem fyrra viðskeytið er lýsingarorðsviðskeyti:

- (30) a. *-látlegur*: góðlátlega
 b. *-ulleiki*: hverfulleiki
 c. *-ugheit*: harðsvírugheit

Síðan er hægt að spyrja af hverju þessar valhömlur passa saman í (29) og (30). Það sést vel ef við skoðum hvert viðskeyti fyrir sig og hverju þau tengjast. Ef við tökum fyrst fyrir viðskeytin í (29) þá kemur eftirfarandi í ljós:

- (31) a. *-ingur*: tengist S og N; myndar N; *-dómur* tengist N og myndar N
 b. *-andi*: tengist S og myndar N; *-legur* tengist N og L og myndar L
 c. *-un*: tengist S og myndar N; *-semi* tengist N og myndar N

Í (32) eru svo sýnd dæmi um valhömlur hvers viðskeytis um sig sem koma fram í (30):

- (32) a. *-látur*: tengist L og myndar L; *-legur* tengist N og L og myndar L
 b. *-ul*: tengist S og myndar L; *-leiki* tengist L og N og myndar N
 c. *-ugur*: tengist N og myndar L; *-heit* tengist L og myndar N

5.2.2 Viðskeyti getur ekki tengst viðskeyttu grunnorði

Þessi hamla felst í því að sum viðskeyti geta ekki tengst grunnorðum sem sjálf eru viðskeytt en þau geta hins vegar sum hver tengst tvíkvæðum grunnorðum. Í rannsókninni kemur fram að eftirtalin viðskeyti geti ekki tengst grunnorði þar sem í er nafnorðsviðskeyti, sbr. (33):

- (33) *-ald*, *-átta*, *-erni*, *-háttur*, *-ingur*, *-ingi*, *-lingur*, *-naður*, *-neskur*, *-ni*, *-ó*, *-rænn*, *-ugur*, *-ungur*

Hér er ekki rými til þess að fjalla um öll viðskeytin í (33) en nefna má nokkur dæmi. Grunnorð með viðskeytinu *-neskur* eru að stærstum hluta einsatkvæðis lýsingarorð tengd þjóðerni: *rússneskur*, *svissneskur*, *tyrkneskur*, *eistneskur* og *baltneskur*. Að auki er til viðskeytt orð með *-neskur* sem ekki tengjast þjóðerni, sbr. *jarðneskur*. Viðskeytið *-rænn*

myndar lýsingarorð og tengist aðeins einsatkvæðis grunnorðum, sbr. *austrænn, ástrænn, bókrænn, brauðrænn, brjóstrænn, draumrænn, dulrænn, fjallrænn, fjarrænn, suðrænn, rafrænn, lífrænn, sálrænn, vestrænn, myndrænn, flaumrænn, hliðrænn, starfrænn, vistrænn* og *skynrænn*. Grunnorðin með viðskeytinu *-lingur* eru sömuleiðis flest eitt atkvæði, sbr. *lærlingur, disklingur, bitlingur, sjúklingur, gríslingur, bæklingur* og *jepplingur*. Eins er um *-átta* sem myndar nafnorð og virðist eingöngu tengjast einsatkvæðis grunnorðum, sbr. *kunnátta, vinátta* og *barátta*.

Eftirtalin viðskeyti geta hins vegar ekki tengst grunnorði þar sem í er lýsingarorðsviðskeyti, sbr. (34):

(34) -indi, -lingur, -látur, -ska

Viðskeytið *-indi* tengist einungis einsatkvæðis grunnorðum, sbr. *bágindi, réttindi, firnindi, fríðindi, vísindi, illindi* og *þægindi*. Sama er að segja um viðskeytið *-ska*, sbr. *viska, mennska, kænaska, fíflska* og *bernska*. Viðskeytið *-látur* getur tengst grunnorðum sem eru bæði eitt og tvö atkvæði og tvíkvæðum grunnorðum en ekki viðskeyttum grunnorðum. Hamlan er því vel staðfest í þessu viðskeyti, sbr. dæmin *þakklátur, réttlátur, hljóðlátur, örlátur, fálátur, hæglátur, ranglátur, kyrrlátur, þrálátur, hreinlátur, ranglátur, bráðlátur* og *lauslátur*. Nokkur tvíkvæð grunnorð eru til, sbr. *lítillátur, steigurlátur, eftirlátur* og *mikillátur* og t.d. *drembilátur* og *stýrilátur* með tengihljóði milli fyrri og seinni hluta. Einnig finnast formgerðir eins og *vanþakklátur* með forskeyti.

5.2.3 Dæmi um opin og lokuð viðskeyti í íslensku

Í rannsókninni komu fram viðskeyti sem ekki gátu bætt við sig öðrum viðskeytum öðruvísi en að á milli kæmi beygingarending (klofin viðskeyting, sjá 5.3). Dæmi um nafnorðsviðskeyti sem svo er ástatt um eru sýnd í (35), þetta eru þá svokölluð lokuð viðskeyti:

(35) -ald, -átta, -erni, -háttur, -heit, -leikur, -leiki, -lingur, -naður, -semi, -ska

Dæmi um lýsingarorðsviðskeyti sem ekki geta bætt við sig öðrum viðskeytum eru:

(36) -óttur, -rænn

Svokölluð opin viðskeyti leyfa hins vegar slíka tengingu við önnur viðskeyti. Af nafnorðsviðskeytum má nefna *-an, -and, -dóm, -ingur* og *-il* og af lýsingarorðsviðskeytum má nefna *-látur, -legur, -neskur,*

-samur, -sk, -ugur og -ull. Eins og fram kom í 5.2.2 þá getur *-látur* ekki tengst viðskeyttu grunnorði en viðskeytið getur hins vegar bætt við sig viðskeyti, sbr. *góðlátlega, hóglátlega, kyrrlátlega, ranglátlega, réttlátlega, tómlátlega, þakklátlega, þrálátlega* og *örkrátlega*. Viðskeytið er því gott dæmi um það að viðskeyti getur verið hluti viðskeytaraðar en það getur bara ekki verið í öðru sæti í slíkri röð.

5.2.4 Umröðun viðskeyta virðist útilokuð

Umröðun tveggja viðskeyta í íslensku er vandfundin því valhömlur viðkomandi viðskeyta verða að passa saman til þess að hún gangi upp, sbr. umfjöllun í 3.4. Í dæminu *góð(L)lát(L)legur(L)* tengist *-látur* við lýsingarorðið *góður* og myndar lýsingarorð, sbr. *góðlátur*. Viðskeytið *-legur* getur svo tengst *-látur* og myndað lýsingarorðið *góðlátlegur*. En hvað gerist ef við snúum við röð viðskeytanna? Í íslensku finnum við lýsingarorðið *góðlegur* og viðskeytið *-látur* getur tengst lýsingarorðum þannig að það ætti ekki vera neitt í veginum fyrir því að mynda lýsingarorðið **góðleglátur*. Orðið er hins vegar ótækt vegna þess að hér er önnur hamla brotin. Sú hamla felst í því að viðskeytið *-látur* getur nær eingöngu tengst einsatkvæðis grunnorðum eins og *góð*, sbr. einnig 5.2.2. Um leið og grunnorðið er orðið viðskeytt þá gengur orðmyndun með *-látur* ekki.

Og jafnvel þar sem valhömlur virðast passa saman er umröðunin erfið. Til þess að sýna þetta er hægt að taka dæmi um viðskeytin *-samur* og *-legur* sem bæði geta tengst grunnorðum sem eru nafnorð (N) og lýsingarorð (L), sbr. t.d. *sið-samur*, *sið-legur*, *góð-samur* og *góð-legur*. Valhamla *-samur* kveður því m.a. á um að viðskeytið geti tengst grunnorði sem er nafnorð(N) og myndað lýsingarorð(L), *siðsamur*, en viðskeytið virðist líka geta tengst grunnorði sem sjálft er viðskeytt, sbr. *hug-ul-samur* þó það sé reyndar ekki algengt. Valhamla *-legur* kveður á um að viðskeytið geti sömuleiðis tengst grunnorðum sem eru lýsingarorð(L) og nafnorð (N) og myndað lýsingarorð (L) og hér gildir það sama og um *-samur*; viðskeytið getur tengst grunnorði sem sjálft er viðskeytt, sbr. *kunn-ug-legur*. Atkvæðabygging grunnorðsins fyrir og eftir umröðun þessara viðskeyta ætti því ekki að vera fyrirstaða þó hún sé oft hindrandi þáttur í svona ferli. Ef reynt er að snúa við röð viðskeytanna *-samur* og *-legur* í afleidda orðinu *sið(N)-sam(L)-legur(L)* þá kemur í ljós að það gengur ekki, sbr. **sið(N)-leg(L)-samur(L)*, þó skilyrðum virðist fullnægt. Skýringin er að öllum líkindum sú að *-samur* á erfitt með

að tengjast grunnorði sem er viðskeytt þó einhver dæmi finnist um slíkt.

Dæmin sem hér hafa verið tekin sýna hversu erfitt það er að snúa við röð viðskeyta og þetta virðist gilda um flestar þær viðskeytaraðir sem voru til skoðunar í rannsókninni. Slíkar hindranir á umröðun tveggja viðskeyta draga verulega úr fjölda þeirra viðskeytaraða sem til eru í tilteknu tungumáli.

5.2.5 Yfirlit yfir viðskeyti og hömlur þeirra

Í þessum undirkafla eru niðurstöður um tengimöguleika hinna ýmsu viðskeyta í rannsókninni kynntar í töflum. Birtar eru tvær töflur um viðskeytin og hömlur á viðskeytingu. *Tafla 7* gefur yfirlit yfir stöðuna í nafnorðsviðskeytum og *Tafla 8* yfir stöðuna í lýsingarorðsviðskeytum. Í töflunum birtist yfirlit yfir viðskeyti sem geta tengst grunnorðum sem eru viðskeytt, viðskeyti sem ekki geta það, viðskeyti sem geta bætt við sig viðskeytum og svo viðskeyti sem ekki geta bætt við sig viðskeytum.

<i>Geta tengst gr. sem er viðskeytt orð</i>	<i>Geta ekki tengst gr. sem er viðskeytt orð</i>	<i>Geta bætt við sig viðskeytum</i>	<i>Geta ekki bætt við sig viðskeytum</i>
-dómur	-ald	-an	-ald
-legur	-átta	-and	-átta
-leiki	-erni	-ari	-erni
-óttur	-háttur	-dómur	-háttur
-samur	-ingur	-il	-heit
-semi	-ingi	-ingur	-leikur
-ska	-lingur	-ni	-leiki
-skapur	-naður	-skapur	-lingur
	-neskur	-sl	-naður
	-ni	-un	-semi
	-ó	-ung(ur, -i)	-ska
	-rænn		
	-ugur		
	-ungur		

Tafla 7: Viðskeyti og hömlur – nafnorðsviðskeyti í fyrsta sæti.

Geta komið utan á viðskeytt orð	Geta ekki komið utan á viðskeytt orð	Geta bætt við sig viðskeytum	Geta ekki bætt við sig viðskeytum
-heit	-indi	-látur	-óttur
-ingi	-látur	-legur	-rænn
-legur	-lingur	-neskur	
-leiki	-ó	-samur	
-leikur	-ska	-sk	
-ungur		-ugur	
		-ull	

Tafla 8: Viðskeyti og hömlur – lýsingarorðsviðskeyti í fyrsta sæti.

5.2.6 Dregið saman

Eins og umfjöllunin sýnir í 5.2 þá eru ýmsar hömlur virkar við viðskeytingu í íslensku sem einnig eru að verki í öðrum tungumálum, sbr. t.d. Aronoff og Furhop (2002) um ensku og þýsku. Dæmin styðja einnig að sumu leyti skýrleikstilgátu Hay og Plag (2004), þ.e. að skýrt aðgreindari og skiljanlegri viðskeyti komi utan á viðskeyti sem eru ekki eins skýr og skiljanleg, sbr. viðskeytin í fyrsta dálkinum í töflum 7 og 8 með undantekningum eins og *-ska*.

5.3 Klofin viðskeyting

Í þessum undirkafla verða sýnd dæmi úr rannsókninni þar sem um er að ræða þör með nafnorðsviðskeyti í fyrsta sæti en parið er klofið af eignarfallsendingu. Þetta fyrirbæri er í greininni nefnt *klofin viðskeyting*. Engin samsvarandi dæmi fundust þar sem lýsingarorðsviðskeyti voru í fyrsta sæti. Í rannsókninni fundust um þrjátíu dæmi um klofna viðskeytingu með *-háttur*, *-legur*, *-leiki*, *-samur*, *-semi* og *-skapur* sem seinna viðskeyti og því er hér um nokkuð virka orðmyndunaraðferð að ræða. Í (37) eru sýnd tíu ólík nafnorðsviðskeyti á undan eignarfallsendingunni en seinna viðskeytið er *-háttur*.

- (37) a. -un-ar-háttur: hugsunarháttur
 b. -ar-a-háttur: smáborgaraháttur
 c. -il-s-háttur: orðhengilsháttur
 d. -indi-s-háttur: kvikindisháttur
 e. -nað-ar-háttur: lífnaðarháttur
 g. -ung-s-háttur: tvískinnungsháttur

- h. -dóm-s-háttur: leyndardómsháttur
- i. -ing-s-háttur: níðingsháttur
- j. -ling-s-háttur: fáráðlingsháttur
- k. -sl-u-háttur: afgreiðsluháttur

Eignarfallsendingarnar eru mismunandi, *-ar*, *-a*, *-s* og *-u*, og þessar endingar koma fyrir í flestum dæmunum hér á eftir. Í (38) eru sýnd dæmi um sex ólík nafnorðsviðskeyti með *-legur* sem seinna viðskeyti:

- (38) a. *-ar-a-legur*: borgaralegur, baslaralegur
- b. *-indi-s-legur*: kvikindislegur, bindindislegur
- c. *-semi-s-legur*: skynsemislegur (gamalt, Ritmálssafn)
- d. *-sl-u-legur*: neyslulegur, reynslulegur
- e. *-un-ar-legur*: blessunarlegur, stjórnunarlegur
- f. *-sk-u-legur*: geðvonskulegur, fólkskulegur

Einnig fundust dæmi um eignarfallsendingu þar sem seinna viðskeytið er *-leiki*, sbr. *herkænskuleiki* og *bernskuleiki*. Í (39) er sýnd fjögur ólík nafnorðsviðskeyti þar sem *-samur* er seinna viðskeyti:

- (39) a. *-átt-u-samur*: kunnáttusamur
- b. *-indi-s-samur*: bindindissamur
- c. *-ing-ar-samur*: hluttekningarsamur
- d. *-un-ar-samur*: blessunarsamur, hugsunarsamur, pössunarsamur

Í (40) eru sýnd fjögur ólík nafnorðsviðskeyti þar sem *-semi* er seinna viðskeyti:

- (40) a. *-átt-u-semi*: kunnáttusemi
- b. *-indi-s-semi*: bindindissemi
- c. *-ing-ar-semi*: byltingarsemi, virðingarsemi
- m. *-un-ar-semi*: nurlunarsemi, bruðlunarsemi

Í (41) eru sýnd fimm ólík nafnorðsviðskeyti þar sem *-skapur* er seinna viðskeytið:

- (41) a. *-ar-a-skapur*: leikaraskapur, prakkaraskapur
- b. *-indi-s-skapur*: kvikindisskapur
- c. *-ing-s-skapur*: höfðingsskapur, kunningsskapur, tryllingsskapur

- d. -ling-s-skapur: vesalingsskapur, öðlingsskapur
- e. -un-ar-skapur: brúkunarskapur
- f. -ung-s-skapur: kotungsskapur, oflátungsskapur

Þegar niðurstöður um klofna viðskeytingu eru teknar saman í yfirliti um viðskeyti á undan og eftir eignarfallsendingunni þá kemur eftirfarandi skipting í ljós:

<i>nafnorðsviðskeyti</i>	<i>eignarfallsending</i>	<i>seinna viðskeyti</i>
ari	a	háttur, legur
ing	ar	samur, semi
naður	ar	háttur
un	ar	háttur, legur, samur, semi, skapur
dómur	s	háttur
il	s	háttur
indi	s	háttur, legur, samur, skapur
ingi	s	skapur,
ingur	s	háttur
lingur	s	háttur, skapur
semi	s	legur
ungur	s	háttur, skapur
átta	u	samur, semi
sl	u	háttur, legur
sk	u	leiki

Tafla 9: Yfirlit yfir viðskeyti sem taka þátt í klofinni viðskeytingu eftir eignarfallsendingum.

Viðskeyti eins og *-un* getur tekið með sér fimm ólík viðskeyti á meðan *-indi* getur tekið með sér fjögur. Önnur viðskeyti geta tekið með sér eitt til tvö viðskeyti. Það sem einkennir mörg nafnorðsviðskeytin í töflunni, þ.e. viðskeytin sem eru í fyrsta sæti, er að þetta eru allt lokuð viðskeyti (eins og t.d. *-ari*, *-lingur*, *-naður*, *-semi* og *-sk*), þ.e. önnur viðskeyti geta ekki bæst við þau án þess að eignarfallsending komi á milli, sbr. einnig 5.2.3. Með því að tengjast eignarfallsendingum opnast nýjar leiðir til orðmyndunar, þ.e. orðmyndunin getur haldið áfram (sbr. einnig það sem Aronoff og Furhop 2000:487 segja um þýsku).

Annað sem er athyglisvert er að seinni viðskeytin í töflunni eru allt kerfisvædd viðskeyti í íslensku, þ.e. viðskeyti sem áður voru sjálfstæð orð. Þessi skil milli fyrri og seinni viðskeytanna í klofnum viðskeytingunni er hins vegar ekki alveg skýr því finna má kerfis-

vædd viðskeyti eins og *-semi* og *-dómur* og jafnvel *-átta* meðal nafnorðs- viðskeytanna í fyrsta sæti. Það er þó ekkert óeðlilegt við það að sum kerfisvæddu viðskeytanna geti staðið í fyrsta sæti í viðskeytaröðum. Ef við gerum ráð fyrir að kerfisvædd viðskeyti hafi í sér meiri skýrleika en önnur vegna uppruna síns þá styður yfirlitið í töflu 9 við tilgátu Hay og Plag (2004) um að skýrt afmarkaðri og skiljanlegri viðskeyti komi utan við þau minna skýrari, sbr. einnig það sem kom fram í dæmum (4) og (5) í 2.4.²⁰

Í þessum kafla hefur verið fjallað um klotna viðskeytingu sem er nokkuð virk orðmyndunaraðferð og athyglisverð vegna þess að hún virðist að einhverju leyti koma í stað viðskeytaraða og það gæti skýrt að nokkru þá fæð viðskeytaraða sem kemur fram í rannsókninni.

5.4 Ættum við að finna fleiri viðskeytaraðir í íslensku?

Þegar niðurstöðutölur um staðfestar viðskeytaraðir eru skoðaðar liggur í augum uppi að spyrja af hverju við finnum ekki fleiri viðskeytaraðir í íslensku. Spurninguna mætti einnig orða á annan veg, þ.e. hvort eitthvað bendi til þess að við ættum að búast við fleiri röðum. Hér kemur margt til greina. Svo virðist sem viðskeytakerfið í íslensku sé lítið notað til þess að mynda orð með viðskeytaröðum ef lítið er á hlutfallstölur úr niðurstöðum rannsóknarinnar. Í heildina notar viðskeytakerfið aðeins rúm 5% af getu sinni, eða orðmyndunarkraftinum, til þess að búa til slíkar raðir ef tekið er mið af bæði nafnorðs- og lýsingarorðsviðskeytum í þessari rannsókn (sjá Þorstein G. Indriðason 2020). Ýmsar ástæður geta verið fyrir því og hér verður velt vöngum yfir nokkrum þeirra. Fyrir utan það sem þegar hefur komið fram í greininni um miklar hömlur á orðmyndun með tveimur viðskeytum og að ýmislegt bendi til þess að klotna viðskeytingin, sem er talsvert virk aðferð til orðmyndunar, virðist koma að nokkru í stað viðskeytaraðanna, má láta sér detta í hug a.m.k. þrennt í íslensku sem getur leyst af hólmi orðmyndun af þessu tagi; öflugt beygingarkerfi, virkt kerfi samsetninga og setningarlegar formgerðir.

²⁰ Hér má nefna að Creemers o.fl. (2018) gera því skóna að sum viðskeyti í hollensku séu svokölluð rötarviðskeyti (e. *lexical morphemes*) og því eiginlega seinni hlutar samsettra orða. Líta má á að viðskeytin í íslensku sem koma utan á eignarfallsendinguna, þ.e. viðskeyti eins og *-legur* og *-skapur*, séu svipaðs eðlis. Þau skera sig a.m.k. úr í samanburði við önnur viðskeyti að því leyti að þau geta verið í stöðu sjálfstæðs orð í seinni hlutum eignarfallssamsetninga, ef við berum venjulegar samsetningar saman við orð með þessum viðskeytum; *hernað-ar-máttur* – *hernað-ar-legur* og *aumingj-a-bekkur* – *aumingj-a-skapur*.

Eins og kunnugt er býr íslenskan við ríka beygingu, beygingarkerfi með fjórum föllum í fallorðum sem öll eru virk og persónubeygingu í sögnum. Ekki er ólíklegt að merking sem tjáð er með tveimur eða fleiri viðskeytum innan orðs í öðrum tungumálum sé tjáð með beygingarendingum í íslensku. Til samanburðar má geta þess að í búlgörsku og t.d. serbnesku er mögulegt að nota fimm viðskeyti innan sama orðs sem öll tjá mismunandi merkingu (sjá t.d. Körtvélyessy 2019:3 og Körtvélyessy o.fl. 2020).²¹ Íslenskan býr einnig við virkt kerfi samsetninga sem getur að einhverju leyti skýrt litla notkun viðskeytaraða. Að auki er líklegt að í íslensku séu til fjölmargar setningarlegar formgerðir sem geta gegnt svipuðu hlutverki og viðskeytaraðir. Þetta eru auðvitað vangaveltur og þarfnast nánari skoðunar.

Öll þessi atriði eiga væntanlega sinn þátt í því að íslenskan notar aðrar leiðir til þess að tjá merkingu en viðskeytaraðir innan orðs. Sum önnur tungumál eins og t.d. búlgarska og serbneska sem áður var minnst á byggja á fjölbreyttu safni viðskeyta með fjölbreytt hlutverk. Sum viðskeytanna í þannig tungumálum tjá sumt af því sem annars yrði tjáð með beygingarendingum, samsetningum eða setningarlegum formgerðum í íslensku. Það sýnir að stundum er stutt á milli beygingarendinga og aðskeyta í tungumálum heimsins.

6 Að lokum

Í þessari grein hefur verið kannað hvaða viðskeytaraðir eru til í íslensku og jafnframt reynt að komast að því hvað stjórni því hvaða viðskeytaraðir séu mögulegar og hverjar ekki. Til þess að draga það allt saman í stuttu máli má segja eftirfarandi um það hvað sé leyfilegt og hvað ekki í íslenskri viðskeytingu samkvæmt rannsókninni: Sum viðskeyti eiga auðvelt með að standa í öðru sæti í viðskeytaröð og tengjast þannig viðskeyttum grunnorðum, á meðan önnur viðskeyti geta einungis staðið í fyrsta sæti og geta því ekki tengst viðskeyttum grunnorðum. Viðskeyti sem ekki geta tengst viðskeyttum grunnorðum geta hins vegar tengst fleirkvæðum grunnorðum að öðru leyti (sbr. *-látur*) sem sýnir að það er eðli grunnorðsins sem skiptir máli. Sum

²¹ Hér bendir ritrýnir á að bæði búlgarska og serbneska hafi rík beygingarkerfi að auki og því mætti hugsanlega velja því fyrir sér að munur íslensku og þessara mála liggja í því að í íslensku geti sama viðskeytið sinnt fleiri hlutverkum en sambærileg viðskeyti í þessum málum.

viðskeyti geta bætt á sig öðrum viðskeytum á meðan önnur geta það ekki án þess að eignarfallsending komi á milli. Nær útilokað virðist að snúa við röð viðskeyta í íslensku.

Þau skilyrði sem rakin eru hér að ofan draga eðlilega úr fjölda mögulegra viðskeytapaða í íslensku. Enn fremur er það ein af niðurstöðum rannsóknarinnar að orðmyndun sem felst í klofinni viðskeytingu, þ.e. þegar beygingarending kemur á milli viðskeytanna, sé virk orðmyndun í íslensku og komi að einhverju leyti í stað orðmyndunar með tveimur samliggjandi viðskeytum.

Megintilgangur greinarinnar hefur verið að finna og greina formleg skilyrði fyrir viðskeytingu í íslensku og afhjúpa mynstur sem þar finnast en ekki hefur verið hugað sérstaklega að mögulegum merkingarlegum skilyrðum. Ef við gerum ráð fyrir að viðskeyti hafi það hlutverk að tjá ákveðna merkingu þá gæti skýringin á því að tvö viðskeyti geti ekki staðið saman þó valhömlur þeirra passi saman verið fólgin í árekstri þessara merkingarhlutverka, eins og áður hefur komið fram (sbr. rannsókn Gunnlaugs Ingólfssonar 1979). Rannsóknin sem lýst er í þessari grein ætti í sjálfu sér að afhjúpa slík mynstur við nánari athugun. Það er efni í aðra rannsókn að fara dýpra í þau atriði en hér er gert og lengra verður ekki komist að sinni.

Heimildir

- Alexander Jóhannesson. 1927. *Die Suffixe im Isländischen*. Fylgirit Árbókar Háskólans 1927. Reykjavík.
- Archangeli, Diana og D. Terence Langendoen (ritstj.). 1997. *Optimality Theory. An Overview*. Massachusetts: Blackwell Publishers.
- Aronoff, Mark og Nanna Fuhrhop. 2002. Restricting suffix combinations in German and English: Closing suffixes and the monosuffix constraint. *Natural Language and Linguistic Theory* 20:451–490.
- Aronoff, Mark. 1976. *Word Formation in Generative Grammar*. Cambridge Massachusetts: MIT Press.
- Aronoff, Mark og Stela Manova. 2010. Introduction: Theory, description, and analysis in affix order. *Morphology* 20:297–298.
- Bjarmi. Kristilegt heimilisblað. 1908. II. árgangur. Ritstj.: Bjarni Jónsson. Reykjavík: Prentsmiðjan Gutenberg.
- Booij, Geert. 1994. Lexical phonology: a Review. *Lingua e stile* 29:525–555.
- Creemers, Ava, Jan Don og Paula Fenger. 2018. „Some affixes are roots, others are heads“. *Natural Language & Linguistic Theory* 36:45–84.
- Eiríkur Rögnvaldsson. 1987. Nokkur viðskeyti og tíðni þeirra. Reykjavík: *Morgunblaðið* 15. maí, B-hluti:8–10.

- Eiríkur Rögnvaldsson. 1988. Einsleitur grunnur íslenskra viðskeyta. Óprentað handrit.
- Enger, Hans-Olav. 2008. Unitary Base Hypothesis og norsk avledningsmorfologi. *Maal og Minne* 2:189–212.
- Erla Hallsteinsdóttir. 2007. Íslenskur orðasjóður. *Orð og tunga* 9:109–125.
- Fabb, Nigel. 1988. English suffixation is constrained only by selectional restrictions. *Natural Language and Linguistic Theory* 6:527–539.
- Guðrún Kvaran. 2005. *Orð. Handbók um beygingar- og orðmyndunarfræði. Íslensk tunga II*. Reykjavík: Almenna bókafélagið.
- Gunnlaugur Ingólfsson. 1979. Lítið eitt um lýsingarorð sem enda á –ugur. *Íslenskt mál* 1:43–55.
- Gussmann, Edmund. 1988. Ritdómur um ‘The Theory of Lexical Phonology’ e. K. P. Mohanan (2006). *Journal of Linguistics* 24:232–239.
- Hay, Jennifer og Ingo Plag. 2004. What Constrains possible suffix combinations? On the interaction of grammatical and processing restrictions in derivational morphology. *Natural Language and Linguistic Theory* 22:565–596.
- Iversen, Ragnvald. 1973. *Norrøn grammatikk*. 7. útgáfa. Osló: Aschehoug.
- Jansson, Håkon. 2015. *Purism på glid? Studier i nutida isländskt ordbruk*. Göteborgsstudier i nordisk språkvetenskap 24. Gautaborg: Göteborgs Universitet.
- Katamba, Francis. 1993. *Morphology*. London: The MacMillan Press Ltd.
- Kiparsky, Paul. 1982. From Cyclic Phonology to Lexical Phonology. Í: Harry van der Hulst og Norval Smith (ritstj.): *The Structure of Phonological Representations I*, bls. 131–175. Dordrecht: Foris.
- Kiparsky, Paul. 1984. On the Lexical Phonology of Icelandic. Í: Claes Christian Elert, Trine Johanson og Eva Stringert (ritstj.). *Nordic Prosody III*, Umeå Studies in the Humanities 59, bls. 135–164. Umeå: University of Umeå.
- Kiparsky, Paul. 1985. Some Consequences of Lexical Phonology. *Phonology Yearbook* 2:85–139.
- Kristoffersen, Gjert. 2000. *The Phonology of Norwegian*. Oxford: Oxford University Press.
- Kristín Bjarnadóttir. 2005. *Afleiðsla og samsetning í generatífri málfræði og greining á íslenskum gögnum*. Rannsóknar- og fræðslurit 7. Reykjavík: Orðabók Háskólans.
- Körtvélyessy, Lívía. 2019. Cross-linguistic research into derivational networks. Zedenec Zaborkrtský o.fl. (ritstj.): *Proceedings of the Second International Workshop on Resources and Tools for Derivational Morphology*, 1–4. Prag: Charles University.
- Körtvélyessy, Lívía, Alexandra Bagasheva og Pavol Stekauer (ritstj.). 2020. *Derivational Networks Across Languages*. Trends in Linguistics. Studies and Monographs. Berlin: de Gruyter Mouton.

- Manova, Stela og Mark Aronoff. 2010. Modeling affix order. *Morphology* 20:109–131.
- Mohanan, K.P. 1986. *The Theory of Lexical Phonology*. Studies in Natural Language & Linguistic Theory. Dordrecht: D. Reidel Publishing Company.
- Plag, Ingo og Harald Baayen. 2008. Suffix ordering and morphological processing. *Language* 85:106–149.
- Rubach, Jerzy. 1985. *Cyclic and Lexical Phonology*. Dordrecht: Foris.
- Veturliði G. Óskarsson. 2007. Af tveim tökuviðskeytum. *Íslenskt mál* 28:79–93.
- Þorsteinn G. Indriðason. 1994. Regluvirkni í orðasafni og utan þess. Um lexíkalska hljóðkerfisfræði íslensku. *Málfræðirannsóknir* 9. Reykjavík: Málvísindastofnun Háskóla Íslands.
- Þorsteinn G. Indriðason. 2005. Historisk produktivitet. *Nordica Bergensia* 32: 39–65.
- Þorsteinn G. Indriðason. 2016a. 143. *Icelandic*. Í: Peter O. Müller, Ingeborg Ohnheiser, Susan Olsen og Franz Rainer (ritstj.). *Word-Formation. An International Handbook of the Languages of Europe*, bls. 2578–2600. Berlin: Walter de Gruyter.
- Þorsteinn G. Indriðason. 2016b. Á mörkum afleiðslu og samsetningar. Um orðlíka seinni liði í íslensku. *Orð og tunga* 18:1–41.
- Þorsteinn G. Indriðason. 2020. Derivational Networks in Icelandic. Í: Lívía Körtvélyessy, Alexandra Bagasheva og Pavol Stekauer (ritstj.). *Derivational Networks Across Languages*, bls. 179–189. Trends in Linguistics. Studies and Monographs. Berlin: de Gruyter Mouton.

Lykilorð

viðskeyti, valhömlur, viðskeytaraðir

Keywords

derivational suffixes, selectional restrictions, suffix combinations

Abstract

The article discusses suffix combinations in Icelandic with nominal and adjectival suffixes as first members of the combinations, how common these combinations are and which selectional restrictions are central in Icelandic derivational morphology. Combinations of twenty-six nominal suffixes and twenty-two suffixes that can attach to nominal suffixes were studied, in addition to combinations of nine adjectival suffixes and twelve other suffixes that can attach to adjectival suffixes: a total of 661 possible combinations when combinations of identical suffixes had been excluded. Of these 661 possible combinations, 36 were confirmed, using the corpora *Íslenskur orðasjóður* and *Beygingarlýsing íslensks nútímamáls* for documentation.

Possible reasons for the relatively small number of confirmed suffix combinations are discussed. Selectional restrictions play a major role in explaining this. For instance, some suffixes can not attach to base words that are themselves suffixed, although they otherwise can attach to base words of two syllables. Furthermore, it turns out that it is quite difficult to change the order of suffixes in a combination. These two restrictions significantly reduce the number of possible combinations in addition to some closed suffixes that do not allow further suffixation. In Icelandic, the so called ‚split suffixation‘ exists that partially compensates for the lack of suffix combinations. The split suffixation occurs where a linking element is inserted between two suffixes that can not in many instances attach to each other. The linking element then opens for further suffixation.

*Þorsteinn G. Indriðason
Institutt for lingvistiske, litterære og estetiske studier
Universitetet i Bergen
Postboks 7805
No-5020 Bergen
torsteinn.indridason@uib.no*

Ágústa Þorbergsdóttir

Staða íslensku á sviði fjármála

1 Inngangur

Viðfangsefni þessarar greinar er staða íslensku í fjármálaheimi. Greint verður frá niðurstöðum rannsóknar sem gerð var árið 2019 um iðorð í fjármálum þar sem ýmsir þættir voru kannaðir til að varpa ljósi á stöðuna.

Tilgáta mín var sú að orðaforði á sviði fjármála hefði tekið miklum breytingum og að erfitt væri að finna íslensk fjármálaíðorð. Í því sambandi má benda á að efnahagslífið hefur verið í örri þróun og mörg ný hugtök hafa komið með innleiðingu Evróputilskipana. Önnur tilgáta var að á þessu sviði væri umtalsvert áreiti frá ensku. Hér hef ég í huga að ný hugtök koma oftast í gegnum ensku og íslensk iðorð koma stundum of seint fram og ná ekki að festast í málinu.¹ Þessu til viðbótar virðist ljóst að enska krefst stöðugt meira olnbogarymis og allvíða hefur komið fram að færst hafi í vöxt að enska sé notuð sem samskiptamál í íslenskum fjármálastofnunum.

Af þessum sökum taldi ég áhugavert að gera rannsókn á stöðu íslenskrar tungu í fjármálaheimi sem tæki á ýmsum hliðum. Gerð var könnun þar sem athugað var hvernig gengi að finna íslensk iðorð í fjármálum, hvernig skráningu þeirra væri háttað og hver væru helstu vandamál tengd iðorðum. Könnunin tók einnig á viðhorfum til íslenskra iðorða og iðorðastarfs, áhuga á ókeypis aðgangi að traustum og samræmdum iðorðabanka um fjármál og áhuga á að deila iðorðum með öðrum. Þá var jafnframt kannað hvort enska væri samskiptamál fremur en íslenska í íslenskum fjármálaheimi.

¹ <http://islenskan.is/images/Fundargerdir/Fundur-stjornar-Islenskrar-malnefndar-i-Safnahusinu.pdf> (sótt í ágúst 2020).

Efnisskipan greinarinnar er á þann veg að í öðrum hluta greinarinnar er gerð grein fyrir útgefnum orðasöfnum á sviði fjármála. Í þriðja kafla er greint frá framkvæmd rannsóknarinnar og í fjórða kafla er fjallað um niðurstöður. Í síðasta kafla eru lokaorð.

2 Íðorðastarf á sviði fjármála á Íslandi

Í þessum kafla fjalla ég um útgefin orðasöfn á sviði fjármála og hvað fram kemur um mikilvægi íðorðastarfsemi í íslenskri málstefnu, í lögum um stöðu íslenskrar tungu og í þingsályktun um að efla íslensku sem opinbert mál á Íslandi. Litið er á hvaða leiðir hafa verið einkennandi við að efla orðaforða á sviði fjármála.

2.1 Íðorð og íslensk málpólitík

Íðorð eru orð eða orðasambönd sem tilheyra ákveðnu efnissviði, hafa afmarkaða og sértæka merkingu og eru hluti af hugtakakerfi innan efnissviðsins. Algengast er að íðorð séu nafnorð og enda þótt flest íðorð séu einyrt, s.s. *bankainnstæða*, *eiginaðhverfur* og *hagnýta*, er ekki óalgengt að þau séu fleiryrt, s.s. *afleidd verðvísitala*, *afskrifðar tapaðar kröfur*, *afstemming á bankareikningi* og *CPM-aðferð* (sjá Ágústu Þorbergsdóttur 2011a:292–294).

Þegar þau orðasöfn, sem nefnd eru í kafla 2.2 eru skoðuð, má berlega sjá að unnið hefur verið að því að auka orðaforða á sviði viðskipta og hagfræði svo að unnt væri að nota tungumálið í samtímanum og fjalla um hugtök eða hluti sem bera upphaflega erlend heiti (sbr. Halldór Halldórsson 1987:94). Þetta er í samræmi við aðalmarkmið íslenskrar málstefnu, *Íslensku til alls* (2009:11), sem samþykkt var á Alþingi 2009, þ.e. að tryggja að íslenska verði notuð á öllum sviðum íslensks samfélags. Greinilegt er að fyrst og fremst hefur verið farin sú leið að mynda ný orð úr innlendum orðstofnum. Tökuorð eru mjög fátíð (*nettó*, *brúttó*) en nokkuð er um svokallaðar tökuþýðingar þar sem myndað er orð hliðstætt að gerð og merkingu og erlent orð (*flæðilína* úr e. *flow line*; grár markaður úr e. *grey market*).

Í þessu samhengi er áhugavert að leiða hugann að því að orðalagið íðorðasmíð er notað í *Íslensku til alls* (2009:47, 54, 76) og bendir það til þess að síður er gert ráð fyrir að sú leið verði farin að taka upp erlend orð og laga þau að íslenskri stafsetningu og hljóð- og málkerfi þannig að þau falli sem best að málinu. Myndun nýyrða úr innlendum

orðstofnum hefur verið áberandi einkenni íslenskrar málræktar og þar eru íðorð engin undantekning (sjá t.d. Ara Pál Kristinsson 2017: 149–152 og Ágústa Þorbergsdóttur 2011b:333–335). Gagnsæi er einn af þeim þáttum sem taldir eru æskilegir við myndun íðorða (ISO 704:2009, 7.4.2.2) og fjölmörg íslensk íðorð geta gefið vísbendingu um hvað þau merkja. Það er þó varasamt að gera ráð fyrir því að hægt sé að lesa nákvæma merkingu út úr íðorðunum sjálfum.

2.2 Útgefin orðasöfn á fjármálasviði

Hluti rannsóknarinnar snýr að því hvort íðorð á sviði fjármála séu nægilega aðgengileg og hvort orðaforði þeirra orðasafna sem til eru endurspeglir þörf nútímans eða sé að einhverju leyti úreltur. Stöðugleiki í orðaforða er mismikill eftir faggreinum og endurspeglar það samfélagsveruleikann. Í samanburði við ýmsar aðrar faggreinar virðist orðaforði fjármála breytast allhratt enda er líklegt að breytingar sem verða á fjármálaumhverfi hafi einhver áhrif á orðaforða greinarinnar eða á skilgreiningar íðorðanna.

Aðgengi að íðorðum er lykilatriði en sérhæfð íðorð er sjaldnast að finna í almennum orðabókum. Fræðileg orðræða krefst nákvæmra íðorða og án þeirra er erfitt að miðla þekkingu og tala og skrifa um sérfræðileg efni. Fyrir almenning skiptir einnig máli að geta flett upp íslenskum íðorðum á þessu sviði enda er reglulega fjallað um fjármál og efnahagsmál í fjölmiðlum.

Fyrst var farið að huga að samantekt orðasafns á sviði fjármála haustið 1960 en þá stóð til að taka saman orðaskrá með vöruheitum og hagfræðiorðum. Ætlunin var að gefa orðasafnið út á árinu 1966 sem *Nýyrði V* en menntamálaráðuneytið stóð að útgáfu fimm orðasafna, *Nýyrða I–IV* (1953–1956) og *Tækniorðasafns* (1959). Í þessum orðasöfnum var fyrst og fremst sérhæfður orðaforði í nokkrum greinum. Vinnan við *Nýyrði V* dróst og ekkert varð af þeirri útgáfu sem fyrirhuguð var. Upp úr 1980 sýndi Íslensk málnefnd áhuga á því að taka við verkinu en ljóst var að mörgu þyrfti að bæta við og jafnframt að margt þyrfti að vinsa úr. Ákveðið var að í stað þess að safna íslenskum nýyrðum eins og gert hafði verið í *Nýyrðum I–IV* skyldi megináhersla lögð á að íslenska erlendan orðaforða í þjóðhagfræði og rekstrarhagfræði. Árið 1986 var stofnuð orðanefnd Félags viðskipta- og hagfræðinga og kom hún að vinnu orðasafnsins. Verkið var lengi í vinnslu og kom að lokum út árið 2000 og kallaðist *Hagfræðiorðasafn* og eru alls 6.285 hugtök í orðasafninu.

Meðan *Hagfræðiorðasafn* var í undirbúningi hjá Íslenskri málnefnd komu út viðskiptaorðabækur eftir Terry G. Lacy og Þóri Einarsson. Fyrsta orðabókin, *Ensk-íslensk viðskiptaorðabók*, kom út 1982 með orðaforða af helstu sviðum viðskipta og bætti hún úr brýnni þörf (Lacy og Þórir Einarsson 1982). Þar mátti t.d. finna orð í sambandi við innflutning og útflutning, kaup og sölu, banka- og tryggingarstarfsemi, vöruflutninga, reikningshald, samskipti vinnumarkaðsaðila og stjórnun fyrirtækja. Sjö árum síðar eða 1989 gáfu sömu höfundar út *Íslensk-enska viðskiptaorðabók* með orðaforða úr helstu sviðum almennra viðskipta. Höfundarnir hafa síðar gefið út orðabækurnar endurskoðaðar og mikið auknar. Nýjasta útgáfan kom út 2018 og er það *Íslensk-ensk viðskiptaorðabók* með 17.500 uppflettiorðum.

Hugtakasafn Þýðingamiðstöðvar utanríkisráðuneytisins² geymir mörg fjármálaíðorð og kemur mörgum að notum við að finna íslensk íðorð. Í starfi Þýðingamiðstöðvar utanríkisráðuneytisins hefur orðið til gríðarmikið safn hugtaka á sviði laga og stjórnýslu. Sem dæmi má nefna að nú eru skráð 3.291 hugtök á sviði fjármála, 749 hugtök á sviði efnahagsmála, 3.968 hugtök á sviði hagskýrslugerðar, 1.438 hugtök á sviði opinberra innkaupa.³

Orðaskrá með 815 hugtökum úr hagrannsóknnum kom út 2003. Björn Arnar Hauksson (2003) tók orðaskrána saman með tölfræði- og hagrannsóknarnemendur í huga og er hún birt á vefsíðu Ökonomiu, Félags hagfræðinema við Háskóla Íslands.⁴ Orðaskráin er einnig birt í *Íðorðabankanum* (idord.arnastofnun.is) ásamt fjölmörgum öðrum íðorðasöfnum og þar á meðal *Hagfræðiorðasafninu* sem áður hefur verið nefnt.

Af framangreindu má vera ljóst að talsvert hefur verið gert til að gera orðaforða fjármála aðgengilegan en það er mjög mikilvægt fyrir sérfræðilega orðræðu. Ekkert af þeim orðasöfnum, sem hér eru nefnd, hafa verið unnin á grundvelli íðorðafraeði (termínólógíu) þar sem hugtakið sjálft og skilgreining þess er kjarninn í íðorðavinnunni. Í hefðbundnum orðabókum er hins vegar gengið út frá íðorðinu sjálfu. Samkvæmt verklagi íðorðafraeðinnar eru könnuð vensl milli hugtakanna, þ.e. hvernig þau tengjast hvert öðru og mynda heildir, og þeim raðað upp í hugtakakerfi sem byggjast á venslum þeirra. Skilgreiningin er síðan samin á þann veg að greina megi hugtakið frá

² Hugtakasafnið er aðgengilegt á vefnum (<https://hugtakasafn.utn.stjr.is/>).

³ Tölurnar eru frá september 2020.

⁴ <https://notendur.hi.is/okonomia/Skjol/GlosurOfi/Ordaskra/HagrOrd0.2.pdf> (sótt í ágúst 2020).

öðrum hugtökum. Þetta verklag er tilgreint í stöðlum um íðorðastörf, sem Alþjóðlega staðlastofnunin, International Organization for Standardization (ISO), hafa gefið út. Hér á landi eru þessi vinnubrögð lítt þekkt og rétt er að benda á að staðlarnir eru þar að auki yngri en elstu orðasöfnin sem hér var getið um.

2.3 Lög og ályktanir um mikilvægi íðorðastarfs

Í kafla 2.1 var nefnt aðalmarkmið íslenskrar málstefnu, *Íslensku til alls* (2009:11), sem er að tryggja að íslenska verði notuð á öllum sviðum íslensks samfélags. Íslenskur orðaforði er forsenda þess að hægt sé að tala og rita um sérhæfð efni á íslensku. Sé ekki lögð áhersla á að efla orðaforðann með tilheyrandi íðorðastarfi getur það leitt til þess að íslenska verði ónothæf á ákveðnum sérsviðum eða umdæmum samfélagsins vegna skorts á íðorðum. Slík staða er kölluð á íslensku **umdæmississir** eða **notkunarsviðstap** og á ensku *domain loss* (sbr. *Íslenska til alls* 2009:11, 52 og Johan Myking 2011:135–136).

Sama áhersla kemur skýrt fram í lögum um stöðu íslenskrar tungu og íslensks táknmáls, nr. 61/2011, en þar segir í 11. grein að stjórnvöld skulu stuðla að því að íslenskur fræðiorðaforði á ólíkum sviðum eflist jafnt og þétt, sé öllum aðgengilegur og notaður sem víðast. Mikilvægi íðorðastarfs er enn fremur áreittað í þingsályktun frá 7. júní 2019 um að efla íslensku sem opinbert mál á Íslandi þar sem í aðgerðaáætlun er m.a. lögð áhersla á að aðgerðir til að tryggja að íslenskur fræðiorðaforði og íðorðastarf eflist. Það er því engum vafa undirorpið að ef það er á annað borð markmið íslensks þjóðfélags að efla tungumál sitt þá er lítið svo á að íðorðastarf sé þar nauðsynlegur þáttur.

2.4 Áhrif alþjóðavæðingar

Fyrir um áratug var talsvert rætt um enskunotkun í íslensku fjármálaumhverfi. Tengist þetta svokölluðum útrásarfyrirtækjum sem höfðu höfuðstöðvar sínar á Íslandi en sökum þess að útibú og ýmsir samstarfsaðilar voru í öðrum löndum fór starfsemi þeirra fram á tveimur tungumálum. Í einhverjum tilvikum var enska orðin að samskiptamáli í fjármálafyrirtækjum. Um þetta mátti m.a. lesa í grein Ingveldar Geirsdóttur, *Hvert er málið?*, í *Lesbók Morgunblaðsins* 21. janúar 2006.

„Enskan er í rauninni orðin tungumál KB banka og er búin að vera það í nokkurn tíma,“ segir Jónas Sigurgeirsson, fram-

kvæmdastjóri samskiptasviðs hjá KB banka. „Allir stjórnarfundir fara fram á ensku, enda nokkrir stjórnarmenn erlendir, og ársskýrslurnar eru eingöngu gefnar út á ensku. Þar sem við erum orðin alþjóðlegur banki gefur augaleið að upplýsingar þurfa að vera á ensku.“ Jónas segir tölvupóst til starfsmanna innanhúss vera yfirleitt bæði á ensku og íslensku en einnig komi fyrir að tölvupóstur sem er eingöngu á ensku sé sendur á alla. „Þeir Íslendingar sem vinna í alþjóðlegu bankaumhverfi verða að vera tvítyngdir,“ segir Jónas. „Ég sé þetta ekki sem ógn við íslenskuna enda er enskan fyrst og fremst vinnumál sem notað er í samskiptum starfsmanna á milli landa. Enskan er tungumál alþjóðlegra viðskipta. Við erum með banka í tíu löndum og það er nauðsynlegt að allir geti talað saman á einu tungumáli,“ segir Jónas.

Áreiti frá ensku hefur aukist mikið í íslensku málsamfélagi (sjá t.d. Ara Pál Kristinsson 2017, Eirík Rögnvaldsson o.fl. 2012). Fyrir um áratug var talsvert rætt í fjölmiðlum um aukna enskunotkun í íslensku fjármálaumhverfi (sjá t.d. Guðrúnu Kvaran 2009:117–121, Davíð Loga Sigurðsson, 2007:13). Í *Ályktun um stöðu íslenskrar tungu* frá árinu 2007 beinir Íslensk málnefnd sjónum m.a. að þessum málum. Þar segir að það sé hættumerki ef umdæmi íslensku minnkar og ekki þyki lengur hægt að nota íslensku í viðskiptalífi á Íslandi, í verslun og þjónustu á Íslandi, í háskólum á Íslandi eða í almannaþjónustu sem rekin er af ríki og sveitarfélögum. Staða íslenskrar tungu myndi veikjast ef hún yrði ekki lengur nothæf á öllum sviðum íslensks samfélags og Íslendingar gætu ekki lengur treyst því að geta starfað og átt viðskipti á móðurmáli sínu í eigin landi. Af þessum sökum beinist hluti af þeirri rannsókn sem hér verður greint frá að því að kanna íslenskunotkun í íslensku fjármálaumhverfi og viðhorf til íslenskra íðorða og íðorðastarfs.

Alþjóðavæðingin snýr einnig að æðri menntun á Íslandi. Ísland var meðal þeirra Evrópuríkja sem stóðu að Bologna-yfirlýsingunni árið 1999 en þar var miðað að því að skapa evrópsk menntasvæði á háskólastigi til að auðvelda nemendum, kennurum og fræðimönnum að flytja sig á milli Evrópulanda og nema og starfa utan síns heimalands. Til þess að uppfylla markmið Bologna-yfirlýsingarinnar og fá erlenda nemendur til landsins þá hefur orðið sífellt algengara að kennt sé á ensku í stað íslensku. Í kjölfarið hafa sprottið upp umræður um stöðu íslenskrar tungu og tengjast þær ekki síst viðskiptadeildum

háskólanna og hinum íslenska fjármálaheimi. Annars vegar hefur verið rætt um mikilvægi þess að enska væri tungumál alþjóðaviðskipta og þjálfá þyrfti íslenska stúdenta í að rita og tala það mál svo að þeir yrðu betur búnir fyrir störf í alþjóðlegu viðskiptalífi (Runólfur Ágústsson 2006:21, Eiríkur Bergmann Eiríksson 2006:28). Í ársskýrslu Háskólans í Reykjavík 2007 kom fram að það væri stefna skólans að verða að fullu tvítyngdur fyrir 2010 og því þyrfti skólinn að tryggja nemendum sínum færni í alþjóðlegum samskiptum (Háskólinn í Reykjavík, ársskýrsla 2007:7). Á hinn bóginn er sjónum beint að því að aukin kennsla á ensku geti m.a. haft þær afleiðingar að notkunarsvið íslensku skerðist í viðskiptalífi og að erfitt geti reynst að endurvinnna glatað umdæmi. Í málstefnum, sem íslensku háskólarnir hafa birt, er lögð áhersla á málrækt, íslenskan iðorðaförða og að nemendur og kennarar geti fjallað um sérgreinar sínar á íslensku. Háskólinn í Reykjavík hefur ekki sett sér málstefnu þar sem vikið er að tungumálum í kennslu og rannsóknum en í stefnu skólans kemur fram að áhersla sé lögð á að þjálfá nemendur í alþjóðlegum samskiptum (sbr. Ara Pál Kristinsson og Harald Bernharðsson 2014:97–102 og Sigurð Jónsson, Laurén, Myking og Heribert 2013:40–41).

Enda þótt enska sé mikið notuð í háskólum eru vísindamenn aðeins lítill hluti af háskólafólkinu. Langflestir þurfa að geta notað menntun sína á heimavelli og því mikilvægt að nemendur þjálfist í að hugsa og nota hugtök í sinni eigin grein á móðurmálinu. Þeir þurfa einnig að geta notað móðurmálið í samskiptum við starfsfélaga, kynnt fræði sín fyrir almenningi og notað móðurmálið við kennslu (*Íslenska til alls* 2009:47, 57). Í skýrslu mennta- og menningarmálaráðuneytis (2010:9) segir að ljóst sé að háskólar landsins, sem mennta þá sem starfa munu við fyrirtæki í landinu, beri talsverða ábyrgð á þeirri íslensku sem notuð er á viðkomandi sviði. Þess vegna sé brýnt að þeir séu meðvitaðir um þessa ábyrgð, stuðli að því að faglegur orðaförði sé ávallt til á íslensku og hvetji nemendur til að temja sér vandað málfar. Þá ætti íslenskri tungu ekki að stafa mikil hætta af ensku.

3 Rannsóknin

Rannsóknin um stöðu íslensku í fjármálaheimi fór fram sumarið 2019 og var framkvæmd á þann hátt að send var spurningakönnun (vefkönnun) til fjármálafyrirtækja og fjármálastofnana og auk þess til þýðingastofa sem þýða fjármálatexta. Fyrirtækið Maskína sá um

leggja fyrir könnunina og var þátttakendum gert ljóst að könnunin væri nafnlaus.

Þátttakendur í rannsókninni voru valdir markvisst og eru með umfangsmikla starfsreynslu, annaðhvort í fjármálum eða af þýðingu á íðorðum í fjármálum. Alls var könnunin send á 25 staði og var mikil áhersla lögð á það að finna þann til svara sem hefði mestu þekkinguna og hefði með íðorðamál að gera á viðkomandi stað. Hópurinn er vissulega ekki stór en hafa verður í huga að könnunin er um þröngt svið og snýst ekki aðeins um íðorð heldur íðorð í fjármálum. Alls svöruðu 23 af 25 og var svarhlutfallið því mjög hátt eða alls 92%. Ekki bárust svör frá tveimur þýðendum sem eru einyrkjar og sögðust ekki hafa tíma til að svara könnuninni.

Könnunin innihélt alls 16 spurningar sem varða ýmis atriði sem snúa að stöðu íslenskrar tungu í fjármálaheimi. Spurningarnar varða eftirfarandi atriði:

- skráningu íðorða,
- þarfir, óskir og vandamál varðandi íðorð,
- viðhorf til íðorðavinnu,
- sameiginlegan íðorðagrunn,
- samskiptamál á vinnustað.

Varðandi hugsanleg álitamál við könnunina má fyrst nefna að ekki er sjálfgefið hvernig afmarka á svið fjármála en fyrir utan hagfræði og viðskiptafræði þá eru ýmis undirsvið. Ákveðið var að hafa sviðin endurskoðun og váttryggingar með í könnuninni.

Í úrvinnslu könnunar er þátttakendum skipt í þrjá hópa eftir rekstrarformi: opinberar stofnanir, fyrirtæki (einkarekstur) og svo í þriðja lagi þýðingastofur og félög. Af þessari flokkun leiðir að háskólar lenda ekki í sama flokki, þ.e. Háskóli Íslands er flokkaður sem stofnun en Háskólinn í Reykjavík og Háskólinn á Bifröst flokkast sem fyrirtæki. Í rannsókninni eru bankar flokkaðir sem fyrirtæki fyrir utan Seðlabankann sem er flokkaður sem stofnun. Einungis tvö félög tóku þátt í könnuninni og voru þau sett í flokk með þýðingastofum til að hafa hópinn nógu stóran á móti hinum tveimur enda þótt starfsemi þeirra sé óneitanlega ólík.

Tölfræðilegar niðurstöður rannsóknarinnar eru sýndar með einum aukastaf og er það í samræmi við gagnaúrvinnslu Maskínu.

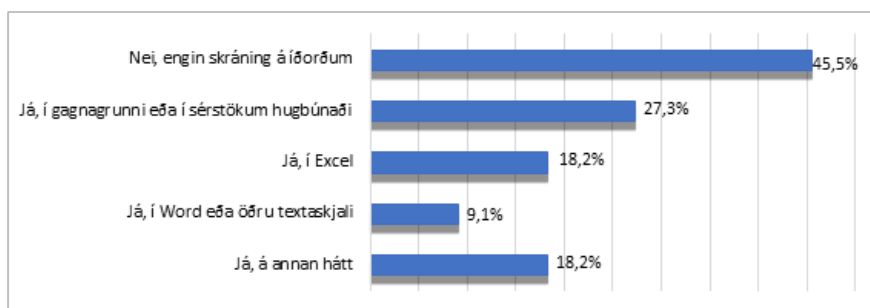
4 Niðurstöður rannsóknarinnar

Í þessum kafla verður greint frá niðurstöðum rannsóknarinnar og farið yfir hverja spurningu fyrir sig. Í sumum tilvikum má sjá að svör eru mismunandi eftir rekstrarformi og er þá fjallað sérstaklega um það hér á eftir.

4.1 Skráning íðorða

Í þessum hluta rannsóknarinnar miðast spurningarnar við að fá yfirlit yfir hversu skipulegt utanumhald um íðorð væri í þeim stofnunum og fyrirtækjum sem fengu könnunina.

Fyrsta spurningin hljóðar svo: „Eru íðorð skráð í fyrirtækinu/stofnuninni og ef svo er hvernig er skráningunni háttað?“ *Mynd 1* sýnir dreifingu svara.

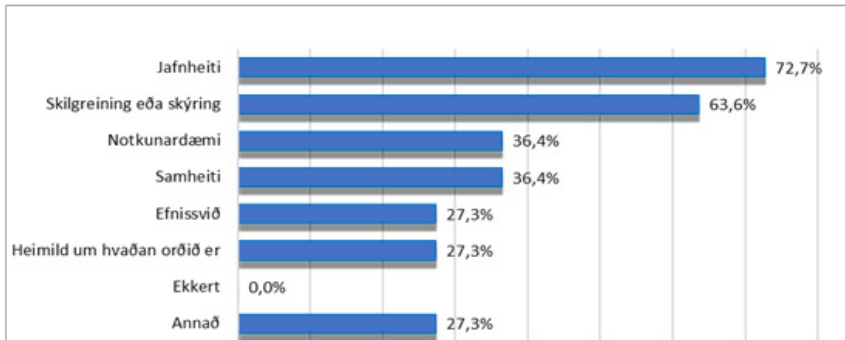

Mynd 1. Svör við spurningunni hvort og hvernig íðorð eru skráð.

Ofangreind spurning miðar að því að fá upplýsingar um hversu skipulega er unnið með íðorð á vinnustaðnum. Heildarniðurstaða bendir til þess að utanumhald með íðorðum sé almennt lítið en 45,5% svara því að engin skráning sé á íðorðum. Umtalsverður munur kemur í ljós þegar niðurstöður eru skoðaðar eftir rekstrarformi en skráning er áberandi mest í hópi þýðenda. Það kemur ekki á óvart vegna eðlis starfs þýðenda því að það hlýtur að vera hagkvæmt að geta fundið aftur íðorð sem hafa verið notuð áður í þýðingum. Fram kom að þýðendur nota oft sérstakan hugbúnað s.s. SDL Multiterm til að halda utan um íðorð. Það tryggir samkvæmni í notkun íðorðanna og aukin gæði fyrir viðskiptavinum og eigin vinnu. Aftur á móti kom fram að hjá 75% fyrirtækja og 44,4% stofnana er engin skráning á íðorðum. Í athugasemdum frá einum þátttakanda kom fram að vinnu-

staðurinn skráði ekki íðorð sjálfur heldur væri notast við hugtakasafn Þýðingamiðstöðvar utanríkisráðuneytisins.

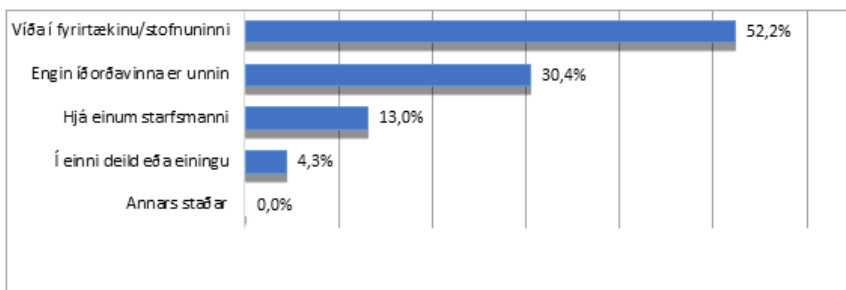
Önnur spurningin hljóðar svo: „Hvað er skráð til viðbótar við sjálft íðorðið?“ Aðeins þeir sem svöruðu að íðorð væru skráð fengu þessa spurningu. Hægt var að skrá fleiri en einn svarmöguleika.

Mynd 2. Svör við spurningunni hvað sé skráð til viðbótar við sjálft íðorðið.

Eins og Mynd 2 sýnir þá er langalgengast að svokölluð jafnheiti séu skráð, þ.e. sama íðorð á öðru tungumáli eða alls 72,7%. Eins og fram kemur í kafla 2.1 þá eru íðorðin mjög oft mynduð úr innlendum orðstofnum og tiltölulega lítið er um aðlöguð tökuorð (alþjóðleg orð) eins og í mörgum nágrannamálum (sjá t.d. Kjartan Ottósson 1990:104–118 og Guðrúnu Kvaran 2005:378–381). Sem dæmi má nefna að jafnheiti enska orðsins *hedge fund* er *hedgefond* á dönsku og sænsku en *áhættusjóður* á íslensku. Það er því mjög mikilvægt að geta flett upp íslenskum íðorðum og á það ekki síst við um ný hugtök þar sem óljóst er hvert íslenska íðorðið er. Næstalgengast er að skráð sé skilgreining eða skýring, eða alls í 63,6% tilvika. Notkunardæmi og samheiti eru skráð í 36,4% tilvika. Efnissvið og heimild um hvaðan íslenska orðið er komið eru skráð í 27,3% tilvika. Þegar niðurstöður eru skoðaðar eftir rekstrarformi sést að stofnanir skrá minnst.

Þriðja spurningin hljóðar svo: „Hvar er íðorðavinnan unnin í fyrir-tækinu/stofnuninni?“

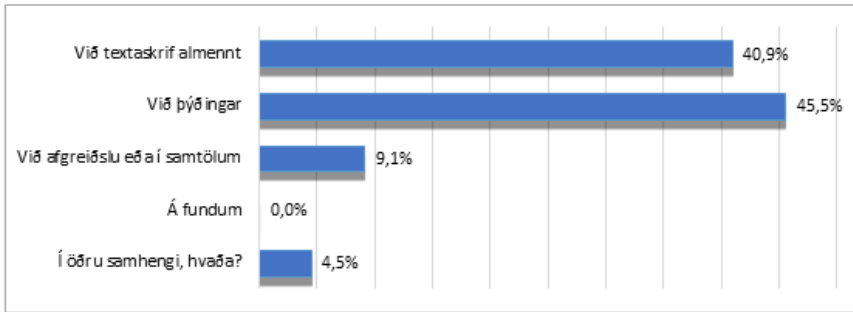
Mynd 3. Svör við spurningunni hvar íðorðavinna er unnin í fyrirtækinu/stofnuninni.

Fimm svarmöguleikar voru gefnir við spurningunni: „víða í fyrirtækinu/stofnuninni“, „engin íðorðavinna er unnin“, „hjá einum starfsmanni“, „í einni deild eða einingu“ og að síðustu „annars staðar“. Aðeins var hægt að velja einn svarmöguleika. Í ljós kom að algengasta fyrirkomulagið er að íðorðavinna sé unnin víða á vinnustaðnum en 30% þátttakenda svara því að ekkert íðorðastarf sé unnið.

4.2 Þarfir, óskir og vandamál varðandi íðorð

Í þessum hluta rannsóknarinnar miðast spurningarnar við að fá mynd af þörfum og óskum á vinnustaðnum varðandi íðorð og hvað þátttakendur telja vera helstu vandamál í því sambandi. Einnig er kannað hvað gert er í þeim tilvikum þegar íslenska þýðingu vantar á íðorðum í fjármálum.

Fjórða spurningin hljóðar svo: „Við hvaða aðstæður þarf helst að nota íðorð eða þýða þau?“

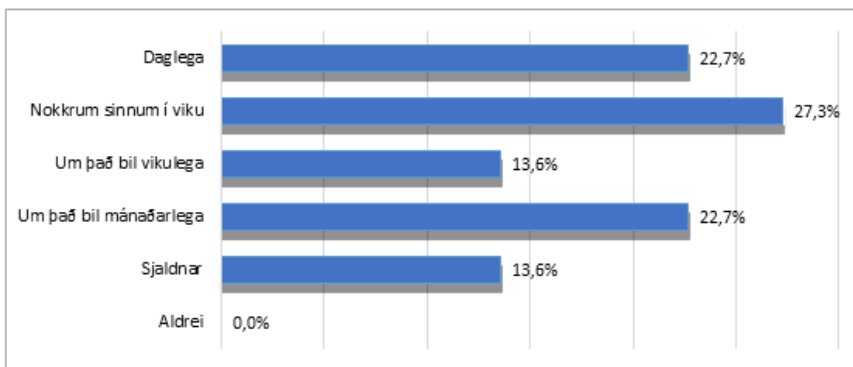

Mynd 4. Svör við spurningunni við hvaða aðstæður þurfi helst að nota íðorð eða þýða þau.

Þátttakendur voru beðnir um að segja við hvaða aðstæður þyrfti helst að nota íðorð á vinnustaðnum með því að raða svarmöguleikum eftir mikilvægi. Í efsta sæti lentu „þýðingar“ með alls 45,5%, í öðru sæti eru „textaskrif almennt“ með 40,9% og því næst koma „afgreiðsla eða samtöl“ (munnleg samskipti) með 9%. Undir liðnum „í öðru samhengi“ var kennsla tiltekin.

Þegar upplýsingar eru skoðaðar eftir rekstrarformi kemur fram talsverður munur. Eins og búast mátti við þá er algengast að þýðendur þurfi að nota íðorð við þýðingar en alls 66,7% þýðenda velja þann svarmöguleika. Hjá stofnunum er algengast að íðorð séu notuð við textaskrif, eða alls 62,5% og 37,5% nefna þýðingar. Hugsanlega má túlka þessar niðurstöður svo að ensk íðorð séu notuð í töluðu máli hjá stofnunum og að það sé fyrst og fremst þegar færa þarf eitthvað í skriflegt form sem íslensk íðorð eru notuð. Einnig kemur til greina að þeir sem svöruðu könnuninni vinni fremur við textaskrif en afgreiðslu eða aðrar aðstæður þar sem reynir á munnleg samskipti.

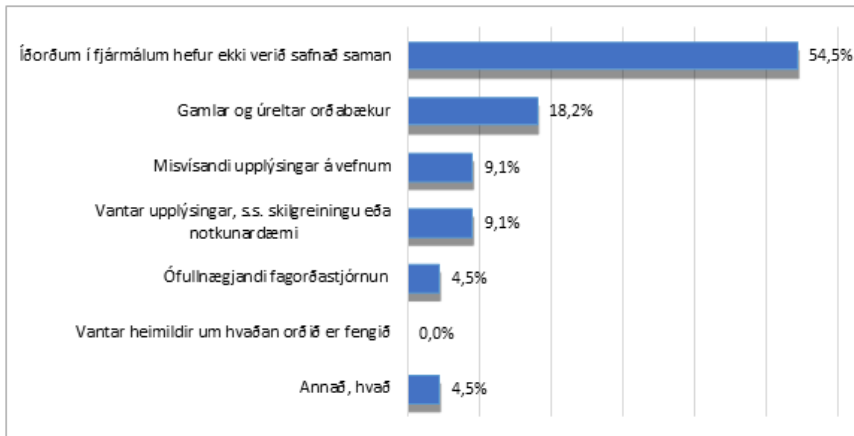
Fimmta spurningin hljóðar svo: „Hversu algengt telur þú að starfsmenn leiti að meðaltali að íðorðum í orðasöfnum og á vefnum?“

Mynd 5. Svör við spurningunni hversu oft starfsmenn leiti að meðaltali að íðorðum í orðasöfnum og á vefnum.

Hér kemur fram að um helmingur þátttakenda þarf að leita að íðorðum oftar en einu sinni í viku og 13,6% um það bil vikulega. Þessi niðurstaða bendir til þess að það sé þörf fyrir að hafa íðorð skráð skipulega. Hugsanlega má einnig túlka svörin á þá leið að vandasamt sé að finna íðorðin og það gæti tengst því sem áður hefur komið fram að lítil formleg skráning sé á íðorðum. Þegar niðurstöður eru skoðaðar eftir rekstrarformi kemur fram talsverður munur. Helmingur þýðenda leitar daglega að íðorðum. Þýðendur þurfa vegna eðlis starfs þeirra að sjálfsögðu alltaf að fletta upp íðorðum og gáta hvort rétt sé þýtt. Algengast er að stofnanir og fyrirtæki leiti að íðorðum nokkrum sinnum í viku.

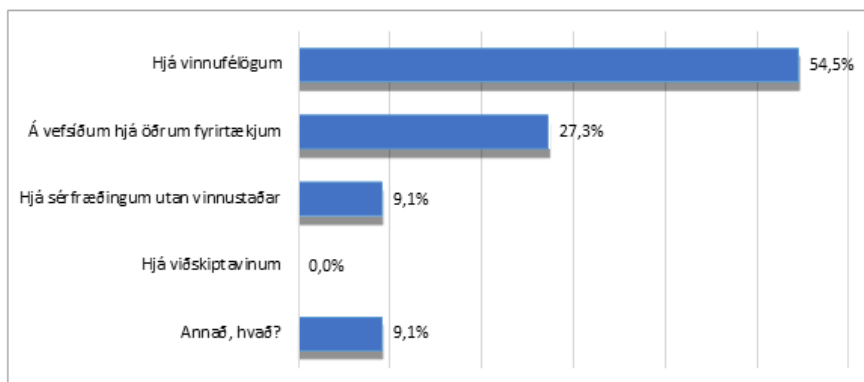
Sjötta spurningin hljóðar svo: „Hver eru helstu vandamál tengd íðorðum í fjármálum í fyrirtækinu/stofnuninni?“

Mynd 6. Svör við spurningunni hver helstu vandamál tengd íðorðum í fjármálum séu.

Í þessari spurningu voru þátttakendur beðnir um að segja hver væru helstu vandamál tengd íðorðum á vinnustaðnum með því að raða a.m.k. þremur atriðum eftir mikilvægi. Fram kemur að 54,5% telja að helsta vandamál tengt íðorðum sé að þeim hefur ekki verið safnað saman á einn stað sem allir hafa aðgang að. Í öðru sæti eru gamlir og úreltir orðalistar og orðabækur en 18,2% telja það vera helsta vandamálið. Þá nefna einnig 9% misvísandi upplýsingar á vefnum og önnur 9% að það vanti upplýsingar, þ.e. skýringu eða skilgreiningu. Undir liðnum „annað“ tók þátttakandi fram að „á vinnustaðnum“ væri sköpuð umræða um fjártækni samfara nýsköpun á því sviði og því talsvert unnið með nýyrðasmíð eða að minnsta kosti orðræðu í mótun. Í heild lýsa niðurstöður spurningarinnar því að umbóta er þörf í þessum málaflokki.

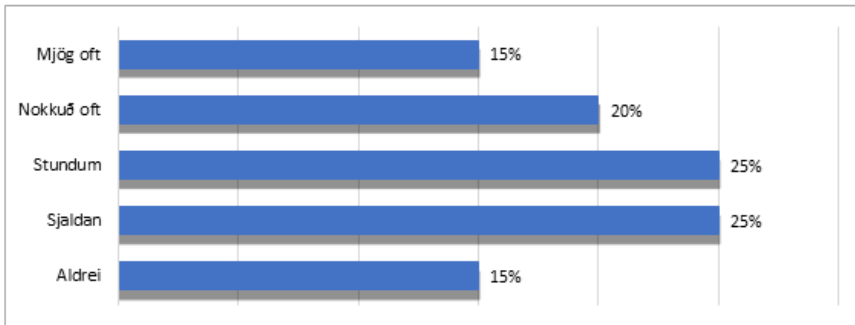
Sjöunda spurningin hljóðar svo: „Hvar leita starfsmenn í fyrirtækinu/stofnuninni helst ráða þegar vantar þýðingu á íðorði í fjármálum?“

Mynd 7. Svör við spurningunni hvar helst sé leitað ráða þegar þýðingu vanti á íðorði í fjármálum.

Í þessari spurningu voru þátttakendur beðnir um að segja hvert starfsmenn leiti helst ráða þegar þýðingu vanti á íðorði í fjármálum með því að raða a.m.k. þremur atriðum eftir mikilvægi. Fram kemur að fyrst er leitað til vinnufélaga en alls 54,5% svara svo. Hér geta ytri aðstæður einnig skipt máli, s.s. hvort um er að ræða opið vinnusvæði eða ekki, þ.e. mögulega eru meiri líkur á því að leitað sé á vefsíðum ef vinnusvæðið er ekki opið. Þegar upplýsingar eru skoðaðar eftir rekstrarformi kemur fram talsverður munur. Alls 66,7% þýðenda leita helst að upplýsingum á vefsíðum hjá öðrum fyrirtækjum en einungis 16,7% leita ráða hjá vinnufélögum. Hér þarf að hafa í huga að þýðendur eru oft einyrkjar og ekki endilega sérfróðir um fagið sem þeir vinna með. Hjá stofnunum og fyrirtækjum eru niðurstöður með öðru móti. Stofnanir leita eftir upplýsingum um íðorð í 66,7% tilvika til vinnufélaga en einungis í 11,1% tilvika á vefsíðum annarra fyrirtækja. Hvað varðar fyrirtæki þá leita 71,4% starfsmanna til vinnufélaga en 14,3% leita að upplýsingum hjá öðrum fyrirtækjum. Undir liðnum „annað“ kom fram að leitað væri upplýsinga í hugtakasafni Þýðingamiðstöðvar utanríkisráðuneytisins, í íðorðaskrá endurskoðenda og til fastráðins starfsmanns fyrirtækis sem er þýðandi.

Áttunda spurningin hljóðar svo: „Þegar ekki finnst íslenskt orð kemur það oft, stundum, sjaldan eða aldrei fyrir að einhver í fyrirtæki/stofnun búi sjálfur til íslenskt orð?“

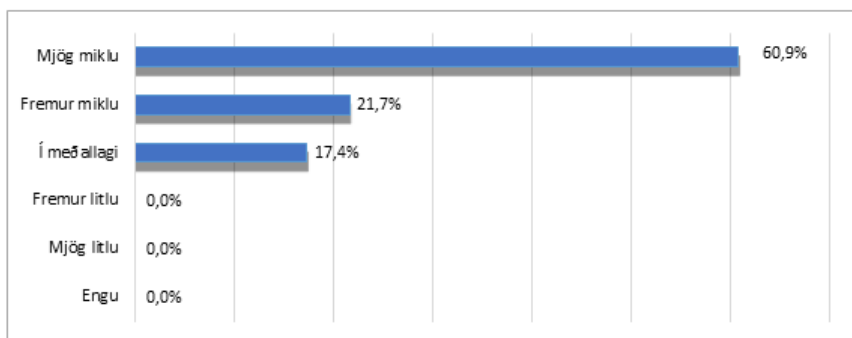
Mynd 8. Svör við spurningunni hversu algengt sé að mynduð séu ný íðorð.

Þessi spurning varðar það hversu mikið er um að mynduð séu ný orð þegar ekki finnst íslenskt íðorð. Á Mynd 8 má sjá mikla dreifingu í svörum en 15% velja möguleikann „mjög oft“, 20% velja „nokkuð oft“, 25% velja möguleikana „stundum“ og „sjaldan“ og 15% velja möguleikann „aldrei“. Þegar upplýsingar eru skoðaðar eftir rekstrarformi kemur aftur á móti í ljós allmikill munur. Hjá stofnunum eru samanlagt 88,9% sem segjast „mjög oft“, „nokkuð oft“ og „stundum“ mynda ný íðorð á móti 33,4% hjá fyrirtækjum og 40% hjá þýðendum. Alls 60% þýðenda segjast sjaldan mynda ný orð og 66% þeirra sem svöruðu hjá fyrirtækjum segjast sjaldan eða aldrei mynda sjálfir ný íðorð. Ég skýri muninn svo að í opinberum stofnunum séu helstu sérfræðingar á sviði fjármála sem eigi því auðveldara með að mynda ný íðorð án þess að ráðfæra sig við aðra. Þýðendur hafa annars konar ábyrgð og telja sig e.t.v. ekki hafa umboð til að mynda sjálfir ný íðorð þar sem þeir hafa ekki endilega sérfræðipækkingu á fjármálum.

4.3 Viðhorf til íðorðavinnu

Þessi hluti rannsóknarinnar beinist að því að fá upplýsingar um viðhorf til íðorða. Spurt er um hvort þátttakendur telji íðorð skipta miklu eða litlu máli, um vilja til að nota íslensk íðorð og vilja til að taka þátt í íðorðastarfi eða íðorðanefnd.

Níunda spurningin hljóðar svo: „Skipta þýðingar íðorða miklu eða litlu máli í fyrirtækinu/stofnuninni?“

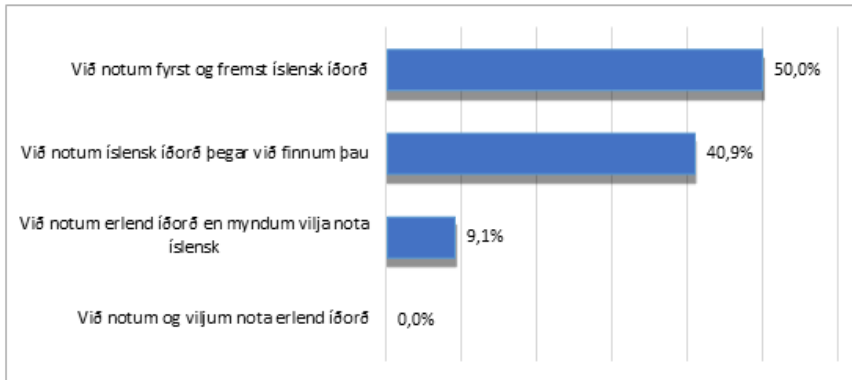
Mynd 9. Svör við spurningunni hvort þýðingar íðorða skipti miklu eða litlu máli í fyrirtækinu/stofnuninni.

Markmiðið með þessari spurningu var að fá álit þátttakenda á því hve miklu máli þeir teldu þýðingar íðorða skipta á vinnustaðnum.⁵ Eins og Mynd 9 sýnir telur mikill meirihluti þátttakenda eða alls 82,6% að þýðingar íðorða skipti „mjög miklu“ eða „fremur miklu“ máli. Enginn þátttakenda svaraði því til að íðorð skipti „fremur litlu“, „mjög litlu“ eða „engu“ máli. Þetta eru athyglisverðar niðurstöður þar sem fram kom í kafla 4.1 að 45,5% svara því að engin skráning sé á íðorðum.

Ef niðurstöður eru skoðaðar eftir rekstrarformi, þ.e. eftir því hvort um er að ræða fyrirtæki, stofnun eða þýðendur, þá má greina nokkurn mun, þ.e. þá svara 83,3% þýðenda og 66,7% stofnana því að þýðingar íðorða skipti „mjög miklu“ máli en aðeins 37,5% fyrirtækja. Þarna kemur í ljós að nákvæmni í meðferð íðorða skiptir meira máli hjá þýðendum og stofnunum en fyrirtækjum sem sinna minna íðorðastarfi. Dæmi um fyrirtæki í þessari könnun eru t.d. tryggingafyrirtæki og endurskoðendur.

Í tíundu spurningu er spurt um viðhorf til íðorðastarfs í fjármálum.

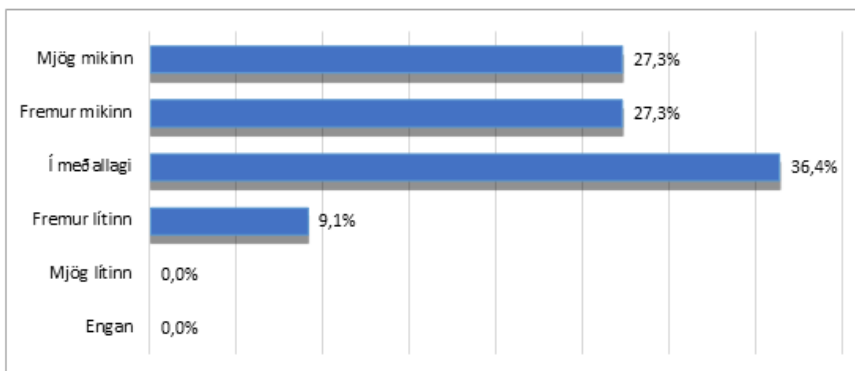
⁵ Með orðalaginu „þýðingar íðorða“ var hér átt við mikilvægi þess að til væru íslensk íðorð en ekki aðferðina við að mynda íðorðin, s.s. hvort íðorðin væru svokallaðar tókupýðingar.

Mynd 10. Svör við spurningu um viðhorf til íðorðastarfs í fjármálum.

Niðurstöður sýna að 50% vilja nota íslensk orð. Enginn segist frekar vilja nota erlend íðorð. Þegar upplýsingar eru skoðaðar eftir rekstrarformi þá kemur nokkur munur í ljós og sýnir ólíkt eðli þeirra staða sem tóku þátt í könnuninni. Stofnanir verða fyrst og fremst að nota íslensku og sama máli gegnir með þýðendum. Hvað varðar fyrirtæki þá kemur fram að 57,1% noti íslensk íðorð þegar þau finni þau en það gengur ekki alltaf. Sambærileg tala er 33,3% bæði hjá stofnunum og þýðendum.

Í elleftu spurningu er spurt um vilja til að vera með í íðorðastarfi eða íðorðanefnd.

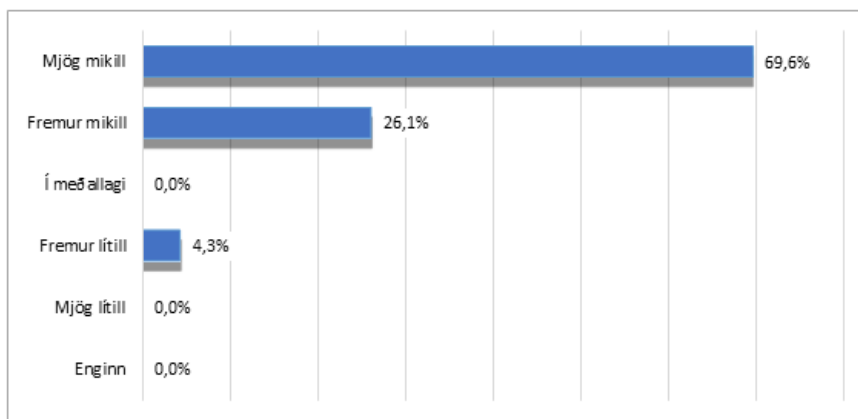
Mynd 11. Svör við spurningu um hve mikill vilji sé fyrir hendi til að vera með í íðorðastarfi eða íðorðanefnd.

Alls 54,5% segjast hafa mjög „mikinn“ eða „fremur mikinn“ áhuga á að vera með í íðorðastarfi eða í íðorðanefnd. Ef niðurstöður eru skoðaðar eftir rekstrarformi þá hafa stofnanir mestan áhuga, þ.e. 66,6% á móti 42,9% fyrirtækja og 50% þýðenda. Að mínu mati bendir niðurstaðan til þess að þátttakendur vilji a.m.k. fá tækifæri til að hafa áhrif á þróun orðræðu á fagsviðinu og samræma notkun íðorða.

4.4 Sameiginlegur íðorðagrunnur

Í þessum hluta rannsóknarinnar er spurt um tvennt, þ.e. áhuga á að hafa ókeypis aðgang að traustum og samræmdum íðorðagrunni um fjármál á vefnum og svo hins vegar í hve miklum mæli vinnustaðurinn er viljugur að deila íðorðum sínum í slíkum íðorðagrunni. Mjög mikilvægt er að fá upplýsingar um þessi atriði í því sambandi hvort tímabært sé að leita annarra og nýrra leiða við að halda utan um íðorð en áður hefur verið gert hér á landi.

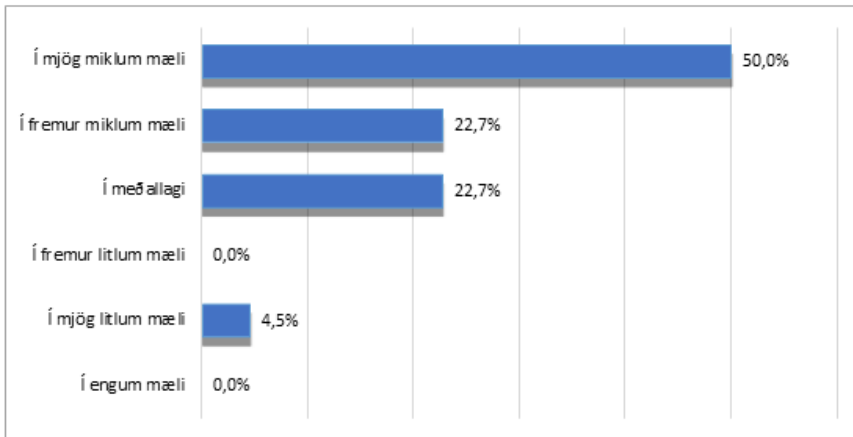
Í tólfstu spurningu er spurt um áhuga á ókeypis aðgangi að traustum íðorðagrunni.

Mynd 12. Svör við spurningunni um hvort áhugi sé á ókeypis aðgangi að traustum íðorðagrunni.

Alls segjast 95,7% hafa mjög mikinn eða fremur mikinn áhuga á að hafa ókeypis aðgang að traustum og samræmdum íðorðabanka eða íðorðagrunni um fjármál. Ef litið er á niðurstöður eftir rekstrarformi þá eru þýðendur áhugasamastir en 83,3% þýðenda segjast hafa mikinn áhuga. Einungis fyrirtæki völdu svarmöguleikann „fremur lítil“ en 12,5% fyrirtækja svöruðu á þann veg.

Í þrettánda spurningu er spurt um vilja til að deila íðorðum með öðrum í sameiginlegum íðorðagrunni.

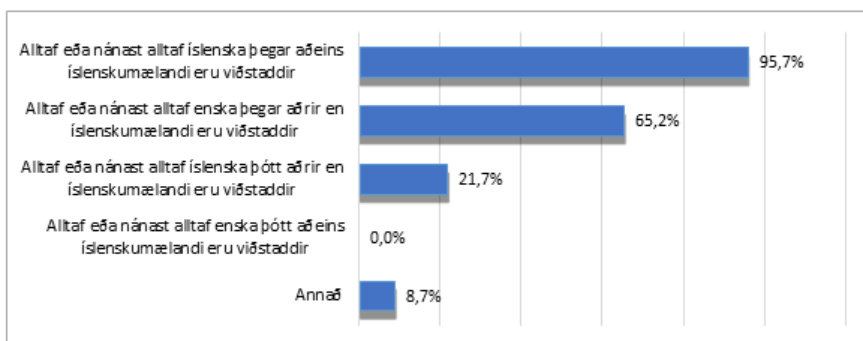
Mynd 13. Svör við spurningunni um hvort vilji sé til að deila íðorðum með öðrum í sameiginlegum íðorðagrunni.

Á Mynd 13 kemur fram að alls 72,7% segjast vera í „mjög miklum“ eða „fremur miklum mæli“ reiðubúin að deila íðorðum sínum með öðrum í íðorðabanka eða íðorðagrunni. Alls 66,7% stofnana segjast í „mjög miklum mæli“ vilja deila íðorðum sínum en fyrirtæki höfðu minnstan áhuga. Fram kom í athugasemd frá þátttakanda að það strandi á regluvörslu og samkeppnissjónarmiðum að deila eigin íðorðagrunni út fyrir það fyrirtæki sem hann starfar hjá.

4.5 Samskiptamál á vinnustað

Í þessum síðasta hluta eru spurningar sem snúa að því að fá upplýsingar um hvernig staðan er núna hvað varðar samskiptamál á vinnustað. Spurt er um tungumálanotkun á fundum, í tölvupósti og í skjölum og skráum.

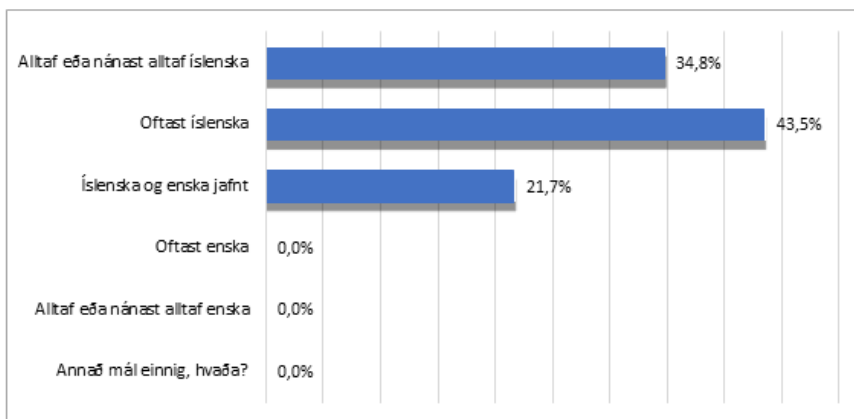
Fjórtaða spurningin hljóðar svo: „Hvaða tungumál er notað á fundum í fyrirtækinu/stofnuninni?“

Mynd 14. Svör við spurningunni um hvaða tungumál sé notað á fundum.

Í þessari spurningu var hægt að merkja við fleiri en einn svarmögu-leika. Fram kom að íslenska er langoftast notuð á fundum þegar aðeins íslenskumælandi eru viðstaddir (sjá Mynd 14). Þegar aðrir en íslenskumælandi eru viðstaddir á fundum segja 65,2% að enska sé notuð. Ef niðurstöður eru skoðaðar eftir rekstrarformi þá svara 75% fyrirtækja og 66,7% stofnana því að enska væri notuð þegar aðrir en íslenskumælandi eru viðstaddir á fundum en hjá þýðendum 50%. Athugasemd kom frá þátttakanda sem sagðist vera verktaki og færi ekki á fundi. Undir annað var nefnt að ýmist Norðurlandamál eða enska væru notuð á fundum.

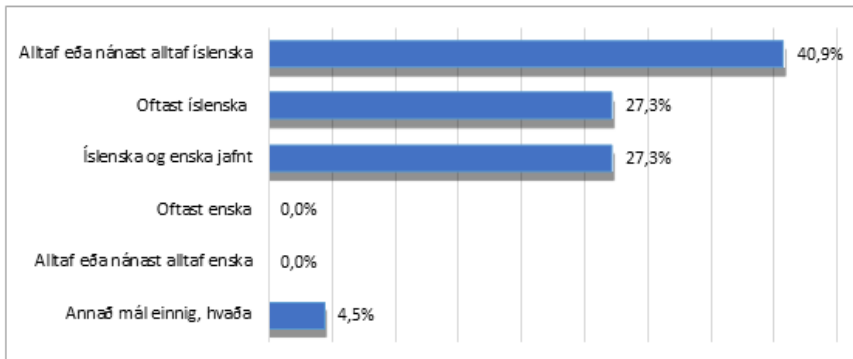
Fimmtánda spurningin hljóðar svo: „Hvaða tungumál er notað í tölvupóstum í fyrirtækinu/stofnuninni?“

Mynd 15. Svör við spurningunni um hvaða tungumál sé notað í tölvupóstum.

Varðandi tungumálanotkun í tölvupóstum svara 43,5% á þann veg að íslenska sé oftast notuð í tölvupósti en 34,8 svara að íslenska sé alltaf eða nánast alltaf notuð. Möguleikinn „íslenska og enska jafnt“ merkir að bæði íslenska og enska séu notuð í tölvupóstsamskiptum og 21,7% velja þennan svarmöguleika. Þegar niðurstöður eru skoðaðar eftir rekstrarformi kemur í ljós að hjá stofnunum velja 66,7% möguleikann „alltaf eða nánast alltaf íslenska“ og 33,3% velja „oftast íslenska“. Hjá fyrirtækjum velja 25% möguleikann „alltaf eða nánast alltaf íslenska“, 37,5% velja „oftast íslenska“ og 37,5% velja „íslenska og enska jafnt“. Hjá þýðendum velja 66,7% möguleikann „oftast íslenska“ og 33,3% velja „íslenska og enska jafnt“.

Sextánda spurningin hljóðar svo: „Hvaða tungumál er notað í skjölum og skráum í fyrirtækinu/stofnuninni?“

Mynd 16. Svör við spurningunni hvaða tungumál sé notað í skjölum og skráum.

Alls 40,9% þátttakenda svöruðu á þann veg að íslenska væri alltaf eða nánast alltaf notuð í skjölum og skráum og til viðbótar svöruðu 27,3% að íslenska væri oftast notuð. Sami fjöldi, þ.e. 27,3%, svara að íslenska og enska séu notuð jafnt. Tekið var fram í athugasemd að mörg umsóknareyðublöð séu til bæði á ensku og íslensku.

4.6 Athugasemdir frá þátttakendum könnunarinnar

Í lokin gafst þátttakendum könnunarinnar tækifæri til þess að koma með athugasemdir. Þar kom fram sú skoðun að mjög mikilvægt væri að þeir sem mynda íðorð í fjármálum hafi sjálfir þekkingu á fjármálum eða reynslu af fjármálamörkuðum. Hér er þá væntanlega verið að vísa til þess að ekki sé æskilegt að þýðendur taki af skarið og myndi

íðorð. Þá kom ábending frá þátttakanda um að ekki sé æskilegt að þýða skilgreiningar á íðorðum því að þær geti oft leitt til vandamála og misræmis við upphaflega skilgreiningu í erlendu tungumáli og á þetta sér í lagi við þegar innleiddar eru EES-gerðir. Einn þátttakandi kom með skorinorða athugasemd um ástandið í íðorðamálum á sviði fjármála: „Þetta er í ólestri“.

5 Lokaorð

Hér hefur verið gerð grein fyrir niðurstöðum rannsóknar á stöðu íslensku á sviði fjármála sem gerð var sumarið 2019 þar sem spurningakönnun var lögð fyrir fjármálafyrirtæki og fjármálastofnanir og auk þess til þýðingastofa sem þýða fjármálatexta.

Niðurstöður sýna að 82,6% þátttakenda í rannsókninni telja það skipta mjög miklu eða fremur miklu máli að til séu íslensk íðorð en skráning á íðorðum er þó áberandi lítil og aðgengi að þeim slæmt. Viðhorf til íðorðastarfs er jákvætt sem birtist m.a. í því að meiri hluti þátttakenda hefur áhuga á því að taka þátt í íðorðastarfi. Einnig kemur fram jákvætt viðhorf til þess að nota íslensk íðorð og enginn þátttakandi segist vilja nota erlend íðorð fremur en íslensk. Í kafla 2.3 var fjallað um áhrif alþjóðavæðingar og fram kom að fyrir um áratug hefðu verið umræður um að enska væri notuð sem samskiptamál í fjármálafyrirtækjum. Niðurstöður í kafla 4.5 sýna hins vegar að íslenska er aðalsamskiptamál þátttakenda og á það jafnt við um fundi, tölvupóst, skjöl og skrár.

Samkvæmt því sem fram kemur í könnuninni þarf um helmingur þátttakenda að leita að íslenskum fjármálaíðorðum nokkrum sinnum í viku eða daglega. Sú staðreynd sýnir þörf á því að geta flett upp orðunum en það er oft erfiðleikum bundið. Eins og kom fram í kafla 2.1 hafa verið gefin út íðorðasöfn og orðabækur á sviði fjármála en niðurstöður könnunarinnar sýna ýmis vandamál og að úrbóta er þörf. Íslenskt fjármálaumhverfi hefur breyst mikið í seinni tíð og fjölmörg ný hugtök hafa komið með innleiðingu Evróputilskipana. Ávallt er mikilvægt að gæta að því að uppfæra orðasöfn reglulega svo að þau verði ekki úrelt eins og fram kemur í íðorðastaðlinum *Project management guidelines for terminology standardization* (ISO 15188:2001). Könnunin sýndi einmitt að þau orðasöfn, sem til eru á þessu sviði, eru gömul og úrelt og að upplýsingar á vefnum um íðorð væru misvísandi. Þátttakendur sýndu greinilegan áhuga á því að hafa

aðgang að traustum og samræmdum íðorðagrunni um fjármál en áhugi þeirra var þó minni hvað varðar vilja til að deila eigin íðorðum með öðrum.

Vinna við að taka saman íðorðasöfn handvirkt eins og tíðkast hefur er afar tímafrek og einnig er erfitt að henda reiður á nýjum hugtökum eða breyttri notkun hugtaka eins og raunin hefur verið með efnissvið fjármála. Sem meginniðurstöðu rannsóknarinnar tel ég að ástæða sé til að reyna nýjar leiðir við utanumhald íðorða í fjármálum. Með aðstoð tölvutækni má reyna að safna sjálfvirkt mögulegum íðorðum á þessu sviði og hanna íðorðagrunn sem yrði stöðugt uppfærður og allir gætu haft aðgang að.

Heimildir

- Ari Páll Kristinsson. 2017. *Málheimar. Sitthvað um málstefnu og málnotkun*. Reykjavík: Háskólaútgáfan.
- Ari Páll Kristinsson og Haraldur Bernharðsson. 2014. Íslenska og enska í íslensku háskólastarfi. *Orð og tunga* 16:93–122.
- Ágústa Þorbergsdóttir. 2011a. Íðorðafræði. Í: Jóhannes B. Sigtryggsson (ritstj.). *Handbók um íslensku*, bls. 292–294. Reykjavík: JPV.
- Ágústa Þorbergsdóttir. 2011b. Nýyrði. Í: Jóhannes B. Sigtryggsson (ritstj.). *Handbók um íslensku*, bls. 333–339. Reykjavík: JPV.
- Ályktun um stöðu íslenskrar tungu 2007. Íslensk málnefnd, http://islenskan.is/images/Alyktanir-pdf/Alyktun_um_stodu_islenskunnar.pdf.
- Björn Arnar Hauksson. 2003. *Orðaskrá úr hagrannsóknnum*. Útgáfa 0.2. Reykjavík. <https://notendur.hi.is/okonomia/Skjol/GlosurOfI/Ordaskra/Hagr-Ord0.2.pdf> (sótt ágúst 2020).
- Davíð Logi Sigurðsson. 2007. „Enskan vinnumál á Íslandi?“ *Morgunblaðið*, 17. september.
- Eiríkur Bergmann Einarsson. 2006. „Tungan, hnattvæðing og ótti“. *Morgunblaðið*, 28. febrúar.
- Eiríkur Rögnvaldsson, Kristín M. Jóhannsdóttir, Sigrún Helgadóttir og Steinþór Steingrímsson. 2012. *Íslensk tunga á stafrænni öld / The Icelandic Language in the Digital Age*. META-NET White Paper Series. Berlin: Springer.
- Guðrún Kvaran. 2005. *Íslensk tunga II. Orð*. Reykjavík: Almenna bókafélagið.
- Guðrún Kvaran. 2009. „The Icelandic Language in Business and Commerce in Iceland“. Í: Gerhard Stickel (ritstj.). *Duisburger Arbeiten zur Sprach- und Kulturwissenschaft*, bls. 117–121. Frankfurt am Main: Peter Lang Verlag.
- Halldór Halldórsson. 1987. Þörf á nýyrðum og sigurlíkur þeirra. Í: Ólafur Halldórsson (annaðist útgáfu). *Móðurmálið: Fjórtán erindi um vanda íslenskrar tungu á vorum dögum*, bls. 93–98. Reykjavík: Vísindafélag Íslendinga.

- Hagfræðiorðasafn. Íslenskt-enskt, enskt-íslenskt orðasafn um hagfræði, viðskiptafræði og skyldar greinar.* 2000. Hallgrímur Snorrason, Gamaliel Sveinsson, Ólafur Ísleifsson, Brynhildur Benediktsdóttir, Jónína Margrét Guðnadóttir og Kirstín Þ. Flygenring (ritstj.), Rit Íslenskrar málnefndar 12. Reykjavík: Íslensk málnefnd.
- Háskólinn í Reykjavík, ársskýrsla 2007. https://www.ru.is/media/baeklingar/Haskolinn-i-Reykjavik-Arsskyrsla_2007.pdf (sótt ágúst 2020).
- Hugtakasafn Þýðingamiðstöðvar utanríkisráðuneytisins.* <https://hugtakasafn.utn.stjr.is/> (september 2020).
- ISO 704:2009. Terminology work – Principles and methods.
- ISO 15188:2001. Project management guidelines for terminology standardization.
- Ingveldur Geirsdóttir. 2006. Hver er málið? Íslenskan, enskan, útrásin og skólarnir. *Lesbók Morgunblaðsins*, 21. janúar.
- Íslenska til alls: Tillögur Íslenskrar málnefndar að íslenskri málstefnu samþykktar á Alþingi 12. mars 2009.* Reykjavík: Mennta- og menningarmálaráðuneytið.
- Kjartan G. Ottósson. 1990. Íslensk málhreinsun. Sögulegt yfirlit. *Rit Íslenskrar málnefndar* 6. Reykjavík: Íslensk málnefnd.
- Lacy, Terry G. og Þórir Einarsson. 1982. *Ensk-íslensk viðskiptaorðabók.* Reykjavík: Bókaútgáfan Örn og Örlygur.
- Lög um stöðu íslenskrar tungu og íslensks táknmáls nr. 61/2011. <https://www.althingi.is/lagas/148c/2011061.html>.
- Myking, Johan. 2011. 'Domenetap' eller 'kunnskapsstruktur'? Om motstridande diskursar i nordisk terminologisamarbeid. *Språk i Norden 2011*: 131–156.
- Nýyrði I.* 1953. Sveinn Bergsveinsson (ritstj.). Reykjavík: Menntamálaráðuneytið.
- Nýyrði II. Sjómennska og landbúnaður.* 1954. Halldór Halldórsson (ritstj.). Reykjavík: Leiftur hf.
- Nýyrði III. Landbúnaður.* 1955. Halldór Halldórsson (ritstj.). Reykjavík: Menntamálaráðuneyti.
- Nýyrði IV. Flug.* 1956. Halldór Halldórsson (ritstj.). Reykjavík: Menntamálaráðuneyti.
- Runólfur Ágústsson. 2006. „Heittrúuð hreintungustefna?“ *Morgunblaðið*, 20. febrúar.
- Tækniordasafn.* 1959. Sigurður Guðmundsson (ritstj.). Reykjavík: Menntamálaráðuneyti.
- Sigurður Jónsson, Laurén, C., Myking, J., Heribert, P. 2013. *Parallelspråk og domene, parallelsprog og domæne, parallelspråk och domän, samhliða mál og umdæmi, rinnakkaiskieli ja domeeni.* Oslo: Novus.
- Skýrsla nefndar um lagalega stöðu íslenskrar tungu og táknmálsins.* 2010. Mennta- og menningarmálaráðuneyti. https://www.stjornarradid.is/media/menntamalaraduneyti-media/media/ritogskyrslur/skyrsla_islensk_tunga_2010.pdf (sótt 2021).

Þingsályktun nr. 26/149 um að efla íslensku sem opinbert mál á Íslandi. 2019.
<https://www.althingi.is/altext/pdf/149/s/1750.pdf>.

Þórir Einarsson og Terry G. Lacy. 1989. *Íslensk-ensk viðskiptaorðabók*. Reykjavík: Bókaútgáfan Örn og Örlygur.

Þórir Einarsson og Terry G. Lacy. 2018. *Íslensk-ensk viðskiptaorðabók*. Reykjavík: Forlagið.

Lykilorð

íðorð, nýyrði, könnun, fjármálasvið, íðorðagrunnur, sjálfvirk íðorðataka

Keywords

terminology, neologisms, survey, domain of finance, termbase, automatic term extraction

Abstract

This paper describes the results of a survey conducted in 2020 about language issues in the financial sector. The aim of the survey was to collect information about practices concerning the use of terminology: whether it is important in the field, whether terminology is registered and collected in a systematic way, and how willing the financial institutions are to share their termbanks. The results show that there is clear interest among participants in having access to a bank of financial terminology, but slightly less so in participating in information-sharing with others, and still less so in devoting time and manpower of their own to create collections. Also, even though majority of respondents estimated that their staff look up terminology on a weekly basis (and sometimes more often), most participants indicated that their organization did not keep a register of financial terminology. At the same time, a majority believed the most pressing issue related to terminology in the workplace was that up-to-date terms had not been collected and made available to all. This lack of availability of Icelandic-language collections, both for up-to-date terms and in general, was reinforced when the organizations were asked where their staff would look for assistance with translations of financial terminology. The results emphasize the need for a good, up-to-date termbank and the willingness to use terms in Icelandic.

Ágústa Þorbergsdóttir
Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum
Laugavegi 13
IS-101 Reykjavík
agusta.thorbergsdottir@arnastofnun.is

Svavar Sigmundsson

Gælunöfn í ættartölusafnríti

Í ættartölusafnríti séra Þórðar Jónssonar í Hítardal frá 1645–1660, sem fjallar um ættmenni fyrimenna frá 16. og 17. öld, koma fram mörg gælunöfn manna, bæði kvenna og karla. Fjöldi þeirra kemur á óvart. Svo virðist sem gælunöfn hafi verið algengari í þjóðfélaginu en manntöl og opinber skjöl gefa hugmyndir um. Gælunöfn eða stuttnefni öðru nafni hafa líklega tíðkast að einhverju marki frá fornu fari þó að það sé ekki óumdeilt. Guðrún Kvaran og Sigurður Jónsson frá Arnarvatni gerðu grein fyrir gælunöfnum og athugunum á þeim í inngangi bókarinnar *Nöfn Íslendinga* (1991:47–52). Þau nefna stuttnefni m.a. frá 16. og 17. öld, *Fúsi*, *Gunna* og *Dóri*. Auk þess birta þau lista yfir stuttnefni sem Jón Ólafsson úr Grunnavík tók saman á 18. öld. Gælunöfnum bregður fyrir í fornbréfum öðru hverju og er ekki að sjá að þau hafi verið sérstaklega niðrandi. Guðrún og Sigurður segja í inngangi sínum að mjög erfitt sé að kanna sögu íslenskra gælunafna þar sem þau sjáist sjaldan á prenti. Helst sé að sjá þau í gömlum manntölum þar sem ekki hafi verið séð til þess að niðursetningar eða aðrir ómagar hafi verið skráðir fullu nafni heldur oft notuð stuttnefni, t.d. *Gudda*, *Gunna*, *Sigga* (Guðrún Kvaran og Sigurður Jónsson frá Arnarvatni 1991:20). Hins vegar er ekki ólíklegt að persónur í bókmenntum sem borið hafa stuttnefni hafi áhrif á almennt mat á nöfnum, og taka þau Guðrún og Sigurður Guddu-nafnið sem dæmi um það, þ. e. nafn Grasa-Guddu í *Útilegumönnum* sr. Matthíasar Jochumssonar.

Í ættartölusafnríti séra Þórðar eru fleiri gælunöfn kvenna en karla en ekki verður skilið á milli niðursetninga og annarra og er jafnvel ólíklegt að margir ómagar séu í ættartölum þeirra fyrimenna sem ættir eru raktar þar. Um það skal þó ekki fullyrt.

Gælunöfnin í ættartölusafnrítnu, hér nefnt ritið, eru að formi til eins og vænta má af þessari tegund nafna. Kvenmannsnöfnin eru öll tvíkvæð og enda á *-a* og beygjast veikri beygingu og karlmannsnöfnin eru öll tvíkvæð og enda flest á *-i* og beygjast þannig veikri beygingu nema tvö þeirra (Willson 2008:489). Guðrún Kvaran (2005:121–123) hefur gert grein fyrir myndunarhætti íslenskra gælunafna í bókinni *Íslensk tunga III*.

Nú skulu rakin þau gælunöfn sem fyrir koma í ritinu. Ritið er í tveimur bindum og er nafnaskráin í bindi II. Til þess er að jafnaði vitnað hér. Textaútgáfan er í bindi I og er stundum vitnað beint til þess. Þar sem vitnað er til Guðrúnar Kvaran (2011) er átt við 2. útgáfu af *Nöfnum Íslendinga*.

Gælunöfn kvenna

Ásta: Nafnið getur verið af tvennum toga, annars vegar dregið af *ást* en hins vegar stuttnefni af nöfnum sem hafa *Ást-* sem forlið. Í ritinu er það stuttnefni fyrir *Ásdís*: Ásta Fúsadóttir, af Ásdís Vigfúsdóttir. Einnig í fjórum tilvikum stuttnefni fyrir Ástríður. (ÆPJ II:23.)

Bila: Kona með þessu nafni er nefnd kona Jóns Steingrímssonar (ÆPJ II:27). Mín ágiskun er að nafnið sé stuttnefni fyrir *Marsibil*, en engin dæmi þekki ég þess annars.

Borga: Fjórar konur bera þetta nafn í ritinu. Tvær þeirra hétu Vilborg. Önnur þeirra var kölluð Söngva-Borga. Amma einnar hét líka Borga. (ÆPJ II:37 og 242.)

Dísa: Tvær konur bera þetta nafn í ritinu. (ÆPJ II:43.)

Dóra: Gælunafn hennar var Kossa-Dóra en fullt nafn Halldóra Ólafsdóttir. (ÆPJ II:164.)

Finna: Hún bar nafnið Magála-Finna og var Bréfa-Jónsdóttir. (II:172). Annað nafn hennar var Kvæða-Finna (ÆPJ I:347nm). Þessi kona virðist ekki hafa verið í miklu álitu en hún var einnig kölluð Dalaskrípið Magála-Finna.

Fríða: Hún var kölluð Biskups-Fríða en hét Hallfríður og var barnsmóðir Odds Einarssonar biskups (ÆÞJ II:108–109).

Gudda: Gudda Þórðardóttir ber ekki annað nafn í ritinu (ÆÞJ II:68).

Gunna: Sex Gunnur eru nefndar í ritinu og hafa einhverjar þeirra heitið Guðrún, a.m.k. fornkonan Guðrún Ósvífursdóttir sem nefnd er Gunna Ósveifsdóttir í ritinu! (ÆÞJ II:98).

Gyða: Ein Gyða er nefnd í ritinu en hún er einnig nefnd Gyriður. (ÆÞJ II:100). Það er álitamál hvort *Gyða* er gælunafn eða leitt af orðinu *goð/guð*. Jón Ólafsson úr Grunnavík nefnir það sem gælunafn af *Gyriði* (Guðrún Kvaran 1991:49).

Inga: Fjórtán Ingur eru nefndar í ritinu. Ein þeirra bar nafnið Ingveldur Árnadóttir á Narfeyri. (ÆÞJ II:127.)

Jóka: Tvær Jókur eru nefndar í ritinu, Höfðabrekku-Jóka, sem hét Jórunn Guðmundsdóttir fullu nafni (ÆÞJ II:158), og Væna-Jóka Þórarinsdóttir sem ekki er nefnd öðru nafni (ÆÞJ II:253).

Lauga: Þrjár Laugur eru nefndar í ritinu og báru ekki annað nafn (ÆÞJ II:170).

Manga: Þrjár Möngur eru nefndar í ritinu og báru ekki annað nafn (ÆÞJ II:177).

Odda: Tvær Oddur eru nefndar í ritinu og báru ekki annað nafn. (ÆÞJ II:186).

Ranka: Tólf Rönkur eru í ritinu og eru önnur nöfn þeirra nefnd Ragnheiður, Ragnhildur og Rannveig (ÆÞJ II:206–207).

Setta: Aðeins ein Setta er nefnd í ritinu og er föðurnafn ekki nefnt. Maður er nefndur Settuson, Þorsteinn Jónsson Settuson, en kona hans hét Sesselja (ÆÞJ II:212 og 271). Gunna Settusystir er einnig nefnd (ÆÞJ II:98). Fjölmargar Sesseljur eru nefndar í ritinu.

Sigga: Aðeins ein Sigga er nefnd í ritinu, Sæmundsdóttir og ekki nefnd öðru nafni (ÆÞJ II:213).

Steinka: Tvær Steinkur eru nefndar á nafn í ritinu, önnur Ívarsdóttir en við hina er kenndur maður, Steinku-Varði. Hvorug er nefnd öðru nafni. (ÆÞJ II:234.)

Sæka: Hún er nefnd sem barnsmóðir Ásbjörns Guðmundssonar í Ólafsvík í ættartölusafnrítinu (*ÆÞJ* II:241). Annað nafn er ekki gefið. Gælunafnið *Sæka* er ekki finnanlegt í skráum um gælunöfn en á vefnum *Timarit.is* má finna það í *Norðanfara* 1884 þar sem birt var leikrit eftir Gunnlaug Einar Gunnlaugsson á Ytri-Ey, sem nefnist Maurapúkinn, í nokkrum tölublöðum. Í upphafsþættinum í blaðinu 21. nóvember eru persónur leiksins tilfærðar m.a. Sæunn eða Sæka, sem er niðurseta á bænum Firði, og er alltaf nefnd Sæka í leikritinu.

Úlfa: Aðeins ein Úlfa er nefnd í ritinu öðru nafni Úlfhildur Þorvaldsdóttir (*ÆÞJ* II:246).

Valka: Tvær Völkur eru nefndar í ritinu og er önnur Valgerður Þorkeldsdóttir á Dunkurbakka en hin er ekki feðruð eða nefnd öðru nafni. (*ÆÞJ* II:248).

Þrúða: Sex Þrúður eru tilgreindar í ritinu og er það nafn ýmist dregið af *Þrúður* eða *Jarðþrúður* (*ÆÞJ* II:276–277).

Gælunöfn karla:

Barti: Maður er nefndur Mállausi-Barti Lassason á Rauðsgili en annað nafn er ekki nefnt (*ÆÞJ* II:177). Hugsanlega hét hann Bartolomeus en hann var líka afkomandi Skáneyjar-Lassa bartskera.

Fúsi: Einir átján Fúsar eru nefndir í ritinu og hétu sumir þeirra Sigfús eða Vigfús (II,59–60). Einn hét Fúsi Fúsason og annar Fúsi Bjarnason Fúsasonar.

Gamli: Fimm Gamlar eru nefndir í ritinu og er einn þeirra einnig nefndur Gamalíel Hallgrímsson prestur (*ÆÞJ* II:60). Guðrún Kvaran (2011:225–226) hefur nafnið *Gamli* sem sérstakt nafn en tengir það ekki við *Gamalíel í Nöfnum Íslendinga*.

Grími: Nafnið kemur aðeins fram í föðurnafni Eiríks Grímasonar (*ÆÞJ* II:49) en faðir hans hét Þorgrímur, danskur maður, þó sagður fæddur íslenskur! (*ÆÞJ* I:198 og 347).

Gvendur/Gvöndur: Nokkrir Gvöndar eru nefndir í ritinu, þ. á m. Gvöndur Fúsason eða Guðmundur Vigfússon öðru nafni og Gvöndur Gvöndsson er einnig nefndur þar (*ÆÞJ* II:100). En aðeins einn Gvend-

ur kemur þar fyrir, Litli-Gvendur Jónsson eða Guðmundur Jónsson Markússonar (ÆÞJ II:171 og 75).

Láfi: Tveir Láfar eru nefndir til sögu í ritinu, Grenja-Láfi, sem var Ólafur Teitsson á Grenjum (ÆÞJ II:66) og Stóri-Láfi Þ. sem ekki er nafngreindur frekar (ÆÞJ II:238 og ÆÞJ I:458).

Leifi: Aðeins einn Leifi er nefndur í ritinu, Lati-Leifi, auknefndur vegabætir (ÆÞJ II:170 og ÆÞJ I:53). Hann hét Þorleifur Jónsson skv. Íslendingabók Íslenskrar erfðagreiningar.

Nóri: Aðeins Laga-Nóri (Laganóri) er nefndur í ritinu en hann hét fullu nafni Arnór Jónsson (ÆÞJ II:169).

Runki: Aðeins einn er nefndur þessu nafni í ritinu, Runki Erlendsson (ÆÞJ II:209). Hann hét Runólfur skv. Íslendingabók Íslenskrar erfðagreiningar.

Tobbi: Einn ber þetta nafn í ritinu, Grenja-Tobbi (ÆÞJ II:66) en hann hét Þorbjörn Sveinsson, vinnumaður í Munaðarnesi. Hann var brenndur á alþingi, þjófur og galdramaður (ÆÞJ I:209–210).

Tumi: Einir níu Tumar eru tilgreindir í ritinu en enginn er beint tengdur við þá mörgu Tumasa sem þar koma fyrir (ÆÞJ II:245). Jón Ólafsson nefnir að *Tumsi* sé stuttnefni af *Thomas*. Guðrún Kvaran (2011:587) gerir ekki ráð fyrir beinu sambandi nafnanna *Tumi* og *Tumas* í *Nöfnum Íslendinga*. Úr eignarfallinu *Tumasson* var auðvelt að heyra *Tumason*.

Valdi: Nafnið kemur aðeins fyrir sem föðurnafn í ritinu, Sigríður Valdadóttir (ÆÞJ II:219), en ekki er vitað hvort faðir hennar hét öðru nafni.

Varði: Aðeins einn Varði er nefndur í ritinu, Steinku-Varði, og dóttir hans Guðrún Varðadóttir (ÆÞJ II:234 og 96). Sagt er frá honum í Áradalsóði Jóns lærða Guðmundssonar (1894:60–63).

Véðinn: Þetta óvenjulega gælunafn er eitt í ritinu, Véðinn í Hvolhrepp (ÆÞJ II:249) en hann er einnig nefndur Úlfhéðinn. Framburður nafnsins hefur verið því sem næst /úlvéðinn/ og þar af gælunafnið.

Samkvæmt þessu eru kvenkyns gælunöfnin 23 en karlkyns nöfnin 14 í ritinu.

Gælunöfnin sem hér hafa verið talin og ekki eru á lista Jóns Grunnvíkings eru þessi:

Ásta, Bila, Odda, Sæka, Úlfa; Barti, Gamli, Grími, Nóri, Tumi, Véðinn. Það skal þó tekið fram að Jón er með gælunafnið *Grímsi* á listanum. Ef til vill hefur hann ekki álitnið nöfnin *Ásta, Gamli* og *Tumi* vera gælunöfn þar sem þau koma fyrir í fornu máli.

Samanburður við manntöl frá fyrri tíð sýnir að megnið af þessum gælunöfnum er þar að finna, þó ekki öll.

Ef við tökum manntalið 1703 fyrst, kemur í ljós að af gælunöfnum kvenna hefur manntalið þessi: *Emma, Friða, Gunna, Inga, Lalía, Lauga, Odda, Steinka, Úlfa, Vigga* og *Þrúða* en gælunöfn karla: *Fúsi, Óli, Pantí, Tumi* og *Valdi*. Kvenkyns gælunöfnin eru 11 en karlkyns nöfnin 5. *Emma, Lalía* og *Vigga; Óli* og *Panti* eru ekki í ritinu.

Í manntalinu 1801 eru kvennöfnin *Finna, Inga, Ragna* og *Þrúða* en karlamegin eru *Óli, Steini, Tumi* og *Valdi*. *Ragna* og *Steini* eru ekki í ritinu.

Í manntalinu 1845 eru kvennöfnin *Inga, Jóna* og *Þrúða*. Karlanöfnin eru *Óli, Steini, Tumi* og *Valdi*. *Óli* og *Steini* eru ekki í ritinu.

Niðurstaðan af þessari athugun er að gælunöfnin eru mun fleiri í ættartölusafnríttinu en manntalinu 1703. Samanburður við manntölin frá 19. öld sýnir enn meiri mun. Gælunöfnin eru þar enn færri. Munurinn getur legið í því að manntölin eru opinber gögn en Ættartölusafnrítið er einkalegra og hefur ekki verið tekið saman með það fyrir augum að birta það á prenti (ÆÞJ II:484). Safnrítið nær yfir langt tímabil en manntölin voru bundin við eitt ár svo að tölulegur samanburður er e.t.v. ekki raunhæfur. En ritið sýnir líklega betur raunverulega notkun gælunafnanna manna á meðal en manntölin og önnur gögn sem yfirvöld stóðu að.

Heimildir

Guðrún Kvaran. 2005. *Íslensk tunga II. Orð. Handbók um beygingar- og orðmyndunarfræði*. Reykjavík: Almenna bókafélagið.

Guðrún Kvaran. 2011. *Nöfn Íslendinga*. Ný útgáfa. Reykjavík: Forlagið.

Guðrún Kvaran og Sigurður Jónsson frá Arnarvatni. 1991. *Nöfn Íslendinga*. Reykjavík: Heimskringla. Háskólaforlag Máls og menningar.

Gunnlaugur Einar Gunnlaugsson. 1884. Maurapúkinn. *Norðanfari*.

Íslendingabók. <http://www.islendingabok.is>.

Jón lærði Guðmundsson. 1894. Áradalsóður. *Huld IV*. Reykjavík.

Tímarit.is. <http://timarit.is/> (sótt í ágúst 2020).

Willson, Kendra J. 2008. 1400 Icelandic nicknames. Í: Guðrún Kvaran, Hallgrímur J. Ámundason, Jónína Hafsteinsdóttir og Svavar Sigmundsson (ritstj.), *Norræn nöfn – Nöfn á Norðurlöndum. Hefðir og endurnýjun. Nordiska namn – Namn i Norden. Tradition och förnyelse*. Handlingar från Den fjortonde nordiska namnforskarkongressen i Borgarnes 11–14 augusti 2007. NORNA-rapporter 84, bls. 487–493. Uppsala: NORNA-förlaget.

Ættartölusafnrít séra Þórðar Jónssonar í Hítardal. I–II. 2008. Guðrún Ása Grímsdóttir annaðist útgáfu. Reykjavík: Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum. Rit 70.

Lykilorð

mannanöfn, gælunöfn

Keywords

anthroponyms, nicknames

Abstract

The article deals with Icelandic nicknames that are listed in *Ættartölusafnrít* written by Þórður Jónsson from Hítardalur between 1645–1660.

Svavar Sigmundsson
rannsóknarprófessor emerítus
svavar.sigmundsson@arnastofnun.is

Jóhannes B. Sigtryggsson

Um skástrík

1 Inngangur

Skástrík teljast til greinarmerkja og er fjallað um notkun þeirra í 24. kafla ritreglna Íslenskrar málnefndar. Í þessum pistli ræði ég ítarlegar en þar er gert um skástrík og ólíkar tegundir þeirra. Ég fjalla einnig um óhefðbundna notkun skástríka.

Skástrík má meðal annars nota til að tákna tvo eða fleiri mismunandi möguleika í texta, til að sýna almenn brot, sem deilingarskástrík, til að tákna hraðaeiningar og ýmsar aðrar mælieiningar, til að greina á milli númers og ártals og til að aðgreina vísuorð svo að eitthvað sé nefnt.

2 Notkun skástríka

2.1 Hefðbundin notkun skástríks

2.1.1 Skástrík og valmöguleikar eða andstaða

Meginhlutverk skástríka er að greina á milli tveggja eða fleiri mismunandi möguleika. Sjá gr. 24.1 í ritreglum. Skástrík í því hlutverki nefnast eða-merki (*Íslensk táknaheiti* 2003:14). Hér eru nokkur dæmi um slíka notkun:

og/eða

Þér/lykkur er hér með boðið til veislu á laugardaginn kl. 20.

*Í kössunum eru 20/50/100/500 einingar eftir atvikum.
Eignarfallið er Haralds/Haraldar.*

Skástrík má einnig nota til að sýna andstöðu:

já/nei-spurning

Einnig má nota strík til að tákna slíka andstöðu (dæmi: *já-nei-spurning*). Sjá gr. 26.1.5 í ritreglum.

2.1.2 Skástrík og tilvísunarnúmer

Skástrík er almennt notað til að greina á milli númers og ártals í lögum, reglugerðum, frumvörpum og auglýsingum o.s.frv. Sjá grein 24.1 í ritreglum:

*Höfð var hliðsjón af lögum nr. 2/1990 og auglýsingu nr. 132/1974.
Þetta kemur fyrir í fundargerðum 11 og 12/2019.
Rg. 441/2010*

Einnig tíðkast sums staðar að nota tvípunkt til að greina á milli númers og ártals (t.d. *ÍST 85:2012*) þótt ekki sé getið um slíka notkun í umfjöllun um tvípunkt í ritreglunum (sjá 29. kafla í þeim). Ég sé þó ekkert sérstakt sem mælir á móti því að tvípunktur sé notaður þar sem aðgreiningarmerki (sbr. Jóhannes B. Sigtryggsson 2020:104).

2.1.3 Skástrík og óvissa í ártali

Skástrík er stundum notað til að tákna óvissu í ártali:

Hún var uppi 1721/1722–1785.

2.1.4 Skástrík og vísuorð

Skástrík má nota til að aðskilja línur (vísuorð) í kvæðum ef þau eru tilgreind í meginmáli og er þá bil á undan og eftir því:

*Eins og segir í þekktu kvæði: Allt fram streymir endalaust / ár og dagar líða. / Nú er komið hrímkalt haust / horfin sumars blíða.
Þarna er lýst vel komu haustsins.*

2.1.5 Skástrík og vefslóðir

Skástrík eru oft notuð í vefslóðum, til að mynda sem aðgreiningarmerki á milli yfir- og undirsíðna:

<https://www.arnastofnun.is/is/um-stofnunina>

2.1.6 Skástrík og brot

Skástrík er einnig notað til að tákna almenn brot. Þar er einnig haft sérstakt skástrík sem kalla mætti brotaskástrík (sjá hvernig má kalla það fram í undirkafla 3.1).

Tillagan var samþykkt með $3/4$ atkvæða (með venjulegu skástríki)

Tillagan var samþykkt með $3/4$ atkvæða (með brotaskástríki og hástæðum og lágstæðum tölum)

Tillagan var samþykkt með $3/4$ atkvæða (með sérhönnuðu tákni fyrir brotið)

2.1.7 Skástrík og deiling

Skástrík er einnig notað til að tákna deilingu í staðinn fyrir deilingarmerkið (\div). Í slíku hlutverki er einnig notað sérstakt skástrík sem nefnist deilingarskástrík (sjá hvernig má kalla það fram í undirkafla 3.2).

$5/25 = 5$ (með venjulegu skástríki)

Líkurnar eru $1/2500$ (með venjulegu skástríki)

$5/25 = 5$ (með deilingarskástríki)

Líkurnar eru $1/2500$ (með deilingarskástríki)

2.1.8 Skástrík og hraða- og mælieiningar

Skástrík eru einnig höfð í hraða- og mælieiningum og er þá lesið úr þeim með á:

Ljóshraði er u.þ.b. 300.000 km/sek.

Vindhraði var 12 m/sek.

Hámarkshraði er 60 km/klst.

Eðlismassi Satúrnusar er 700 kg/m³

2.2 Óhefðbundin eða röng notkun skástríka

2.2.1 Skástríkir og tímabil

Sums staðar (t.d. í enskri og norskrri táknahefð) er skástríkir notað til að tákna tímabil nálæggra talna (no. *veke 23/24* og *skoleåret 2012/13*). Ekki er hefð fyrir slíkri notkun í íslensku heldur er þar notað tilstríkir, til dæmis í *vikum 23–24*, *skólaárið 2019–2020*. Sjá gr. 26.2.1 í ritreglum.

2.2.2 Skástríkir og óviss fjöldi

Það mætti hugsa sér að nota skástríkir til að tákna óvissan fjölda sem félli þá undir þá meginnotkun skástríks að tákna val (sjá undirkafla 2.1.1).

Í salnum voru 20/30 manns. (þ.e. Í salnum voru 20 eða 30 manns. / Í salnum voru 20 til 30 manns?)

Ekki er þó hefð fyrir slíkri notkun í íslenskri stafsetningu nema í ártölum (sjá undirkafla 2.1.3) og frekar notað tilstríkir til að tákna óvissan fjölda, til dæmis *Í salnum voru 20–30 manns*.

2.2.3 Skástríkir og valfrjálsir stafir

Algengt er að tákna valfrjálsa stafi, til dæmis í ávarpi, með skástríki:

Ertu tryggð/ur? (þ.e. Ertu tryggð/tryggður)
Vertu sæl/l (þ.e. vertu sæl/sæll)

Í ritreglunum (sjá gr. 27.1) er þó ekki getið um þessa leið til að auðkenna valfrjálsa stafi heldur er mælt með því að notaðir séu svigar utan um þá.

Veistu hvort mannsnafnið Auðun(n) var algengt fyrr á öldum?
Hve ánægð(ur) ertu með þjónustu fyrirtækisins?

2.2.4 Skástríkir í dagsetningum

Sumir nota skástríkir sem aðgreiningarmerki í dagsetningum.

14/12/2017

Slík notkun er hins vegar ekki í samræmi við íslenska hefð og sam-

kvæmt gr. 22.4 í ritreglum á að nota punkt sem aðgreiningarmerki í þeim.

14.12.2017

2.2.5 Skástrík í skammstöfunum

Í nokkrum almennum skammstöfunum hefur skástrík verið notað í stað punkts sem styttingarmerki:

b/t (berist til)

m/ (með, t.d. *langloka m/skinu*)

v/ (við, t.d. *v/innganginn*)

h/f (hlutafélag)

s/f (sameignarfélag)

Þetta brýtur í bága við gr. 22.6 í ritreglum þar sem stendur að punktur sé það greinarmerki sem notað sé til að tákna styttingu orða. Þessar skammstafanir á því rita svona:

b.t. (berist til)

m. (langloka m. skinku)

v. (v. innganginn)

hf. (hlutafélag)

sf. (sameignarfélag)

2.3 Skástrík og bil og afstaða til annarra greinarmerkja

2.3.1 Skástrík og bil

Almennt er hvorki haft bil á undan né eftir skástriki. Undantekning frá þessu er ef öðrum hvorum megin við skástrík eru fleiri en eitt orð. Þá eru höfð bil báðum megin við það. Sjá gr. 24.2 í ritreglum og Jóhannes B. Sigtryggsson (2020:102).

1/2

og/eða

nr. 10/2019

London / New York

*í lok maí / byrjun júní
í enda 2020 / byrjun 2021
Ætlarðu að fara yfir / laga þetta?*

Ef tvær eða fleiri tölur vísa einar og sér til tölu á eftir skástriki er ekki haft bil.

Í dómum nr. 180 og 181/2017 (þ.e. 180/2017 og 181/2017)

2.3.2 Afstaða skástriks og bandstriks

Ef greint er á milli valmöguleika með skástriki (sjá kafla 2.1) þá eru orð stundum stytt og er styttingin þá táknuð með striki. Sjá gr. 26.1.8 í ritreglum.

Ef fyrra orðið er stytt þá er bandstrik aftan við það:

kæli-/hitabrúsi (þ.e. kælibrúsi eða hitabrúsi)

Ef síðara orðið í slíku orðasambandi er stytt þá er bandstrik framan við það.

mannauðsstjóri/-stýra (þ.e. mannauðsstjóri eða mannauðs-
stýra)

Sigurbjarnardóttir/-son (þ.e. Sigurbjarnardóttir eða Sigur-
bjarnarson)

Ef valmöguleikar (sjá undirkafla 2.1.1) eru orð sem rituð eru með striki þá er ekki bandstrik á eftir fyrra orðinu.

já/nei-spurning (þ.e. já-spurning eða nei-spurning)

Ekki er heldur strik á eftir tölu sem er óstytt og vísar til tölu á eftir skástriki en stendur þó ekki með henni.

Í dómum nr. 180 og 181/2017 (þ.e. 180/2017 og 181/2017)

3 Ýmsar tegundir skástrika

Auk venjulegra skástrika sem finnast á almennu lyklaborði eru til í táknrófum ýmis afbrigði þeirra. Heiti margra má finna í *Íslenskum táknaheitum* (2003) og kalla má þau fram í Unicode-táknrófinu með ákveðnum kóða (UTF-16). Kóðinn fyrir rofið lóðstrik (⸗) er þar til að mynda U+00A6. Í Microsoft Word-forritinu í Windows er það þá

kallað fram með því að kóðinn (00A6) er sleginn inn, Alt-hnappnum er haldið niðri og bókstafurinn x sleginn inn.

3.1 Brotaskástrík

Hér að framan (sjá undirkafla 2.6) var nefnt að skástrík væru oft notuð til að búa til almenn brot (t.d. $3/5$) en einnig væri til sérstakt strík sem kalla mætti brotaskástrík (ζ U+2044, e. *solidus*). Það hallast meira en venjulegt skástrík og er greinara. Til þess að tölur lagi sig vel að brotaskástríkinu þarf fyrri talan í almennum brotum að vera hástæð en síðari lágstæð.

$$\frac{6}{8}$$

$$\frac{16}{24}$$

Þrjú algeng brot eru yfirleitt til sem sjálfstæð tákni í leturgerðum, þ.e. $\frac{1}{2}$ (U+00BD), $\frac{1}{4}$ (U+00BC) og $\frac{3}{4}$ (U+00BE).

3.2 Deilingarskástrík

Hér að framan (sjá undirkafla 2.7) var nefnt að ákveðin gerð skástríks væri oft notuð sem deilingarmerki og nefndist þá deilingarskástrík (sjá *Íslensk táknaheiti* 2003:22). Þetta hefur verið skilgreint sem sérstakt tákni (ζ U+2215), aðskilið frá venjulegu skástríki í sumum leturgerðum. Það lítur út eins og brotaskástríkið (sjá undirkafla 3.1). Dæmi um notkun deilingarskástríks: 12/434. Sjá til samanburðar sömu tölur með skástríki: 12/434.

3.3 Lóðstrík

Önnur afbrigði stríka þekkjast einnig. Alveg lóðrétt strík kallast lóðstrík ($\|$ U+007C). Það er notað í stærðfræði og tölvuforritun og í orðabókum, meðal annars til að sýna hugsanlega orðskiptingu. Tvöfalt slíkt strík er sérstakt tákni og kallast tvöfalt lóðstrík ($\|\|$ U+2016). Það er mest notað í stærðfræði en einnig sem samskeytamerki og samsíðnimerki (*Íslensk táknaheiti* 2003:15, 21). Rofin afbrigði lóðstríka nefnast rofin lóðstrík ($\!|$ U+00A6). Þau eru nær eingöngu notuð í tölvuforritun.

Skástrík sem hallast öfugt við venjuleg skástrík (\backslash U+005C) kallast

flástrík eða öfugt skástrík (*Íslensk táknaheiti* 2003:15, 21) eða jafnvel afturhallandi skástrík. Þau eru notuð í tölvuforritun.

Heimildir

- Auglýsing um setningu íslenskra ritreglna* nr. 800/2018. 31. ágúst 2018. Stjórnartíðindi. B-deild.
- Bringinghurst, Robert. 2002. *The Elements of Typographic Style*. Version 2.5. Hartley & Marks.
- Difference Between Unicode FRACTION SLASH and DIVISION SLASH <https://superuser.com/questions/922074/difference-between-unicode-fraction-slash-and-division-slash/922075> (sótt 1.2.2021).
- Íslensk táknaheiti*. 2003. Orðanefnd Skýrslutæknifélags Íslands tók saman. Smárit Íslenskrar málnefndar 2. Reykjavík: Íslensk málnefnd.
- Jóhannes B. Sigtryggsson. 2020. Yfirlit yfir bil. *Orð og tunga* 22:101–110.
- Ritreglur. Auglýsingar mennta- og menningarmálaráðuneytis* nr. 695/2016 og 800/2018 með leiðréttingum. Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum. <http://ritreglur.arnastofnun.is/> (sótt 1.2.2021).
- Slash (punctuation). [https://en.wikipedia.org/wiki/Slash_\(punctuation\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Slash_(punctuation)) (sótt 1.2.2021).

Lykilorð

skástrík, ritreglur, tákna

Keywords

slash, orthography, symbols

Abstract

This article addresses recommended (and non-recommended) use of the slash as a punctuation mark in Icelandic spelling, as well as the different types of slashes.

Jóhannes B. Sigtryggsson
Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum
Laugavegi 13
IS-101 Reykjavík
johannes.b.sigtryggsson@arnastofnun.is

Jóhannes B. Sigtryggsson

Íslensk stafsetningarorðabók

1 Inngangur

Í október 2020 var hleypt af stokkunum nýrri vefsíðu *Íslenskrar stafsetningarorðabókar* (hér eftir ÍS) (<https://stafsetning.arnastofnun.is/>) sem er opinber réttitunarorðabók fyrir íslensku. Þetta er í fyrsta sinn sem þessi orðabók er birt á eigin vefsíðu en hún á sér hins vegar lengri sögu.

2 Bakgrunnur

2.1 Saga orðabókarinnar

Íslensk stafsetningarorðabók var í fyrsta sinn gefin út 2006 og hét þá *Stafsetningarorðabókin*. Íslensk málstöð, sem var skrifstofa Íslenskrar málnefndar, sá þá um útgáfuna. Fjallað er um aðdraganda verksins í inngangi 1. útgáfu hennar (*Stafsetningarorðabókin* 2006:7–12).¹ Þessi orðabók átti rætur að rekja til minni stafsetningarorðabókar,

¹ Inngangurinn er endurbirtur á vefsíðu *Íslenskrar stafsetningarorðabókar* (<https://stafsetning.arnastofnun.is/um/formali-2006/>).

Réttitunarorðabókar handa grunnskólum (1989) sem málnefndin gaf út ásamt Námsgagnastofnun.

Við sameiningu stofnana á sviði íslenskra fræða, þar á meðal Íslenskrar málstöðvar, í Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum árið 2006 afhenti Íslensk málnefnd stofnuninni *Stafsetningarorðabókina*. Árnastofnun varð þá um leið skrifstofa málnefndarinnar.

Vinna við endurskoðun 1. útgáfu hófst 2011 og hefur staðið yfir síðan með hléum. Önnur útgáfa hennar var eingöngu gefin út á vef árið 2016 í ritstjórn Jóhannesar B. Sigtryggssonar (um nýjungar í þessari útgáfu sjá 3. kafla hér fyrir aftan).²

2.2 Opinber réttitunarorðabók

Hvað merkir að *Íslensk stafsetningarorðabók* sé opinber réttitunarorðabók? Í upprunalegum lögum um Íslenska málnefnd frá 1990 (nr. 2/1990) stendur í 2. grein, 5. lið: „Íslensk málnefnd gefur út rit til fræðslu og leiðbeiningar um íslenskt mál, þ. á m. stafsetningarorðabók og önnur hagnýt orðasöfn.“ Þarna er því kveðið á um að málnefndin eigi meðal annars að gefa út stafsetningarorðabók. Í samræmi við þetta stendur aftan á kápu *Stafsetningarorðabókarinnar* (2006): „Stafsetningarorðabókin er hin opinbera réttitunarorðabók, samin í umboði Íslenskrar málnefndar skv. lögum nr. 2/1990.“ Þetta er enn í gildi og rímar einnig við hlutverk Stofnunar Árna Magnússonar í íslenskum fræðum (sjá 3. gr. c í lögum nr. 40/2006 um stöðu íslenskrar tungu og íslensks táknmáls) þar sem segir að hún eigi meðal annars að: „stuðla að aukinni þekkingu á íslenskri tungu, eflingu hennar og varðveislu í ræðu og riti og veita ráðgjöf og leiðbeiningar um málfarsleg efni á fræðilegum grundvelli, þar á meðal um iðorð og nýyrði“.

2.3 Endurskoðun ritreglna og *Íslensk stafsetningarorðabók*

Samkvæmt lögum um stöðu íslenskrar tungu og íslensks táknmáls (nr. 61/2011) er eitt af verkefnum Íslenskrar málnefndar að semja ritreglur. Í 6. gr. laganna stendur: „Íslensk málnefnd semur íslenskar ritreglur sem gilda m.a. um stafsetningarkennslu í skólum og ráðherra gefur út. Grundvallarbreytingar á ritreglum eru háðar samþykki ráðherra.“

² Nánar um vinnuna við 2. útgáfu má lesa hér: <https://stafsetning.arnastofnun.is/um/2-utg-2016/>.

Vinnuhópur Íslenskrar málnefndar um ritreglur vann með hléum við endurskoðun þeirra frá 2010 til 2015 og skilaði þá skýrslu til málnefndarinnar sem varð grunnur að nýjum stafsetningarreglum sem mennta- og menningarmálaráðherra auglýsti 2016 (nr. 695/2016). Nýjar greinarmerkjareglur voru síðan auglýstar 2018 (nr. 800/2018).³

Endurskoðun ritreglnanna var ætíð hugsuð í samhengi við vinnu við nýja útgáfu *Stafsetningarorðabókarinnar* og var hún að vissu leyti hvati hennar. Núverandi hlutverk *Íslenskrar stafsetningarorðabókar* er því að vera helsta birtingarmynd gildandi ritreglna frá 2016 og 2018 og að sýna hvernig túlka á reglurnar við ritun miklu fleiri orða en hægt er að tilgreina í reglunum sjálfum. Orðabókin sinnir því mikilvægu hlutverki í að breiða út þessar opinberu ritreglur.

2.4 Fyrri birting og eigin vefsíða

Undirbúningur undir endurskoðun *Stafsetningarorðabókarinnar* fólst meðal annars í að láta hana nýjan gagnagrunn fyrir hana. Steinþór Steingrímsson, verkefnisstjóri í upplýsingatækni á Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum, hannaði hann í samstarfi við ritstjóra árin 2013–2014. Gagnagrunnurinn gerði mögulega birtingu orðabókarinnar á vefgátt Árnastofnunar, *málið.is*, og þar hefur hún verið aðgengileg frá 2016 og er enn þótt hún sé nú einnig komin á nýja vefsíðu. Fyrsta útgáfa orðabókarinnar (2006) hefur einnig lengi verið aðgengileg á *snara.is*.

Þótt *Íslensk stafsetningarorðabók* hafi um skeið verið aðgengileg á *málið.is* var þó einnig áhugi á því að birta hana á eigin vefsíðu. Vinna við gerð slíkrar síðu hófst um mitt ár 2020. Trausti Dagsson, verkefnisstjóri í upplýsingatækni á Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum, skipulagði notendaviðmót og hannaði vefsíðuna ásamt ritstjóra og bjó hana til. Hún er byggð á fyrrnefndum gagnagrunni Steinþórs Steingrímssonar.

Í tilefni af opnun þessarar nýju síðu var orðabókinni gefið nýtt heiti (*Íslensk stafsetningarorðabók*) sem þó vísar til þess fyrra.

3 Nýjungar í 2. útgáfu (2016)

Megintakmarkið með 2. útgáfu *Stafsetningarorðabókarinnar* (2016) var

³ Um nýjungar í ritreglunum sjá til að mynda Jóhannes B. Sigtryggsson (2016, 2018, 2019a, 2019b).

að bæta við vísunum í ritreglur Íslenskrar málnefndar, millivísunum og endurskoða orðabókina til samræmis við nýjungar í ritreglum.

Helsta nýjungin í nýju útgáfunni var umfangsmikið kerfi vísana í ritreglur þar sem hægt var að sjá viðeigandi stað í reglunum sjálfum með því að smella á númer ritreglu.⁴ Samtals var bætt við um 2900 vísunum í ritreglur. Orðaforðinn var þar með tengdur miklu nánar en áður við opinberar ritreglur.⁵ *Mynd 1* sýnir uppfllettiorðið *alaskabjörn* ásamt tilvísun í ritreglur.

alaskabjörn kk.

-inn, -bjarnar; -birnir (*dýrafræði*)

Sjá [§ 1.3.3.2 a](#) í Ritreglum

Mynd 1: Uppfllettiorð með tilvísun í ritreglur.

Í 1. útgáfu *Stafsetningarorðabókarinnar* (2006) voru nær engar milli-vísanir og þá eingöngu úr aukamyndum fornafrna í aðalmyndir (t.d. **sitt** → **sinn**) eða í flettur þar sem var að finna töflur með beygingarlýsingum fornafrna (t.d. **önnur** → **annar**).

Í 2. útgáfu 2016 var bætt við fjölmörgum vísunum á milli jafngilda mynda (*einnig*) og þar sem vísað var úr síðri mynd í betri (táknnað með *sjá* og síðar með →). Á *Mynd 2* má sjá uppfllettiorðið *skrýtinn* með vísun í jafngilda mynd.

skrýtinn lo.

skrýtin; skrýtið, STIGB -nari, -nastur (einnig ritað [skrýtinn](#))

Mynd 2: Uppfllettiorðið *skrýtinn* með vísun í jafngilda mynd.

Á *Mynd 3* er sýnd vísun úr síðri mynd í betri.

tágrannur → [tággannur](#)

Mynd 3: Vísun úr síðri mynd í betri er táknuð með ör.

⁴ Á <https://ritreglur.arnastofnun.is/>.

⁵ Í 1. útgáfu *Stafsetningarorðabókarinnar* hafði verið vísað úr nokkrum flettum í greinar í ritreglum Íslenskrar málstöðvar sem birtar höfðu verið í orðabókinni (2006:673–734). Sjá t.d. **alls konar** § 76. Þessar vísanir voru hins vegar ekki umfangsmiklar.

4 Nýjungar í birtingu

Á nýju vefsíðunni (<https://stafsetning.arnastofnun.is/>) eru nokkrar nýjungar í birtingu efnis. Tenging við ritreglur er nú enn nánari. Ef smellt er á númer ritreglu við flettu opnast réttur staður í þeim á vefsíðu ÍS og ekki þarf að fara af henni til að skoða regluna. Á *Mynd 4* er sýnt hvað birtist þegar smellt er á númer ritreglu við orðið *pekingönd*. Í þessu tilviki er það grein númer 1.3.3.2 c sem fjallar um hvernig rita á heiti matvæla.

pekingönd *kvk.*

-in, -andar; -endur (*matur*)

Sjá [§ 1.3.3.2 c](#) í Ritreglum

Ritreglur - <https://ritreglur.arnastofnun.is/#1.3.3.2.c>

C. Heiti á tegundum matvæla eru rituð með litlum upphafsstaf óháð því hvort þau eru dregin af sérheiti eða ekki:

- armaníak, basmatíhrisgrjón, bayonne-skinka, berlínarbolla, béarnaise-sósa, bolognasósa (bolognese-sósa), bordóvin (bordeaux-vín), búrbonviski (bourbon-viski), djíon-sinnep, gádaostur (gouda-ostur), genúakaka, gíneupípar, gorgonsólaostur (gorgonzola-ostur), grahams-mjöl, gullauga, hamborgari, helga (kartöflur), hólsfjallahangikjöt, jaffaappelsínur, jalapenjo, jövucaffi, kalamataólífur, kamembertostur (camembert-ostur), kampavín, kasjúhneti, keníucaffi, kínakál, kínarúlla, kólumbíucaffi, lasanja, londonlamb, madeirasósa, madeiravín, móselvín, napóleonshattur, napóleonskaka, ólafsráuðar, parmaostur, parmaskinka, pekingönd, rínarvín, roquefort-ostur, skalottlaukur, stroganoffbuff, vínarbrauð, vínarpylsa, vínarsnitset, vínarterta, waldorf-salat, worcester-sósa

Mynd 4: Uppflettiorðið *pekingönd* með upplýsingum úr ritreglum.

Í vinnu við *Stafsetningarorðabókina* (2006) höfðu upplýsingar um efnis-svið víða verið skráðar. Þessar upplýsingar voru hins vegar hvorki sýndar í prentuðu orðabókinni né í 2. útgáfu (2016) á *málið.is*. Á nýrri vefsíðu orðabókarinnar eru þessar upplýsingar um efnissvið í fyrsta sinn birtar og eru þær hafðar inni í svigum. Yfirferð og samræming þessara upplýsinga er hins vegar ekki lokið og ber að líta á þær með þeim fyrirvara. Á *Mynd 5* sést efnissvið uppflettiorðsins *barokk* innan sviga.

barokk *hk.*

-ið, barokks *barokk-stíll; barokk-tími; barokk-tónlist* (*listir*)

Mynd 5: Uppflettiorðið *barokk* með upplýsingum um efnissvið.

Önnur nýjung er að settar hafa verið inn merkingarupplýsingar við um 400 orð í ÍS, eins og sést á *Mynd 6*. Þetta eru knappar upplýsingar innan einfaldra gæsalappa sem eiga að nægja til að greina á milli líkra orða (t.d. *eiði* og *eyði*).

eiði *hk.* 'grandi'
-ð, eiðis; eiði
Sjá [§ 6.5](#) í Ritreglum

Mynd 6: Uppflettiorðið *eiði* með merkingarupplýsingum.

Auk þess hafa verið settar inn upplýsingar við um 1400 orð um skyldleika þeirra við önnur. Þetta er sérstaklega gert til að skýra uppruna og stafsetningu vandritaðra orða, eins og sjá má á *Mynd 7*.

kýla *so.*
kýldi, kýlt (skylt [kúla](#))

Mynd 7: Uppflettiorðið *kýla* með upplýsingum um skyldleika við orðið *kúla*.

Oft er sýnd orðskipting á aðalsamskeytum í samsettum orðum í dæmum eins og á *Mynd 8*. Skil á milli samskeyta eru sýnd með miðstæðum punkti (·). Þessar upplýsingar voru skráðar í vinnu við 1. útgáfu bókarinnar (2006) en voru ekki sýndar þar. Það var ekki fyrr en með birtingu orðabókarinnar á *málið.is* sem það var gert.

tilkynning *kvk.*
-in, -kynningar; -kynningar *tilkynninga(r)-skylda*

Mynd 8: Orðskipting sýnd með miðstæðum punkti á aðalsamskeytum samsetts orðs í dæmum.

Nú er einnig unnið að því að setja inn upplýsingar um orðskiptingu við allar flettur eða uppflettimyndir í ÍS. Skiptingin verður sýnd með lóðstriki (l) eins og á *Mynd 9*.

embætti *hk.*
-ð, embættis; embætti *embættis-aðall*

Mynd 9: Uppflettiorðið *embætti* með lóðstriki sem sýnir orðskiptingu.

5 Niðurlag

Ný vefsíða *Íslenskrar stafsetningarorðabókar* býður upp á mikla möguleika á að þróa birtingu gagna í henni. Með sífellt nánari tengingu við ritreglur Íslenskrar málnefndar styrkja orðabókin og reglurnar hvort annað.

Heimildir

- Auglýsing um setningu íslenskra ritreglna* nr. 655/2016. 10. ágúst 2016. Stjórnartíðindi. B-deild. www.stjornartidindi.is (sótt 15.1.2021).
- Auglýsing um setningu íslenskra ritreglna* nr. 800/2018. 31. ágúst 2018. Stjórnartíðindi. B-deild. www.stjornartidindi.is (sótt 15.1.2021).
- Íslensk stafsetningarorðabók*. Ritstjóri: Jóhannes B. Sigtryggsson. Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum. <https://stafsetning.arnastofnun.is/>
- Jóhannes B. Sigtryggsson. 2016. Greinargerð um helstu breytingar á ritreglum. *Skíma* 39:40–41.
- Jóhannes B. Sigtryggsson. 2018. Nye islandske retskrivningsregler og den islandske retskrivningsordbog. Í: Ásta Svavarsdóttir, Halldóra Jónsdóttir, Helga Hilmisdóttir, Þórdís Úlfarsdóttir (ritstj.). *Nordiske Studier i Leksikografi. Rapport fra 14. Konference om Leksikografi i Norden Reykjavík 30. maj–2. juni 2017*, bls. 230–236. Reykjavík.
- Jóhannes B. Sigtryggsson. 2019a. Nýjar ritreglur Íslenskrar málnefndar um greinarmerkjasetningu. Yfirlit yfir breytingar. *Orð og tunga* 21:169–174.
- Jóhannes B. Sigtryggsson. 2019b. Hvað eru ritreglur Íslenskrar málnefndar. Málræktarpistill 20.9.2019. <https://www.arnastofnun.is/is/utgafa-og-gagna-sofn/pistlar/hvad-eru-ritreglur-islenskrar-malnefndar> (sótt 15.1.2021).
- Lög um Íslenska málnefnd nr. 2/1990. <https://www.althingi.is/lagas/132a/1990002.html> (sótt 15.1.2021).
- Lög um stöðu íslenskrar tungu og íslensks táknmáls nr. 61/2011. <https://www.althingi.is/altext/stjt/2011.061.html> (sótt 15.1.2021).
- Réttitunarorðabók handa grunnskólum*. 1989. Ritstjóri: Baldur Jónsson. Reykjavík: Námsgagnastofnun og Íslensk málnefnd.
- Stafsetningarorðabókin*. 2006. Ritstjóri: Dóra Hafsteinsdóttir. Reykjavík: Íslensk málnefnd.

Lykilorð

stafsetning, réttitun, stafsetningarorðabækur, opinber stafsetning

Keywords

spelling, orthography, orthographical dictionaries, official spelling

Abstract

The official Icelandic spelling dictionary, *Íslensk stafsetningarorðabók* (1st edition 2006), was made available digitally for the first time in 2020. In the article, I discuss changes in the presentation of the dictionary that the online format makes possible.

Jóhannes B. Sigtryggsson
Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum
Laugavegi 13
IS-101 Reykjavík
johannes.b.sigtryggsson@arnastofnun.is

Halldóra Jónsdóttir og Þórdís Úlfarsdóttir

Stafræn gerð Blöndalsorðabókar

1 Inngangur

Íslensk-dönsk orðabók eftir Sigfús Blöndal er lykilverk í íslenskri orðabókarsögu og er ein stærsta íslenska orðabókin sem hefur komið út til þessa. Nú hefur orðabókin verið færð í stafrænt form hjá Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum (SÁM) í samstarfi við Íslensk-danskan orðabókarsjóð og er aðgengileg á vefnum *blondal.arnastofnun.is*.

2 Verkið

Orðabókin kom upphaflega út á árunum 1920 til 1924 og hefur að geyma 106 þúsund uppflettiorð. Allar orðskýringar í bókinni eru á dönsku en ástæða þess er að á þeim árum sem verkið var í vinnslu var Ísland enn hluti af danska konungsríkinu og styrkir til starfsins og útgáfunnar komu frá báðum löndunum. Sigfús Blöndal hóf vinnu við orðabókina ásamt eiginkonu sinni, Björgu Þorláksdóttur Blöndal, árið 1903 en þau bjuggu og störfuðu í Kaupmannahöfn á meðan þau unnu að orðabókinni. Auk þeirra komu margir samverkamenn að samningu orðabókarinnar.

Íslensk-dönsk orðabók er mikilvæg heimild um íslenskt mál og orðaförða, ekki síst samtímamálið á tveimur fyrstu áratugum 20. aldar. Verkið er ítarlegt í lýsingu sinni á íslensku, enda var því ætlað að endurspeglar talað og ritað mál þess tíma í öllum landshlutum. Viðtökur orðabókarinnar voru með ágætum og um hana birtust margir

ritdómar á prenti sem almennt voru mjög jákvæðir (sbr. umfjöllun Svavars Sigmundssonar 1997). Orðabókin vakti athygli fyrir nákvæmni og vísindaleg vinnubrögð en þörfin fyrir slíka bók var orðin mjög brýn. Í tilefni af sjötugsafmæli Sigfúsar Blöndal skrifaði Jón Helgason (1944:130) í *Frón*, tímarit stúdenta í Kaupmannahöfn: „Sá einn sem man hvílík vandræði einatt steðjuðu að hverjum þeim er á einhvern hátt vildi glöggva sig á íslenzku máli áður en þessi orðabók var til, getur skilið til fulls hvílíkum aldahvörfum hún olli.“

Efni orðabókarinnar var endurómur af íslensku málsamfélagi. Við samningu bókarinnar lögðu höfundarnir áherslu á að orðtaka ýmis rit sem höfðu að geyma fjölbreyttan orðaforða, þeir öfluðu sér orða úr 50 landshlutum (orðin eru m.a. merkt Dýrafirði, Hornströndum og Mosfellssveit) og skráðu orðfæri íbúanna. Eitt af einkennum orðabókarinnar er mikill fjöldi notkunardæma, oft raunsönn dæmi úr textum (með heimild) en ekki þó alltaf (sjá umfjöllun Jóns Hilmars Jónssonar (1997) um dæmin í Blöndalsorðabók). Sýnishorn af notkunardæmi með heimildavísun er í flettunni *spor*: „*Geirmundur lærði fljótlega „sporið“* (ÞGj. Uf. 28)“, þar sem vísað er í skáldsöguna *Upp við fossa* eftir Þorgils Gjallanda; og dæmi án heimildavísunar er t.d. í *klór* (merking 2): „*fyrirgefðu þetta k.*“.

Á meðal uppflettiorðanna má finna fjölda nýyrða jafnt sem erlend tökuorð en hvort tveggja er merkt sérstaklega. Dæmi um nýyrði er *ál* (d. aluminium), *flygill* (d. flygel), *rennireið* (d. hurtigløbende vogn), *rafpráður* (d. elektrisk telegraf) og *gervörn* (d. aseptik). Orð sem eru merkt erlent tökuorð eru t.d. *sjókólaði* (d. chokolade), *rukkari* (d. pengeopkræver), *rullupylsa* (d. rullepölse) og *sofi, sófi* (d. sofa).

Það má því segja að í þessari orðabók sé fólgin mikill fjársjóður um íslenskt mál og málnotkun síns tíma. Orðabókin er jafnframt einstök heimild um frjóa nýyrðasmíð í landinu og um sýn Sigfúsar og samverkamanna hans á tungumálið, hún ber vott um almennt umburðarlyndi þeirra og ekki er þar að finna fordæmandi viðhorf gagnvart ákveðnum orðum eða orðfæri.

Þess má geta að tímaritið *Orð og tunga*, 3. árgangur 1997, var helgað *Íslensk-danskri orðabók* og birtust þar 11 greinar sem fjalla um orðabókina frá ýmsum hliðum.

3 Aðalhöfundar orðabókarinnar

Skráður höfundur *Íslensk-danskrar orðabókar* er Sigfús Blöndal en ljóst er að þáttur Bjargar eiginkonu hans var eigi minni. Aðalsamverkamenn þeirra voru Jón Ófeigsson og Holger Wiehe, en þeir komu að verkinu á síðari stigum þess. Nöfn þeirra fjögurra birtast á titilsíðu bókarinnar. Hér verður í stuttu máli sagt frá hjónunum Sigfúsi og Björgu Blöndal.

Sigfús Blöndal (1874–1950) lauk stúdentsprófi frá Lærða skólanum í Reykjavík árið 1892 og fór sama ár til náms við Kaupmannahafnarháskóla. Þar lauk hann kandídatprófi í latínu, ensku og grísku árið 1898. Árið 1901 hóf hann störf sem bókavörður við Konunglega bókasafnið í Kaupmannahöfn og starfaði þar til 65 ára aldurs. Sigfús og Björg C. Þorláksdóttir gengu í hjónaband árið 1903 og sama ár hófst vinnan við orðabókina. Unnu þau stöðugt að orðabókinni næstu 17 árin. Í hjáverkum fékkst Sigfús við útgáfustörf og þýðingar á bókmenntum. *Íslensk-dönsk orðabók* er það verk sem hefur haldið nafni hans lengst á lofti.

Björg C. Þorláksdóttir (1874–1934) (nefndi sig síðar Björg Þ. Blöndal) lauk prófi frá Kvennaskólanum á Ytri-Ey á Skagaströnd vorið 1893. Hún starfaði sem kennari við skólann í þrjá vetur, 1894–1897, en hélt þá til Kaupmannahafnar og lauk kennaraprófi aldamótaárið 1900. Björgu dreymdi um frekara nám og innritaðist í Hafnarháskóla haustið 1901 eftir að hafa tekið stúdentspróf. Björg vann við *Íslensk-danska orðabók* frá upphafi verksins árið 1903 og fram til ársins 1921. Hún lagði einnig stund á bókmenntaþýðingar og var virk í kvenréttindamálum. Síðar á ævinni lauk Björg doktorsprófi, fyrst íslenskra kvenna (sjá umfjöllun Guðrúnar Kvaran 2002).

4 Íslensk-danskur orðabókarsjóður og útgáfa

Árið 1917 fékkst ríkisstyrkur frá Danmörku til að ljúka við orðabókina og fyrir hann var unnt að ráða aðstoðarfólk í Reykjavík. En meira fé vantaði og árið 1919 fékk Björg þá hugmynd að „orðabókin ætti að eiga sig sjálf“ (Björg Þ. Blöndal 1928:2). Með því átti hún við að allt það fé sem aflaðist með sölu bókarinnar skyldi renna í sérstakan sjóð, Hinn íslensk-danska orðabókarsjóð. Þau Sigfús sömdu stofnskrá fyrir sjóðinn og Björg skrifaði bæklinginn *Ísland skapar fordæmi* þar sem sjóðshugmyndin var kynnt og sömuleiðis stofnskráin. Tókst Björgu að afla hugmyndinni fylgis hjá íslenskum ráðamönnum. Stofnun

sjóðsins varð að veruleika 1927 og hefur verið tiltækur allan þann tíma sem liðinn er. Í stofnskrá sjóðsins er ákvæði um „að alltaf framvegis verði til stór og vönduð íslensk-dönsk orðabók“.

Orðabókin kom fyrst út í heftum en var svo prentuð í heild sinni í 3000 eintökum. Sjóðurinn hefur fjármagnað endurprentun orðabókarinnar nokkrum sinnum og var hún ljósprentuð árið 1952 í 3000 eintökum. Sjóðurinn stóð að auki fyrir útgáfu á viðbæti hennar árið 1963. Hann kom út í sérstöku bindi með um 40 þúsund uppflettiorðum og var prentaður í 3000 eintökum. Árið 1980 var gerð ný ljósprentun af orðabókinni í 3000 eintökum og viðbætirinn var endurprentaður ári síðar í sama upplagi (sjá Stefán Karlsson 1997). Alls hafa því verið prentuð 9000 eintök af *Íslensk-danskri orðabók* og 6000 eintök af viðbætinum.

5 Stafræn útgáfa

Þegar ljóst var að bókin yrði ekki prentuð aftur var tekin ákvörðun um að gefa hana út á stafrænu formi. Gert var samkomulag milli stjórnar orðabókarsjóðsins og Stofnunar Árna Magnússonar í íslenskum fræðum og hófst verkið árið 2016 þegar skipuð var verkefnisstjórn. Landsbókasafn Íslands sá um að ljósmynda alla orðabókina og afrakstur þeirrar vinnu er hægt að skoða á vefnum *bækur.is*. Til þess að breyta verkinu í rafræna orðabók sem býður notendum upp á fjölbreytta leitarmöguleika þurfti þó að leggja mikla vinnu í úrvinnslu efnisins. Textinn var ljóslesinn á SÁM en ljóslesturinn er forsenda þess að hægt sé að fletta upp í texta bókarinnar með skilvirkum hætti og að einstakir hlutar hennar séu leitarbærir. Stúdentar við Háskóla Íslands voru ráðnir til starfa við að yfirfara og lagfæra ljóslesna textann, sem var afar umfangsmikið verk þar sem upprunalega orðabókin er í stóru broti og yfir þúsund blaðsíður að stærð. Íslensk-danskur orðabókarsjóður greiddi laun stúdentanna og nam kostnaður við það verkefni um 30 milljónum króna.

Íslensk-dönsk orðabók hefur nú fengið sína eigin heimasíðu og þar er að finna margvíslegar upplýsingar um verkið. Með stafrænu gerðinni opnast margir nýir möguleikar á að skoða og rannsaka efni þessarar miklu orðabókar. Áhugamenn um tungumálið fá aðgang að gífurlegum orðaforða sem varpar ljósi á íslenskt mál og notkun þess fyrir um 100 árum. Notendur eiga þess nú kost að leita í efni bókarinnar á þann hátt sem ekki er auðvelt að gera í prentuðu bókinni.

Sem dæmi má nefna að hægt er að afmarka orð eða orðasambönd sem merkt eru ákveðnum landshluta eða ákveðnu málsniði. Stafræn gerð orðabókarinnar getur því komið að góðum notum við málrannsóknir, m.a. í málsögu, félagsmálfræði og við rannsóknir á orðaforðanum. Dönsku orðskýringarnar eru nú einnig orðnar kerfislega aðgengilegar fyrir þá notendur sem vilja rannsaka eða hagnýta sér þessa aldar-gömlu tvímálaorðabók í rafrænni gerð.

6 Starfsmenn verkefnisins og sjóðsstjórn

Verkefnisstjórn skipa Halldóra Jónsdóttir, Steinþór Steingrímsson og Þórdís Úlfarsdóttir og hafa þau haft umsjón með stafrænu útgáfunni. Stúdentar við HÍ unnu við leiðréttingu orðabókartextans en þeir eru (í tímaröð) Kristján F. Sigurðsson, Oddur Snorrason, Árni Davíð Magnússon, Salome Lilja Sigurðardóttir, Bolli Magnússon, Ása Bergný Tómasdóttir og Finnur Á. Ingimundarson. Trausti Dagsson bjó til heimasíðu fyrir verkefnið. Formaður sjóðsstjórnar er Guðrún Kvaran og aðrir í stjórn eru þau Hrefna Arnalds, Jón G. Friðjónsson og Vésteinn Ólason.

Stafræna orðabókin er nú öllum aðgengileg á vefnum *blondal.arnastofnun.is*.

Heimildir

- Björg Þ. Blöndal. 1928. *Ísland skapar fordæmi*. Prentsmiðjan Gutenberg, Reykjavík.
- Guðrún Kvaran. 2002. Andans kona og orðabókarpúl. *Andvari* 127:178–197.
- Jón Helgason. 1944. Sigfús Blöndal sjötugur. *Frón* 2:129–132.
- Jón Hilmar Jónsson. 1997. Til bragðbætis: Um dæmi og dæmanotkun í orðabók Blöndals. *Orð og tunga* 3:35–44.
- Orð og tunga* 3. 1997. Orðabók Háskólans, Reykjavík.
- Sigfús Blöndal. 1920–1924. *Íslensk-dönsk orðabók*. Prentsmiðjan Gutenberg, Reykjavík.
- Stefán Karlsson 1997. Þættir úr sögu Blöndalsbókar. *Orð og tunga* 3:1–8.
- Svavar Sigmundsson. 1997. Orðabók Blöndals: Viðtökur og áhrif. *Orð og tunga* 3:89–94.

Lykilorð

orðabókafræði, málsaga, stafræn endurgerð

Keywords

lexicography, language history, digitisation

Abstract

The digitisation of a 100-year-old dictionary, *Íslensk-dönsk orðabók*, was completed in 2020. With Icelandic as a source language and Danish as a target language, the work is one of the most comprehensive dictionaries ever published in Iceland. It is now available on the internet, free of charge (see blondal.arnastofnun.is). The authors, Sigfús and Björg Þ. Blöndal, spent two decades compiling the dictionary, and to this day it remains an influential work for Icelandic lexicography, being an important authority on the Icelandic language as it was spoken and written in the early 20th century.

Halldóra Jónsdóttir
Stofnun Árna Magnússomar í íslenskum fræðum
Laugavegi 13
IS-101 Reykjavík
halldora.jonsdottir@arnastofnun.is

Þórdís Úlfarsdóttir
Stofnun Árna Magnússomar í íslenskum fræðum
Laugavegi 13
IS-101 Reykjavík
thordis.ulfarsdottir@arnastofnun.is

Emily Lethbridge

Nafnið.is

Nýr vefur Stofnunar Árna Magnússonar í íslenskum fræðum, *nafnið.is* (<https://nafnið.is> eða <https://nafnid.is>), var opnaður í desember 2020. Vefurinn veitir ókeypis aðgang að skjölum úr örnefnasafni stofnunarinnar (áður Örnefnastofnunar Íslands), sér í lagi örnefnalýsingum sem eru til fyrir flestar jarðir á Íslandi svo og annars konar svæði, t.a.m. afrétti, almenninga og fiskimið. Skjölin eru u.þ.b. 15.000 talsins og áætlað er að þau geymi rúmlega hálf milljón örnefna. Örnefnasafnið er sameiginlegur fjársjóður þjóðarinnar en hann hefur einnig mikið gildi í alþjóðlegu samhengi. Örnefnalýsingar innihalda ekki bara örnefni heldur einnig upplýsingar um málvenjur svo og lýsingar á staðháttum og landnýtingu (sem oft fylgja sagnir og fróðleikur af ýmsu tagi). Mikil vinna fólst m.a. í því að skrá skjölin í safninu í gagnagrunn sem vefurinn keyrir á, ljóslesa örnefni úr skjölunum, tengja örnefni sem koma fyrir í skjölum við hnit í gagnagrunni Landmælinga Íslands (LMÍ) og þróa notendaviðmótið.

Farsælt samstarf var við LMÍ og var verkefnið styrkt af Innviðasjóði Rannís og Styrktarsjóði Áslaugar Hafliðadóttur. Nemendur við Háskóla Íslands, Bryndís Súsanna Þórhallsdóttir, Hákon Darri Egilsson, Magnús Jochum Pálsson, Oddur Pálsson, Victoria Bakshina og Wen Ge, unnu að skráningu skjalanna. Trausti Dagsson, verkefnisstjóri í upplýsingatækni við Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum, leiddi þróun grunnsins og notendaviðmótsins fyrir hönd stofnunarinnar ásamt Pétri Húna Björnssyni en hann var ráðinn sem forritari. Starfsmenn nafnfræðisviðs stofnunarinnar, Aðalsteinn Hákonarson og Emily Lethbridge, höfðu umsjón með verkefninu og héldu utan um gagnavinnuna. Vonast er til að þróun vefsins *nafnið.is* verði til að skapa ný tækifæri við notkun gagnanna í opnu aðgengi en einnig að fræðimönnum á ólíkum vísindasviðum verði gert kleift

að móta rannsóknarverkefni sem tengjast örnefnum og staðháttum. Síðast en ekki síst má vænta þess að verkefnið glæði áhuga og auki þekkingu á nöfnum víðar í samfélaginu.

Emily Lethbridge
Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum
Laugavegi 13
IS-101 Reykjavík
emily. lethbridge@arnastofnun.is

Ritfregnir

Orðabókafræði og rannsóknir á orðaforða

LexicoNordica 27. *Kontroversiella ord i nordiska ordböcker*. Ritstjórar: Sturla Berg-Olsen og Anna Helga Hannesdóttir. Nordisk förening för lexikografi. 2020. (256 bls.) ISSN 0805-2735 og ISSN 1891-2206 (vefútgáfa).

Bókin hefur að geyma safn greina um norrænar orðabækur og orðabókargerð. Greinarnar voru unnar upp úr erindum sem haldin voru á árlegu málþingi norrænna orðabókafræðinga í Osló 2020. Þema málþingsins að þessu sinni var umdeild orð í norrænum orðabókum og í bókinni birtast sjö greinar sem tengjast þessu efni. Meðal annars ritar Ruth Vatvedt Fjeld um blótsyrði í norsku og Knut E. Karlsen og Dagfinn Rødningen um orð sem eiga uppruna sinn að rekja til vörumerkja, þ.e.a.s. orð á borð við *primus* og *teflon*. Ein grein fjallar um íslenskt orðabókastarf: Ásta Svavarsdóttir og Halldóra Jónsdóttir fjalla m.a. um aðkomuorð í íslenskum orðabókum og hvernig hreintungustefnan hefur haft áhrif á stöðu þessara orða í *Íslenskri orðabók* og *Íslenskri nútímamálsorðabók*. Einnig er fjallað um deilur um orð er varða skrásett vörumerki (t.d. *buff* og *vespa*) og kynhneigð eða kynvitund (t.d. baráttu Samtakanna '78 fyrir því að nota orðin *hommi* og *lesbía*). Auk þemagreina fjallar ein grein um samsetningar í norsku og hvernig leggja má mat á gegnsæi þeirra þegar verið er að velja flettur í orðabækur. Að lokum eru í bókinni ritdómar um fjögur norræn orðabókarverk og íðorðasöfn sem öll eru gefin út í rafrænu formi. Greinarnar í safninu eru skrifaðar á dönsku, norsku og sænsku og hver grein hefst á stuttum útdrætti á ensku. Ritið verður aðgengilegt í heild sinni á eftirfarandi slóð frá janúar 2022: <https://tidskrift.dk/lexn/index>.

Jóhanna Thelma Einarsdóttir, Anna Lís Pétursdóttir og Íris Dögg Rúnarsdóttir. *Tíðni orða í tali barna*. Reykjavík: Háskólaútgáfan. (533 bls.) 2019. ISBN 978-9935-23-227-4.

Í bókinni er að finna orðtíðnilista sem Jóhanna Thelma Einarsdóttir, Anna Lís Pétursdóttir og Íris dögg Rúnarsdóttir unnu upp úr rannsóknnum á tali íslenskra barna. Hljóðrituð voru samtöl og málsýni sem svo voru afrituð og komið fyrir í gagnabanka. Heildarfjöldi les málsorða er 100.107 sem skiptast í 3.879 flettur. Gögnunum var safnað á árunum 2009 til 2014 og börnin voru á aldrinum tveggja til átta ára. Í fyrsta kafla bókarinnar birtast flettiorðin í stafrófsröð ásamt öllum orðmyndum sem koma fyrir í gagnagrunninum. Í öðrum og þriðja kafla er svo flettiorðum raðað í stafrófs- og tíðniröð, og í fjórða og fimmta kafla er þeim raðað í stafrófs- og tíðniröð innan orðflokka. Orðalistunum er ætlað að nýtast t.d. kennurum og kennaranemum til að fá innsýn í málþroska og orðaforða ungra barna. Meðal annars geta orðalistarnir nýst við kennslu barna sem þurfa á stuðningi að halda, t.d. barna með málþroskaröskun og barna sem eru að læra íslensku sem annað mál. Bókin var bæði gefin út í prentaðri útgáfu og í rafrænu formi.

Málfræði

Syntactic Features and the Limits of Syntactic Change. Ritröð: Oxford Studies in Diachronic & Historical Linguistics. Ritstjórar: Jóhannes Gísli Jónsson og Thórhallur Eythórsson. Oxford: Oxford University Press. 2021. (409 bls.) ISBN 978-0-19-883258-4. DOI 10.1093/oso/9780198832584.001.0001.

Bókin fjallar um setningafræðilegar breytingar í tungumálum heims og rannsóknir á formlegum hömlum sem þeim kunna að vera settar ef tekið er mið af kenningakerfi málkunnáttufræðinnar (e. *generative grammar*). Bókin skiptist í fjórtán kafla auk inngangs eftir ritstjórana Jóhannes Gísli Jónsson og Þórhall Eyþórsson. Á meðal kaflahöfunda eru Anton Karl Ingason og Iris Edda Nowenstein en þau fjalla um þágufallshneigð (þágufallssýki) í íslensku. Aðrir höfundar eru sérfræðingar í sögulegum málvísindum og setningafræði og starfa í Bandaríkjunum, Belgíu, Bretlandi, Grikklandi, Ítalíu, Kanada, Póllandi, Suður-Kóreu, Ungverjalandi og Þýskalandi. Kaflarnir eru byggðir á erindum sem voru haldin á ráðstefnu um sögulega setningafræði (DiGS15) í Háskóla Íslands vorið 2015.

Höskuldur Þráinsson. 2021. *Handbók um málfræði*. Reykjavík: Mál og menning. (368 bls.) ISBN 978-9979-3-4266-3.

Út er komin ný og endurbætt útgáfa uppfléttiritsins *Handbók um íslenska málfræði* eftir Höskuld Þráinsson, prófessor emerítus við Háskóla Íslands. Bókin kom fyrst út árið 1995 en hefur nú verið endurskoðuð í samræmi við nýjar hefðir er varða hugtakanotkun og með tilliti til nýjustu rannsókna á sviðinu. Bókin skiptist í tvennt. Í fyrri hlutanum er skrá yfir helstu hugtök málfræðinnar með stuttum skilgreiningum, sýnisdæmum og vísunum í frekari umfjöllun í seinni hluta bókarinnar. Seinni hlutinn skiptist svo í sjö yfirlitskafla yfir helstu þætti málfræðinnar: 1) Framburður, máhljóð og atkvæði, 2) Beygingar og orðflokkar, 3) Orðmyndun, 4) Setningafræði, 5) Merking orða og setninga, 6) Málrækt, málvöndun og mállýskur og að lokum 7) Nútímamál, fornmál, önnur mál. Ritid er einkum ætlað skólafólki, þó að það nýtist einnig fleirum, og miðast orðaforðinn við hugtakanotkun í kennsluefni og handbókum um íslensku og önnur mál.

Nafnfræði

Laura Wright. *Sunnyside. A Sociolinguistic History of British House Names*. Oxford: Oxford University Press og The British Academy. 2020. (281 bls.) ISBN 978-0-19-726655-7.

Eins og titillinn gefur til kynna er viðfangsefni bókarinnar nöfn á húsum í Bretlandi. Rannsóknin byggist á miklu magni ritaðra heimilda frá ýmsum tímum. Höfundur sækir m.a. upplýsingar í elstu fornbréf enskrar tungu, í uppskriftir úr dánarbúum og úr heimildum eins og „William Porlond's Book“ frá 1418–1440. William Porlond var ritari hjá Brewers of London Company og í bók hans koma fyrir t.d. nöfn brugghúsa og kráa í London á þeim tíma auk nafna á verslunum o.fl. Einnig var leitað heimilda í gögnum frá 19. og 20. öld, svo sem í heimilisfangaskrá póstsins (*The Post Office Directories*) og í gömlum kortum. Raktar eru stefnur og straumar í vali á húsanöfnum og fjallað um nöfnin bæði frá málfræðilegu og samfélagslegu sjónarhorni.

Húsanafninu „Sunnyside“ er veitt sérstök athygli og saga nafnsins rakin bæði í London, þar sem fyrsta þekkt dæmið má rekja til ársins 1860, og víðar í Englandi og Skotlandi þar sem eldri dæmi er að finna. Þegar vel var að gáð, m.a. með því að skoða ævisögur einstaklinga

tengda nafninu, kemur í ljós að nafnið „Sunnyside“ virðist hafa haft hugmyndafræðilega og trúarlega skírskotun. Á 18. öld voru þeir sem tengdust nafninu oftast kvekarar (e. *Quakers*) og á 19. öld „Non-conformists“, þ.e.a.s. fólk sem var á móti þjóðkirkjunni og valdakerfi hennar. Húsanafnið varð því eins konar tákn eða leyniorð um andstöðu við ríkjandi öfl. Í rannsókninni sýnir höfundur á sannfærandi hátt hvað getur falist í nöfnum og hvernig ítarleg greining og athugun nafna með tilliti til annarra sögulegra þátta getur varpað ljósi á samfélagsleg fyrirbæri. Aftast í bókinni er að finna nákvæmar skrár yfir húsanöfn og heimildir þeirra. Hér er margt athyglisvert fyrir málfræðinga, sagnfræðinga, trúarbragðafræðinga og fleiri.